

VALSTYBĖS IR TEISĖS
PROBLEMAS
LIETUVIŲ IŠEIVIJOS
PUBLIKACIJOSE
(1944–1990)

Mindaugas Maksimaitis
Kristina Miliauskaitė
Gintaras Šapoka

Monografija

www.mruni.eu

MYKOLO ROMERIO UNIVERSITETAS

Mindaugas Maksimaitis
Kristina Miliauskaitė
Gintaras Šapoka

VALSTYBĖS IR TEISĖS PROBLEMOS
LIETUVIŲ IŠEIVIJOS PUBLIKACIJOSE
(1944–1990)

Vilnius 2011

UDK 34(474.5)(091)
Ma244

Tyrimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. VAT-04/2010).

Recenzavo:

doc. dr. Linas Baublys, Mykolo Romerio universitetas

doc. dr. Haroldas Šinkūnas, Vilniaus universitetas

Autorių indėlis:

prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis – įžanga, I skirsnis, II skirsnis (kartu su G. Šapoka), III skirsnio 1 skyrius, VI skirsnis, išvados; – 5–52, 113–153 p. (5,51 autorinių lankų)

doc. dr. Kristina Miliauskaitė – III skirsnio 2–3 skyriai; V skirsnis; – 53–70 p., 108–112 p. (1,40 autorinių lankų)

doc. dr. Gintaras Šapoka – II skirsnis (kartu su M. Maksimaičiu), IV skirsnis – 19–31 p., 71–107 p. (3,14 autorinių lankų)

Mokslinis redaktorius:

prof. habil. dr. Mindaugas Maksimaitis

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos ir istorijos katedros 2011 m. rugsėjo 29 d. posėdyje (protokolas Nr. 1TFIK-2) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Teisės ir valdymo, bioteisės, parlamento teisės ir valstybės valdžios institucijų antrosios pakopos studijų programų komiteto 2011 m. lapkričio 10 d. posėdyje (protokolas Nr. 3F-4) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto tarybos 2011 m. lapkričio 10 d. posėdyje (protokolas Nr. 1T-13) pritarta leidybai.

Mykolo Romerio universiteto mokslinių-mokomųjų leidinių aprobavimo spaudai komisijos 2011 m. lapkričio 18 d. posėdyje (protokolas Nr. 2L-20) pritarta leidybai.

Visos knygos leidybos teisės saugomos. Ši knyga arba kuri nors jos dalis negali būti dauginama, taisoma arba kitu būdu platinama be leidėjo sutikimo.

TURINYS

I ŽANGA	5
I. LIETUVOS TEISININKAI IŠEIVIJOJE IR JŲ PUBLIKACIJOS	9
II. ISTORINĖS LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS PROBLEMOS	19
III. LIETUVOS VALSTYBĖ IR TEISĖ 1918–1940 M.	32
1. Konstitucionalizmo raida	32
2. Konstitucinės piliečių teisės	53
3. Apie regioninę Baltijos valstybių integraciją	63
IV. SOVIETMEČIO LIETUVOS VALSTYBĖ IR TEISĖ	71
1. Teisiniai sovietinės okupacijos aspektai	71
1. 1. Okupacija ir tarptautinė teisė	74
1. 2. Konstitucinis Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą vertinimas	80
2. Sovietinė „konstitucinė“ raida	91
3. Baudžiamosios teisės problematika	100
V. TARPTAUTINIS ŽMOGAUS TEISIŲ REGLAMENTAVIMAS IR LIETUVA	108
VI. BŪSIMOSIOS NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS MODELIAVIMAS	113
1. Išsilaisvinimo perspektyvų ir savo priedermių būsimai Lietuvai įžvalgos	113
2. Ateities Lietuvos valstybė ir teisė.....	120
2. 1. Valstybės sienų ir pilietybės problemos	120
2. 2. Būsimos valstybės sąranga	126
2. 3. Nuosavybės problemos ir požiūris į visuomenės sąrangą	134
2. 4. Teisės šaltinių klausimas	144
I Š V A D O S	152
ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS	154
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	164

Į Ž A N G A

Lietuvių išeivijos, gausiai papildytos tautiečių, pasitraukusių į Vakarų nuo besiantinančios antrosios sovietinės okupacijos, 1944–1990 metų publikacijos Lietuvos mokslui reikšmingos keletu požiūrių. Tai pirmiausia mūsų tautos paveldas, žmonių, susiklosčiusių aplinkybių staigiai atplėštų nuo savo krašto, netekusių Tėvynės, pastogės, padėties, artimųjų ir viso, kas žmogui brangiausia, rūpesčių ir vilčių metraštis, atspindintis jų patirtus rūščius išbandymus – gyvenimo tikrovę, iššukius ir lūkesčius, darbus ir planus, mintis ir nuotakas. Antra, šios publikacijos, ypač valstybės ir teisės klausimais, yra unikalūs šaltiniai, atskleidžiantis tam tikro laikotarpio lietuvių išeivijos politinę-teisinę mintį ir padedantis atitaisyti dėl sovietmečio ideologinių suvaržymų savame krašte atsiradusius tos pačios minties iškraipymus bei papildyti analogiškos kilmės nutylėjimus.

Galiausiai tai tam tikra dabarties tautiečių moralinė pareiga, duoklė ir atminimas tiems, kurie, ilgus metus būdami šventai įsitikinę būtinai nušvisiančia savo Tėvynei laisve, sykiu tikėjo ir tuo, kad kada nors „laisvų knygynų, laisvų muziejų kertelėje būsimieji istorikai ir studijuotojai ras pageltusius, nudilusius lapus, mūsų gyvenimo už Tėvynės sienų liudininčius – suras mūsų leidinius, kurie ten, laisvoje Tėvynėje, mums nesant gyviems, papasakos jiems, kuo čia gyventa, kas kurta ir kuo sielotasi... ir dar – tikėta Lietuvos laisve“¹.

Tad dabarties Lietuvos mokslui labai svarbu išsiaiškinti mūsų tautiečių plunksnai priklausančią produkciją, per visą užsitęsusios sovietinės okupacijos laikotarpį gausiai skelbtą laisvajame pasaulyje, taip pat inventorizuoti ir teisininkų, Antrajam pasauliniam karui baigiantis priverstinai atsidūrusių emigracijoje, mokslinius laimėjimus, supažindinti su jais skaitančiąją mūsų šalies visuomenę, plačiau juos įtraukti į mokslinę apyvartą ir prirėkus jais naudotis. Negalima nesutikti su 1997 m. suformuluota lietuvių teisės mokslo veteranės dr. O. Ruželytės-Domaševičienės išvada, kad „lietuvių išeivijos teisinė mintis iki šiol yra visiškai apleistas mūsų teisinės minties baras“, kad ši mintis kol kas nėra objektyviai įvertinta². Nors esama padėtis šiais žodžiais buvo įvertinta prieš gerą dešimtmetį, bet ir per tą laiką ne ką

¹ Gliaudys, J. Dešimtmetis svetur. *Teisininkų žinios*. 1956, 15–16: 5.

² Ruželytė, O. Teismų sistemos problematika lietuvių išeivijos teisininkų darbuose. *Lietuvos mokslas*. 1997, V t., 15 kn., p. 213.

daugiau pasistūmėta. Netgi, ko gera, galima teigti, jog sovietmečiu ta išėivijos mintis, neleidžiant su ja pačia susipažinti, taigi, galima sakyti, už akių, dažnai neįvardijant net jos autorių, aktyviau buvo piktai užsipuldinėjama, kritikuojama ir koneveikiama, nei prisimenama ir dalykiškai aptariama šiandien.

Išskyrus bendro pobūdžio lietuvių išėivijai ir jos veiklai skirtus mokslinius tyrinėjimus (A. Eidinto ir kitų), Lietuvoje apie mokslinę ir publicistinę lietuvių teisininkų veiklą emigracijoje išties nedaug žinoma, lietuvių išėivijos teisinė mintis mūsų tyrinėta labai mažai. Iš esamų, galima sakyti skubotų, šio pobūdžio tyrimų pažymėtina čia jau pacituota, spaudoje skelbta O. Ruželytės studija „Teismų sistemos problematika lietuvių išėivijos teisininkų darbuose“, akivaizdžiai peržengianti užsibrėžtos iš pirmo žvilgsnio siaurokos temos ribas ir plačiai apžvelgianti nemaža teisinių problemų, plačiau ar siauriau lietuvių teisininkų nagrinėtų išėivijoje. Kai ką šiuo klausimu yra mėginę daryti šios monografijos autoriai M. Maksimaitis³ ir G. Šapoka⁴. Su teisine problematika glaudžiai susijusį ateities Lietuvos valstybės sienų klausimą, taip pat ir kai kurias Lietuvos ateities vizijas išėivijos tekstuose yra tyrinjęs istorikas A. Antanaitis⁵. Pažymėtinas taip pat apibendrinantis išėivijos atstovo K. Skrupskelio rašinys, publikuotas jau nepriklausomybę pakartotinai atkūrusioje Lietuvoje⁶.

³ Maksimaitis, M. Teisininkų tremtinių rūpesčių ir vilčių kronika. *Teisė*. 1996, 30; Maksimaitis, M. Nepriklausomos Lietuvos konstitucinės santvarkos modeliavimas išėivijos teisininkų darbuose. *Teisė*. 1997, 31; Maksimaitis, M. Senųjų teisės šaltinių problematika išėivijos teisininkų darbuose. *Teisė*. 1998, 32; Maksimaitis, M. Kai kurie teisiniai Lietuvos sovietinės okupacijos aspektai lietuvių išėivijos darbuose. *Teisė*. 2000, 34; Maksimaitis, M. M. Römerio konstitucinis Lietuvos sovietizacijos vertinimas ir jo iškraipymai. *Prof. Mykolas Römeris ir šiandiena*. Teminis straipsnių rinkinys. Vilnius: LTU, 2000; Maksimaitis, M. Apie Steigiamojo seimo konstitucinės kūrybos pritaikymą išsivaduosiančiai Lietuvai: išėivijos požiūris (1945–1990). *Jurisprudencija*. 2010, 4 (122); Maksimaitis, M. Išėivija – išlaisvinsiančiai Lietuvai: nuosavybės santykių modeliavimas. *Jurisprudencija*. 2011, 18 (2).

⁴ Šapoka, G. Nepriklausomos Lietuvos diplomatas ir teisininkas Vytautas Antanas Dambra. *Teisės problemos*. 2001, 2; Šapoka, G. Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išėivių darbuose. *Jurisprudencija*. 2011, 18 (2).

⁵ Antanaitis, A. Lietuvos ateities vizijos išėivių tekstuose XX a. antroje pusėje. *Į laisvę*. 2006, 155 (192); Antanaitis, A. Ateities Lietuvos sienų vizija išėivių tekstuose XX a. 6–9 dešimtmečiuose. *Lietuvių diplomatija išėivijoje 1940–1991*. Straipsnių rinkinys. Kaunas, 2007.

⁶ Skrupskelis, K. Kas veidu į Lietuvą buvo atsikusęs. *Į laisvę*. 2006, 153 (190).

Skaitytojo dėmesiui siūlomoje monografijoje, trijų autorių grupės parengtoje vykdančios nacionalinės mokslo programos „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“ mokslinių tyrimų projektą „Valstybės ir teisės problemos lietuvių išeivijos darbuose“, aptariamos svarbiausios išeivijos atstovų, daugiausia teisininkų, mintys reikšmingiausiais valstybės ir teisės klausimais įvairiu laiku, Lietuvai merdint sovietinės okupacijos gniaužtuose, išsakytos įvairiuose jos spaudos leidiniuose, kuriuos autoriams pavyko aptikti Lietuvos bibliotekose. Jau vien dėl ribotos apimties monografija negali pretenduoti į visapusišką išeivijos valstybine-teisine problematika skelbtų, iš tikrųjų daug gausesnių publikacijų, nagrinėtinų ir ateityje, aptarimą.

Monografija struktūriškai sudaryta iš šešių skirsnių, kuriuose, bendrais bruožais apžvelgus emigracijoje dirbusių lietuvių teisininkų veiklos sąlygas, jų pastangas ir toliau bent dvasia išlikti teisininkais bei tų pastangų rezultatus, mėginama atskleisti gausiose jų to meto publikacijose dėstytas mintis istorinės Lietuvos valstybės ir teisės klausimais, moderniais pagrindais 1918 m. atkurtos šios valstybės ir teisės vertinimus, jų likimą sovietinės okupacijos laikotarpiu bei ateities išvalgas, modeliuojančias būsimas Lietuvos valstybę ir teisę, tvirtai tikint pakartotinu jų atgimimu. Surinktos ir apibendrintos išeivijos atstovų mintys, spaudoje išsakytos gan skirtingais, bet, autorių manymu, esmingiausiais valstybės ir teisės klausimais, monografijoje išdėstomos pagal jų svarbą atitinkamu laikotarpiu, parenkant kuo įvairesnes kiekvienam knygos skirsniui.

Monografijoje keletu biografijos štrichų pristatomi, jos rengėjų vertinimu, svarbiausieji panaudotų publikacijų autoriai. Duomenys apie tuos asmenis paimti iš Bostone (JAV) 1953–1985 m. išleistos visuotinės „Lietuvių enciklopedijos“, taip pat iš Vilniaus leidinių – dvitomio rinkinio „Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai. Biografijų žinynas“ (1998, 2001) bei „Visuotinės lietuvių enciklopedijos“ (2001–2011).

Už geranoriškus patarimus, pastabas ir bendrą palankų savo pastangų įvertinimą autoriai taria nuoširdų ačiū kolegoms ir ypač monografiją recenzavusiems Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto docentui dr. Linui Baubliui bei Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentui dr. Haroldui Šinkūnui.

I. LIETUVOS TEISININKAI IŠEIVIJOJE IR JŲ PUBLIKACIJOS

XX amžiaus viduryje Lietuvos valstybei susiklosčiusi itin nepalanki ir sudėtinga padėtis – užsitęsęs karas ir ypač viena kitą keitusios sovietinė, vokiečių ir antroji sovietinė okupacijos – lėmė, kaip žinoma, didžiulį lietuvių tautos emigracijos į Vakarų srautą. Kartu su kitais karo pabėgėliais, vengdami tapti stalininių represijų aukomis arba reikšdami protestą prieš bolševikų invaziją ir nenorą dirbti okupantų valdžiai, į Vakarų 1944 m. vasarą patraukė didelis būrys Lietuvos teisininkų. Suskaičiuota, kad karui baigiantis Vokietijoje ir Austrijoje išsimėčiusiose karo pabėgėlių stovyklose susitelkė 379 iš Lietuvos išvykę teisininkai⁷, o iš viso iš Tėvynės tuomet jų pasitraukė per keturis šimtus⁸.

Turint omenyje 1922–1944 m. Lietuvos, Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetus baigusį teisininkų skaičių (apie 1 200), tremtiniai teisininkai sudarė gerą trečdalį šios profesijos mūsų krašto žmonių. Atsižvelgiant į to paties laikotarpio natūralias ir nenatūralias netektis, šis skaičius galėjo sudaryti kone pusę jų.

Atsidūrę Vakaruose teisininkai, tarp kurių buvo daug akademinio elito – per pusantros dešimties – faktiškai pusė – buvusios lietuviško Vilniaus universiteto Teisų fakulteto profesūros, sudarė neabejotinai didelį intelektualinį potencialą, palankiomis sąlygomis galėjusį svariai prisidėti prie lietuvių teisinės minties raidos. Deja, tik kai kuriems jų emigracijoje nusišypsojo laimė rasti sąlygas, daugmaž tinkančias tęsti kūrybinį darbą. Vis dėlto ši Lietuvos emigrantų generacija gana ilgam tapo visuomeniškai aktyviausia išeivijos dalimi.

Apgyvendinti karo pabėgėlių stovyklose, nors slegiami nežinios dėl savo krašto ir jame likusių artimųjų, jausdami padėties netikrumą ir nerimą dėl dar labiau neaiškios rytdienos, jie neprarado vilties, kad neilgai trukus palankiai susiklostys Tėvynės likimas ir jie galės grįžti į savo šalį, prie įprastos kasdienės veiklos. Vienodo likimo ištikti kolegoms jau 1945 m. pabaigoje Hanau lietuvių tremtinių stovykloje Vokietijoje organizavo teisininkų atstovų suvažiavimą, kuris nutarė suburti Lietuvos teisininkų tremtinių

⁷ Gliudys, J. Dešimtmetis svetur. *Teisininkų žinios*. 1956, 15–16: 5.

⁸ Talalas, J. Teisininkai veiksniuose. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28: 2, 6.

draugiją⁹, laikančią save tarpukaryje veikusios Lietuvių teisininkų draugijos tąsa (keičiantis emigracijos aplinkybėms, 1950 m. ji vėl pasivadino Lietuvių teisininkų draugija). Tarp pasitraukusiųjų buvusi profesūra drauge su kolegomis iš Latvijos bei Estijos pabėgėlių stovyklose Vokietijoje 1946 m. organizavo ten patekusiame jaunimui Pabaltijo universitetą, kurio pirminku, taip pat lietuviškosios jo bendruomenės dalies rektoriumi kurį laiką buvo ilgametis Kauno, vėliau ir Vilniaus universitetų Teisės fakulteto profesorius Vladas Stanka (V. Stankevičius)¹⁰.

5–6 dešimtmečių sandūroje, kai tapo akivaizdu, jog kelias į Tėvynę negreit atsivers, lietuvių karo pabėgėliai pradėjo plačiai emigruoti į joms atrodžiusias tinkamesnes, karo mažiau nualintas, bet tolimas šalis. Vakarykščiai tremtiniai pasklido po pasaulį ir tai keitė padėtį – žmonės ėmė leisti šaknis į svetimą, bet jau turėsiančią neribotą laiką tapti sava žeme.

Didžiąją jų dalį – daugiau nei pusę lietuvių teisininkų – priglaudė Jungtinės Amerikos Valstijos: nepatikslingais 1951 m. duomenimis, čia apsisutojo 249 teisininkai iš Lietuvos¹¹.

Nepaisydami pačios nepalankiausios bet kokiai tolesnei teisininko veiklai padėties, naujieji išeiviai sugebėjo organizuoti ir netrukus – 1949 m. gegužę – JAV, Detroite, ėmė leisti teisininko, žurnalisto ir rašytojo Jurgio Gliaudžio (Gliaudos) (gim. 1906 m., teisę baigusio 1938 m. Vytauto Didžiojo universitete) redaguojamą ir kukliai rotatoriumi spausdinamą žurnalą „Lietuvis teisininkas“. Juo užsimota „teikti teisininkams lektūros jurisprudencijos temomis“, taip pat skelbti teisininkų gyvenimo priverstinėje emigracijoje kroniką¹². Žurnale bendradarbiavo Č. Butkys, J. Liūdžius, A. Plateris, R. Skipitis ir kai kurie kiti dar iš nepriklausomybės laikų žinomi specialistai praktikai, akademinės bendruomenės atstovai.

Iš tiesų leidinio publikacijos gana plačiai nušvietė teisininkų organizacinį gyvenimą, skelbė oficialius Lietuvos teisininkų tremtinių draugijos dokumentus ir net keletą originalių mokslo straipsnių (B. Baleniūno, Č. Butkio, M. Mackevičiaus, A. Platerio) bei vertimų (J. Stikloriaus). Žurnalas

⁹ Gliaudys, J. Dešimtmetis svetur. *Teisininkų žinios*. 1956, 15–16: 6.

¹⁰ Puzinas, J. *Pabaltijo universitetas*. Chicago, 1976; Tupčiauskas, A. Pabaltijo šalių universitetas Hamburge – Pinneberge. *Aidai*. 1991, 3.

¹¹ Žinios apie esančius tremty Lietuvos teisininkus (1951 m. rugpjūčio 20 dienai). *Lietuvis teisininkas*. 1951, 4: 21.

¹² Gliaudys, J. Dešimtmetis svetur. *Teisininkų žinios*. 1956, 15–16: 9.

skatino kolegas nagrinėti teises problemas, puoselėti viltį, kad Lietuvos okupacija truks neilgai ir, grįžus į Lietuvą, iš karto teks aktyviai įsitraukti į buvusios teisės sistemos atkūrimo bei tobulinimo darbą.

Žurnalas ėjo iki 1952 m., per tą laiką išleisti penki jo numeriai (1949 m. – du, 1950–1952 m. – po vieną), kiekvienas – 250 egzempliorių tiražu¹³.

Neilgai trukus savotišku teisininkų susitelkimo centru tapo Čikaga, miestas, kuriame nuo seno telkėsi gausi lietuvių emigrantų kolonija. Čia prieglobstį rado apie 120 šios profesijos žmonių¹⁴. Jie parodė iniciatyvą su-burti ir organizaciniais saitais susieti lietuvius teisininkus, pasklidusius po įvairius žemynus. „Retokai pasirodantį“ ir „mažiau lietusį teisininkų gyvenimą“ „Lietuvių teisininką“ laikydami būtent šiam reikalui nepakankamu, 1952 m. lapkritį jie ėmėsi leisti biuletinį „Teisininkų žinios“: užsibrėžta jį panaudoti ryšiams tarp kolegų užmegzti ir palaikyti, keistis informacija, fiksuoti visuomeninio pobūdžio teisininkų renginius ir, suprantama, dėtis prie aktyvios veiklos už gimtojo krašto išlaisvinimą¹⁵.

Iš pradžių tai taip pat buvo neperiodinis leidinys, bet netrukus jį, virtusį iliustruotu žurnalu ir imtą spausdinti tipografiniu būdu, užsimota leisti penkis kartus metuose. Tačiau dėl įvairių priežasčių – ne tik dėl finansinių nepriteklių, bet ir dėl niekieno nebeskatinamo ir todėl kasmet silpnėjančio profesinio vyresniosios kartos intereso ir aktyvumo – leidybos sparta netrukus sulėtėjo ir 1958 m. žurnalą apskritai nustota leisti. Ir tik po septynerių metų pertraukos, 1965-aisiais, pažymint Lietuvių teisininkų draugijos tremtyje dvidešimties metų sukaktį, buvo išleistas dar vienas, didesnis nei įprasta, specialus dvigubas „Teisininkų žinių“ numeris.

Nors draugijos Centro valdyba žurnalą buvo pasiryžusi leisti toliau, šis numeris pasirodė esantis paskutinis. Taigi iš viso išleisti 28 žurnalo numeriai, iš jų 8 dvigubi (numeracija buvo bendra, kasmet tęsiama). Visų jų bendra apimtis – apie 472 spaudos puslapiai (maždaug 1 416 mašinraščio puslapių). Žurnalas buvo leidžiamas 600 egzempliorių tiražu¹⁶.

Žurnalo turinį tvarkė redakcinė komisija, kurios nariu visą laiką, nuo pirmo iki paskutinio numerio, buvo Liudvikas Šmulskštys (gim. 1902 m.,

¹³ Lietuvis teisininkas. *Lietuvių enciklopedija*. 16 t. Boston, 1958, p. 23.

¹⁴ Darbą pradėdant. *Teisininkų žinios*. 1952, 1:1; Dvidešimt metų. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28: 1–2

¹⁵ Darbą pradėdant. *Teisininkų žinios*. 1952, 1: 1.

¹⁶ Redakatoriaus žodis. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28: 68.

1927 m. baigęs Lietuvos universiteto Teisių fakultetą ir Lietuvoje dirbęs advokatu). Į komisijos sudėtį įvairiu laiku ilgiau ar trumpiau įėjo P. Jokubka, J. Talalas, R. Skipitis ir B. Masiulis.

Žurnalui pasirodžius, buvo atsiradusi galimybė plėsti šio specializuoto leidinio uždavinius. Veiklesni teisininkai ėmė kviesti kolegas nepaliauti domėtis teisės problemomis, rinkti teisinę medžiagą būsimajai išlaisvintosios Lietuvos teisei, rašyti į savąją spaudą, nes antraip „atsiliksimė, atrofuosis teisinė mintis, nustosime pagrindo vadintis teisininkais“¹⁷.

Ši priežastis turėjo realų pagrindą: gyvenimo tikrovė žmones jau buvo spėjusi akivaizdžiai įtikinti, kad teisininko profesija menkai tinka būti eksportuojama, kad teisininkas paprastai yra pasirengęs tarnauti savam kraštui, kurio netekęs, pats, kaip profesionalas, netenka savo veiklos pagrindo ir dažniausiai tampa nebereikalingas. Atsidūrę svetimoje šalyje, teisininkai gana sunkiai prisitaikė prie naujų sąlygų. Tik labai nedidelei jų daliai pavyko rasti darbą, daugiau ar mažiau atitinkantį profesiją, o didžioji dauguma, pasak spaudos, apie 99 procentai¹⁸, deja, buvo priversti imtis veiklos, nieko arba labai mažai ką bendra turinčios su buvusia profesija, dažnai dar ir sunkiai pakeliamos pagal amžių ir jėgas. „Kas iš to, – rašė vienas jų, su neslepia nuoskauda konstatuodamas susidariusią padėtį, – kad mes vienas antrą teisėjais, prokurorais, advokatais vadiname, o tesame paprasti fabrikų ar kitų įmonių darbininkai“¹⁹.

Suprantama, tokia padėtis negalėjo skatinti kūrybinio polėkio. Todėl kvietimas rūpintis profesijos išsaugojimu veikiau reiškė gana sunkias pastangas išsaugoti atitinkamą dabar bent jau *buvusių* teisininkų dvasią, ir tai labai aiškiai atsispindėjo „Teisininkų žinių“ publikacijose.

Aktyviausiais žurnalo bendradarbiais galima įvardyti J. Gliaudį, J. Kairį, J. Liūdžių, B. Masiulį, V. Mašalaitį, R. Skipitį, J. A. Stiklorių, P. Stravinską, K. Šidlauską.

Žurnalą „Teisininkų žinios“ galima laikyti senosios lietuvių teisininkų kartos fizinės ir dvasinės tragedijos, gyvenimo, rūpesčių ir vilčių kronika. Be publikacijų, nagrinėjančių visai išėivijai opius Lietuvos okupacijos ir laisvinimo klausimus, bei organizacinio-informacinio pobūdžio medžia-

¹⁷ Stravinskas, P. Teisininkai, nepalūškime. *Teisininkų žinios*. 1955, 11: 3.

¹⁸ Atgarsiai. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 10.

¹⁹ Paltus, S. J. Teisininkų veiklai paremti. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 1.

gos, daug dėmesio „Teisininkų žiniuose“ buvo skiriama savo problematika gana įvairiems moksliniams ir mokslo populiarinimo, taip pat memuarinio pobūdžio straipsniams²⁰.

Išskirtinis išėivijos publikacijų valstybės ir teisės problematika bruožas – žymioji jų dauguma skirta praeičiai arba ateičiai, buvusiai arba ateityje laukiamai Lietuvos valstybei bei teisei, ir tik labai menka dalis buvo parašyta esamuju laiku. Iš šio pobūdžio publikacijų, natūralu, faktiškai daugiausia, ypač pradžioje, sąmoningai ar nesąmoningai buvo atstovaujama Lietuvos valstybės ir teisės praeitis, nors dažniausiai netolima, bet jau virstanti istorija: ji vienintelė liko nepakitusi ir nepradusi savo įvaizdžio žmonių, netekusių savo, kaip teisininkų, profesijos pagrindo – galiojančios teisės, sąmonėje.

Bet „Teisininkų žiniuose“ nevengota nagrinėti ir senesnių laikų – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės, Lietuvos teisės likimo užvaldžius ją carinei Rusijai, taip pat šiek tiek abiejų vokiečių okupacijų laikotarpių. Ir, žinoma, didžiausio dėmesio susilaukė nepriklausomos tarpukario Lietuvos valstybė ir teisė: tremtyje dauguma autorių gyveno, kiek sąlygos leido, praeitimi, kurioje jie su nostalgija prisiminė save kaip teisininkus. Žurnalo „Teisininkų žinios“ puslapiuose mėgintos gvildinti mokslinės problemos priminė publikuojamų straipsnių autorių norą pabendrauti su negrįžtamai tolstančia savo pačių praeitimi. Todėl natūralu ir tai, kad gana nemažai žurnale buvo skelbiama ir memuarinio pobūdžio straipsnių, kuriuose jų autoriai (J. Brazinskas, J. Gliudys, B. Masiulis, R. Skipitis, P. Stravinskas, A. Sugintas) prisiminė savo darbą nepriklausomos Lietuvos teisės institucijose arba bendravimą su žymiaisiais nepriklausomos Lietuvos teisininkais – P. Leonu, M. Römeriu, A. Tamošaičiu, A. Tumėnu ir kitais.

Nesitenkindama galimybe netolimos savo krašto teisinės praeities klausimais publikuotis „Teisininkų žinių“ skiltyse, 1963 m. Lietuvių teisininkų draugijos Centro valdyba apie nepriklausomybės laikų Lietuvos teisę dar užsimojo parengti didesnę leidinį (planuota apie 360 puslapių), „konspektyvų ir objektyvų šaltinį Lietuvos teisei pažinti“, pavadintą „Lietuvos teisės metraščiu“. Tam reikalui sudaryta redakcinė komisija, vadovaujama Antano Sodaicio (gim. 1907, teisės studijas baigusio Vytauto Didžiojo universitete 1937 m., nepriklausomybės laikais buvusio

²⁰ Maksimaitis, M. Teisininkų tremtinių rūpesčių ir vilčių kronika. *Teisė*. 1996, 30: 100–105.

teismo darbuotojo), aptarė įvairių būsimų straipsnių tematiką ir numatė konkrečius jų autorius: „Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos teisynas“ (A. Plateris); „Lietuvos konstitucinė teisė“ (K. Račkauskas); „Įstatymų leidimas Lietuvoje“ (B. Masiulis); „Administracija“ (J. Šlepetys); „Civilinė teisė ir teiseną“ (Č. Butkys); „Baudžiamoji teisė ir teiseną“ (J. Brazinskas); „Darbo teisė“ (J. Paplėnas); „Teismų santvarka“ (S. Baltūsis); „Prokuratūra“ (S. J. Paltus); „Advokatūra“ (R. Skipitis), „Notariatas ir hipoteka“ (Č. Butkys); „Teisingumo administracija“ (A. Diržys); „Teisių fakultetas“ (D. Krivickas); „Teismo kandidatai ir teisėjų egzaminai“ (A. Sodaitis); „Lietuvos teisinė padėtis tarptautine prasme“ (M. Brakas); „Lietuvių teisininkų draugija“ (Č. Butkys)²¹.

Tai buvo išties kvalifikuotas autorių kolektyvas (visi patyrę Lietuvos nepriklausomybės laikų teisininkai, tarp jų penki teisės daktarai), tad tikėtasi vertingo ir įdomaus leidinio. Redakcinė komisija iš autorių jau buvo gavusi didesnę straipsnių dalį. Deja, ir šiuo atveju koją pakišo finansiniai nepritekliai bei kitos kūrybiniam darbui nepalankios aplinkybės.

Įdėmus teisininkų žvilgsnis į praeitį buvo vertinamas kaip priemonė, lengviau leidžianti matyti, „kas turėtų būti ateity Lietuvos teisinėje sistemoje taisytina ir gerintina“²². Iš tiesų, grįžtant prie „Teisininkų žiniuose“ publikacijų pažymėtina, kad svarbios tarp jų buvo publikacijos, atspindinčios pasitraukusių į Vakarus Lietuvos teisininkų žvilgsnį į ateitį – teisinės tvarkos būsimuojuose išlaisvintoje Lietuvoje viziją.

Ir tik palyginti nedažnai, bet taip pat tikintis pasisemti idėjų ateities Lietuvai, mėginta rašyti apžvalginius straipsnius apie esamą padėtį, konkrečiai – apie JAV teisinę sistemą: teismus, prokuratūrą, administracinę teisimą, socialinį draudimą, nusikalstamumą, anglosaksų teisės tradicijos specifiką ir kt. (E. Armanavičienė, S. Baltūsis, V. K. Banelis, J. Gliaudys, S. Paltus, J. Smetona, J. A. Stiklorius, P. Stravinskas, K. Šidlauskas). Bet apskritai svetima teisė daugeliui tremtinių, regis, buvo dar per mažai pažįstama ir didesnio susidomėjimo nesusilaukė. Kiek daugiau žurnalo dėmesio susilaukė kita dabartis – šiek tiek, kiek leido turima informacija, užsiimta Lietuvos sovietinės teisinės tikrovės analize, pabrėžiant vykstančią jos valstybinio ir visuomeninio gyvenimo sovietizaciją, pakitusią ir toliau kintančią teisinę

²¹ Sodaitis, A. Kaip vyksta metraščio ruošimas. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28: 64–65.

²² Paltus, S. J. Teisininkų veiklai paremti. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 3.

piliečių padėti bei politinį režimą. Šia prasme pažymėtinas, pavyzdžiui, P. Daužvardžio straipsnis „Sovietų sąjunga, Pabaltijos valstybės ir tarptautinė teisė“ („Teisinių žinių“ Nr. 21–22), D. Krivicko – „Įstatymų ir teismų sprendimų vykdymas okup. Lietuvoje“ (Nr. 25–26) ir kt. Šiai medžiagai teko ne vien informacinis krūvis: ji turėjo padėti telkti ir įkvėpti išeivijos žmones kovai už Tėvynės laisvinimą.

„Teisinių žinių“ leidybai nutrūkus, specializuotų periodinių teisės leidinių išeivijoje daugiau nebesulaukta. Tačiau Lietuvos valstybės ir teisės problematikai skirta medžiaga, tiesa, dėstoma gal šiek tiek populiariau, pirmenybę teikiant bendresnio pobūdžio arba specifinėms, bet platesnius visuomenės sluoksnius dominančioms temoms, ir toliau nebuvo retas svečias kitoje, gana gausioje, atstovaujančioje įvairioms idėjinėms orientacijoms, skirtoje labai įvairiam skaitytojų ratui, lietuviškoje išeivijos politikos ir kultūros periodikoje.

Išeivijos spauda sovietinės okupacijos metais išgyveno skirtingus nelingvus laikotarpius. Pirmųjų pokario metų spauda, daugiau atstovavusi tremties – „netikrumo, laukimo ir mūsų spaudos svajonių“ – laikotarpiui, kurio metu „daug svajota“ ir „stiprokai peštasi“; vėlesnis išeivijos spaudos laikotarpis laikytas teikiančiu daugiau vilčių, nes suspėta prisitaikyti prie emigracijos sąlygų, intelektualinės jėgos sugebėjusios labiau susitelkti, spaudos žvilgsnis daugiau ėmęs krypti į sovietų Lietuvą, į okupuoto krašto likimą, į laisvinimo galimybių paieškas²³. Tėvynę užgriuvusi didelė nelaimė vienijo visų pažiūrų išeivius (išskyrus tik komunistus) siekti bendro tikslo – Lietuvos išlaisvinimo. Vienijami bendro reikalo, spaudos leidiniai sąmoningai ėmė vengti aštrinti ideologinius skirtumus, nesistengė pabrėžti savo pasvyrimo į tą ar kitą politinę srovę²⁴. Atvirkščiai, imtas akcentuoti pasiryžimas „tarnauti visų ideologijų ir politinių įsitikinimų lietuviams“²⁵.

Nuo seno gyvavusi ir jau spėjusi sukaupti gražias tradicijas, senųjų lietuvių emigrantų periodinė spauda dėl gausaus naujų jėgų – Lietuvos pokario emigrantų antplūdžio įgavo sparnus, pakilo jos profesionalumas. Iš senosios lietuvių išeivių kartos Jungtinėse Valstijose įsteigtų laikraščių pelnytą populiarumą ir įtaką išsaugojo dienraštis „Draugas“, pradėtas leisti

²³ Kardelis, J. Mūsų išeivijos periodinės spaudos pokario nueitas kelias. *Aidai*. 1963, 2: 86.

²⁴ Balašaitis, A. Pratarė. *Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai*. Biografijų žinynas. T. 1. Vilnius, 1998, p. 5.

²⁵ „Lietuvai“ pasirodant. *Lietuva*. 1952, 1: 2.

1909 m., nuo 1914 m. einantis dienraštis „Naujienos“. Bet apskritai spaudos leidinių panorama pakito iš esmės. Į JAV ir kitas Vakarų demokratiškos šalies persikėlę lietuvių intelektualai ten sukūrė gausią naują emigrantų nacionalinės periodikos dalį. Publikacijų valstybės ir teisės problematika galima aptikti JAV ėjusiuose žurnaluose „Aidai“ (ėjo nuo 1949 m.), „Tėvynės sargas“ (1950 m. perkeltas iš Vokietijos, kurioje pasirodė 1947 m.), „Lietuva“ (nuo 1952 m.), „Į laisvę“, „Sėja“ (nuo 1953 m.), „Metmenys“ (nuo 1959 m.), „Akiračiai“ (nuo 1968 m.), „Naujoji viltis“ (nuo 1970 m.) ir kt.; Kanadoje – „Nepriklausoma Lietuva“ (nuo 1941 m.), „Tėviškės žiburiai“ (nuo 1949 m.); Australijoje – „Mūsų pastogė“ (nuo 1948 m.), „Tėviškės aidai“ (nuo 1956 m.); Didžiojoje Britanijoje – „Europos lietuvis“ (nuo 1947 m.) ir kituose.

Lygiai taip pat lietuviai autoriai – V. S. Vardys, T. Remeikis, B. J. Kaslas, A. Tarulis, A. Štromas, B. V. Mačiuika ir kt.²⁶ – gana aktyviai bendradarbiavo taip pat periodikoje, leidžiamoje ne lietuvių, o kitomis – daugiausia anglų, kiek mažiau vokiečių ar prancūzų – kalbomis.

Nesitenkindami publikacijomis bendro profilio periodikoje, patys išėivijos teisininkai arba panorėję kurį nors iš jų pagerbti jų artimieji ar bendraminčiai išleido keletą pavienių autorių to laikotarpio straipsnių rinkinių, pasirodžiusių ir emigracijoje²⁷, ir vėliau jau atgavusioje laisvę Lietuvoje²⁸.

Atskirai pažymėtini lietuvių ir svetimomis kalbomis pasirodę didesnės apimties įvairių autorių – M. Anyso, J. Audėno, J. Dainausko, S. Goštauto,

²⁶ Kavolis, V. Išėivijos lietuviai ir socialiniai mokslai. II. *Metmenys*. 1982, 44: 177–178.

²⁷ Brazaitis, J. *Raštai*. V. Chicago, 1984; Liūdžius, J. *Raštai*. Chicago, 1961; Stravinskas, P. *Raštai ir credo*. Pirma knyga: Ir šviesa, ir tiesa. Chicago, 1978; Stravinskas, P. *Raštai ir credo*. Antra knyga: Atsiminimai ir pasaulėžvalga. Chicago, 1982; Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. St. Petersburg, 1987; Vaitiekūnas, V. *Vidurnakčio sargyboje*. Rinktiniai raštai. I. Chicago, 1993.

²⁸ Dambava, V. A. *Kelyje į laisvę*. Straipsniai, esė, interviu. Vilnius: Du Ka, 1995; Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Versus Aureus, 2004; Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001.

B. J. Kaslo, D. Krivicko, K. Račkausko, A. Rudžio, J. Švobos, V. Vaitiekūno – monografinio pobūdžio darbai²⁹.

Nepriklausomos Lietuvos teisininkai, nors labai stengėsi išlikti būtent teisininkais, ilgainiui vis labiau ėmė jausti, kad jų pastangos bergėdžios. Slinko metai, žmones alino jiems neįprastas darbas, jėgos seko, o grįžti į Tėvynę veikliais teisininkais vilčių liko vis mažiau. Jų žinios ir profesinė patirtis pasirodė esantys nebereikalingi. „Tremtis užsitęsė ilgiau, negu galėjome tikėtis, – jau šeštojo dešimtmečio viduryje konstatavo P. Stravinskas. – Pavargome. Tremties nuovargis, lyg kokia liga, persimetė į tremtinių teisininkų tarpą. Ji stingdo mūsų viešąjį gyvenimą, stabdo ir paralyžiuoja organizacinę veiklą“³⁰. Išvelgtas vis realesnis pavojus politinei daugumos emigracijai, pradžioje visuotinai laikyti tremtimi, virsti paprasčiausia „duonine“ emigracija³¹.

Vyresnioji ir iš dalies vidurinioji kartos, sunkiai dirbdamos, ilgainiui po truputį materialiai ėmė atkusti, pradėjo duoti vaisius jų pastangos išmokslinti savo vaikus. Susirūpinta „prieauglio parengimu lietuvių teisininkų šeimai“, taip pat tuo, kad ir „išėję nelietuvišką mokyklą, priaugantieji teisininkai turi neprarasti lietuviškos dvasios ir likti savo tėvų tradicijų puoselėtojai“³².

Pamažu ėmė rasti ir nauja lietuvių teisininkų karta, įgijusi išsilavinimą naujojoje savo Tėvynėje. Tačiau netrukus pradėjo reikštis ir tai, ko tyliai baimintasi, – jaunoji karta ėmė tolti nuo anksčiau tautos puoselėtų idealų bei

²⁹ Anysas, M. Senprusių (Pruthenorum gentes) kovos dėl laisvės su Vokiečių Riterių Ordinu nuo 1230 iki 1283 metų. Chicago: Mažosios Lietuvos Lietuvių Draugija. 1968; Audėnas, J. Paskutinis posėdis. New York, 1966; Dainauskas, J. Lietuvos bei lietuvių krikštas ir 1387-ji metai. Chicago: Vydūno fondas, 1991; Goštautas, S. Roizijaus juridinė veikla Lietuvoje. Roma, 1987; Kaslas, B. J. The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland. Pittston, Pennsylvania, 1976; Kaslas, B. J. *Three Secret Protocols – The Lithuanian Strip in Soviet-German Secret Diplomacy 1939–1941*. Euramerica Press, 1980; Krivickas, D. Soviet-German pact of 1939 and Lithuania. Hamilton: Federation of Lithuanian-Canadian Hamilton Branch in connection with Sixth Lithuanian Day, 1959; Račkauskas, K. Lietuvos konstitucinės teisės klausimais. New York, 1967; Rudis, A. Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose. Roma, 1987; Švoba, J. Seiminė ir prezidentinė Lietuva. Cleveland, 1985; Vaitiekūnas, V. Sovietinis teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga. New York, 1958.

³⁰ Stravinskas, P. Teisininkai, nepalūžkime. *Teisininkų žinios*. 1955, 11: 1.

³¹ Kasulaitis, A. J. Valstybingumas politinės emigracijos fone. *Aidai*. 1968, 2: 50.

³² Ivanauskas, B. Mielas tautiet! *Teisininkų žinios*. 1956, 15–16: 1.

vertybių, vis labiau atitrūkti nuo lietuviškų tradicijų ir galiausiai vis sunkiau suprasti vyresniąją kartą ir jos siekius³³. Daug kam pasidarė „jau neaišku, ar tautinė laisvė ir valstybinė nepriklausomybė yra dar siektinos vertybės“³⁴. Tikroji Tėvynė jiems jau nebekurstė tiek nostalgijos, tarsi nutolo, tapo be-kūnė ir bedvasė, o vyresniųjų nuotaikos neretai likdavo nesuprantamos, keliančios nepasitenkinimą, pradėjo reikštis kartų konfliktas, subrendusieji nepriklausomybės laikų Lietuvos mokyklose vis sunkiau rasdavo bendrą kalbą su JAV universitetų auklėtiniais.

Plintantį pastarosios generacijos požiūrį į vyresniusius iliustruoja Vytauto Kavolio, iš Tėvynės su tėvais išvykusio, kai buvo keturiolikos metų paauglys, ir JAV tapusio sociologijos profesoriumi, 1957 m. parašytas jaunatviškai emociingas ir kategoriškas padėties, žvelgiant jaunų žmonių akimis, vertinimas: „Lietuvių visuomenėje vyrauja konservatyvusis pradas, nešamas senimo; ir vyrauja taip, kad šviežios idėjos užstelbiamos, nauji žurnalai ignoruojami, jaunimo veikla stebima su maždaug tokiu dėmesiu, kaip zoologijos sode beždžionės“³⁵.

Vis dėlto skirtingų generacijų išėivijos atstovai, nors ir būdami skirtingų nuomonių, bet turintys minčių ir norintys bei mokantys jas pateikti platesnei visuomenei, regis, puikiai tilpo tuose pačiuose leidiniuose ir visi pagal savo išgales ir sugebėjimus dirbo sau ir savo okupuotai Tėvynei reikalingą darbą.

³³ Maldeikis, P. Išeivijos visuomenė ir jos ateitis. *Tėvynės sargas*. 1979, 2: 5.

³⁴ Kasulaitis, A. J. Steigiamojo seimo reikšmė. *Tėvynės sargas*. 1970, 1 (31): 3.

³⁵ Kavolis, V. *Nepriklausomųjų kelias*. Vilnius, 2006, p. 131.

II. ISTORINĖS LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS PROBLEMAS

Jau minėta, jog teisės istorija išsivijęs teisininkų publikuotuose margs problematikos moksliniuose ir mokslo populiarinimo darbuose dėl specifinės emocinės emigrantų tremtinių būsenos tapo bene gausiausiai atstovaujama: didžioji šių žmonių dalis teisės istorikais likimo valia virto savaime ir nejučiomis, jų parašytų darbų turiniui įtakos turėjo palyginti neseni, jų pačių dar neseniai išgyventi laikai ir teisė, kuria jie dar nesenoje praktinėje veikloje tiesiogiai rėmėsi ir kuri naujomis sąlygomis jiems buvo likusi gražus prisiminimas.

Tačiau 1944 m. vasarą iš Lietuvos išvyko ir grupė profesionalių teisės istorikų, istorinėje problematikoje jau turinčių tam tikrą įdirbį, o jų moksliniai interesai ir anksčiau Tėvynėje, ir išsivijoje neretai siekė kur kas tolimesnę praeitį.

Viena tokių iškilų lietuvių mokslo figūrų buvo Jonė Deveikytė-Navakienė (1907–1965), išsivijoje žinoma Deveikės pavarde. Vienu metu studijuodama dviejuose – Vytauto Didžiojo universiteto Teisių ir Humanitarinių mokslų fakultetuose, 1932 m. juos baigė ir paskatinta prof. A. Janulaičio kaip profesionali teisininkė ir istorikė ėmėsi Lietuvos teisės istorijos tyrimų. 1935–1939 m. tobulino žinias ir rinko istorinę medžiagą Paryžiuje, Romoje, Prahoje, Lenkijoje, po karo, 1948 m., Paryžiuje apgynė daktaro disertaciją apie Jogailos 1387 metų privilegiją. Dar gyvendama Lietuvoje, globojama žinomo teisės istoriko prof. I. Lappo, ji susidomėjo Lietuvos statutais, šia problematika suspėjo paskelbti keletą straipsnių³⁶. Tyrinėdama Statutus nemažai nuveikė ir vėliau: nagrinėjo jų kalbą, gramatiką, žodyną, rengė vertimus į lietuvių ir prancūzų kalbas. Savo darbus laikydama „skydu nuo nesveikų lenkų ir baltgudžių pretenzijų“, J. Deveikė vylėsi parengsianti keturiolika tomų Lietuvos statutamams ir rusų 1649 m. Soboro statutui skirtų tekstų ir komentarų³⁷. Deja, finansiniai sunkumai ir ypač ankstyva jos mirtis sutrukdė įgyvendinti šiuos plačius užmojus.

³⁶ Deveikytė-Navakienė, J. Lietuvos Statutas. *Lietuvos aidas*. 1940, 120; Deveikytė-Navakienė, J. Svetimšaliai ir jų padėtis Lietuvoje pagal III Lietuvos Statutą. *Teisė*. 1940, 52.

³⁷ Ivinskis, Z. Dr. Jonė Deveikė ir jos veikla Lietuvos istorijos srityje. *Aidai*. 1971, 8: 358.

J. Deveikės į lietuvių kalbą išverstas Pirmojo Lietuvos Statuto tekstas³⁸ pasirodė jau po jos mirties: 600 egzempliorių tiražu jis buvo išleistas Čikagoje 1971 m.

Nors minėtas Pirmojo Lietuvos Statuto vertimas, darytas jo rengėjams nedisponuojant visais reikalingais šaltiniais, ir susilaukė nevienareikšmių vertinimų, bet tai nemenkina J. Deveikės atlikto darbo reikšmės – kaip pirmasis Statuto vertimas į lietuvių kalbą, jis suvaidino svarbų vaidmenį toliau tyrinėjant Lietuvos teisės istoriją.

Testamentu J. Deveikė savo mokslinį palikimą pavedė tvarkyti A. J. Greimui ir Ž. Mikšiui. Pastarasis aktyviai ėmėsi ieškoti kompetentingo istoriko tam palikimui sutvarkyti. Šio darbo ėmėsi senųjų Lietuvos teisės šaltinių problematikoje aktyviai reiškęsis A. Plateris.

Aleksandras Plateris (1913–1997), 1936 m. baigęs VDU Teisių fakultetą, metus studijavo Vienos universitete, grįžo į savo Alma Mater, o nuo 1940 m. persikėlė į Vilniaus universitetą kaip Lietuvos teisės istorijos katedros asistentas. Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetas dar 1938 m. buvo išleidęs plačią jo monografiją „Teisiniai Livonijos ir Kuršo santykiai su Lietuva XVI–XVIII a.“³⁹, parašytą studijų metais, buvo paskelbta jo straipsnių⁴⁰. Pasitraukęs į Vakarų, A. Plateris Čikagos universitete studijavo sociologiją, vėliau ėmė darbuotis demografijos baruose ir 1961 m. gavo sociologijos mokslų daktaro laipsnį. Tačiau jis ir toliau nepaliovė domėjęsis teisės istorija, parašė šiai problematikai skirtų straipsnių⁴¹. Turintis nemenką Lietuvos teisės istorijos mokslinį įdirbį būtent A. Plateris prisiėmė pagrindinį krūvį, mėgindamas padaryti visuomenei prieinamą mokslinį J. Deveikės palikimą, taip pat parengė spaudai jos į lietuvių kalbą išverstą Pirmojo Lietuvos Statuto tekstą – leidinį redagavo, parašė jo įžangą, sudarė Statuto vertimo terminų žodyną, parengė bibliografiją.

Nemažai kruopščių, bet pačios J. Deveikės nespėtų užbaigti darbų, kurių puslapiai pasirodė esantys sumaišyti, tekstai neišsamūs, turintys spragų,

³⁸ *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Vertė J. Deveikė. Chicago, 1971; Jakštas, J. Lietuvos Statutas – Gediminaičių palikimas. *Tėviškės žiburiai*. 1972, 6: 7.

³⁹ Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10.

⁴⁰ Plateris, A. Lietuvos Statuto panaikinimo 100 metų sukaktis. *Teisė*. 1940, 52.

⁴¹ Plateris, A. Lietuvos Statuto sukaktis. *Aidai*. 1980, 4; Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10; Plateris, A. Turto paveldėjimas pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą. *Lituanistikos darbai*. IV, 10. 1979.

besidomintiems jos moksliniu palikimu, deja, liko neįkandami. Net prityrusiems tyrinėtojams įdėjus nemažai pastangų teko konstatuoti, jog „viltys išleisti ką nors daugiau iš Deveikės rankraščių yra žlugusios“⁴².

Apie senuosius Lietuvos teisės šaltinius iševijios spaudoje yra rašęs autorius, prisidengęs kriptonomu „Al. M.“⁴³, teisės istorijos klausimais publikavęs dar tarpukario Lietuvos mokslinėje spaudoje⁴⁴.

Teisės istorijos baruose iševijoje produktyviai reišėsi Jonas Dainauskas (1904–2000), nuėjęs ilgą ir sudėtingą gyvenimo kelią. Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetą jis baigė 1933 m. ir visą likusį Lietuvos nepriklausomybės laikotarpį dirbo Vidaus reikalų ministerijoje. Karo metais buvo kalintas nacių, o vėliau pateko į sovietų nelaisvę. Ištrūkęs į Vakarų, jis atvyko į Prancūziją, kur Paryžiaus universitete 1957–1961 m. dar specialiai studijavo teisės istoriją. Vėliau, persikėlęs į JAV, Čikagoje dirbo bibliotekininku, tačiau kartu aktyviai įsitraukė į lietuvių visuomeninę veiklą. Dėkingas darbo pobūdis tuo pat metu leido toliau gilintis į Lietuvos teisės istorijos klausimus. J. Dainausko tyrinėjimų sritimi tapo XIV–XVI a. Lietuvos teisė, Lietuvos ir Lenkijos valstybės santykių raida⁴⁵.

Bene didžiausia jo Lietuvos istorijos tyrimų studija pasirodė 1991 metais – „Lietuvos bei lietuvių krikštas ir 1387-ji metai“⁴⁶. Šis nemenkos apimtios veikalas gvildena Lietuvos krikšto problemas. Remdamasis gausiai publikuotais tyrinėjimais ir šaltiniais, autorius nagrinėjo Mindaugo ir Jogailos krikšto reikšmę Lietuvos valstybingumui. Vienas pirmųjų lietuvių istoriografijoje J. Dainauskas atkreipė dėmesį ir, remdamasis analogiška Vakarų Europos valstybių krikštijimosi tradicija ir praktika, pabrėžė Mindaugo krikšto svarbą – prilygino šį faktą visos valstybės krikštui. Valsstybės ir teisės istorijos klausimus nagrinėjančiame veikale reikšminga J. Dainausko atlikta Krėvos akto analizė ir bandymas pateikti teisinį akto

⁴² Ivinskis, Z. Dr. Jonė Deveikė ir jos veikla Lietuvos istorijos srityje. *Aidai*. 1971, 8: 359.

⁴³ Al. M. Lietuvos įstatymų sąvadas (1837 metų projektas). *Teisininkų žinios*. 1954, 8. Tikėtina, to paties autoriaus plunksnai priklausė ir Milčinsko, Al. pasirašytas panašaus turinio straipsnis: Lietuvos teisė Ukrainoje. *Teisininkų žinios*. 1954, 9.

⁴⁴ Al. M. Lietuvos įstatymų kodifikacija XIX a. pirmoje pusėje. *Teisė*. 1940, 52.

⁴⁵ Dainauskas, J. Lietuvos DK įstatymai ir statutai iš 1457–1567 metų. *Tautos praeitis*. T. II, kn. 2 (6). Chicago - Roma, 1965; Dainauskas, J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3.

⁴⁶ Dainauskas, J. *Lietuvos bei lietuvių krikštas ir 1387-ji metai*. Chicago: Vydūno fondas, 1991.

turinio vertinimą, taip pat mintys akto autentikos problematika. Lietuvos istorijos klausimai – LDK teisės šaltinių, tarp jų Lietuvos Statutų bruožai ir reikšmė, Napoleono valdymas Lietuvoje, Mažosios Lietuvos istorija ir sąsajos su Lietuva ir kt. – buvo pagrindinė J. Dainausko publikacijų tematika⁴⁷.

Dėmesio senųjų Lietuvos teisės šaltinių problematikai ir ne tik jai yra skyręs ir Juozas Kairys⁴⁸ (gim. 1902 m.), baigęs VDU Teologijos-filosofijos ir Teisų fakultetus, dirbęs teisėjo darbu, o tarpukario teisės istorikams žinomas kaip drauge su A. Tamošaičiu anuomet parengęs lietuvių kalba Senovės Babilono karaliaus Hamurapio XVIII a. pr. Kr. teisyno tekstą (išleista Kaune, 1938 m.). Straipsnių, susijusių su teisės istorija, yra parašęs ir kitas aktyvus spaudos darbininkas, teisininkas praktikas (buvęs Lietuvos teismų darbuotojas, Valstybės tarybos referentas) Petras Stravinskas (1906–1996), Vytauto Didžiojo universiteto Teisų fakultetą baigęs 1932 m.⁴⁹ Pažymėtinas taip pat ir meno bei literatūros tyrinėtojo Stasio Goštauto (gim. 1939 m.) darbas, skirtas teisei Petro Roizijaus (XVI a.) veiklai⁵⁰.

Su istorinės Lietuvos valstybės problematika išeivijoje yra susidūrę produktyviai bendrosios istorijos baruose ten dirbę žinomi istorikai Z. Ivinskis, J. Jakštas ir kai kurie kiti. Buvo paskelbta taip pat specialiai šiai problematikai skirtų darbų, pradedant V. Liulevičiumi, mėginusiu įrodinėti Lietuvos valstybingumą prasidėjus IX, o gal VI ar net I a.⁵¹, baigiant Vaclovu Biržiška, aptarusiu apsišaukėliškas laikinąsias „vyriausybes“, sudarytas ir gyvavusias Lietuvoje nuo XVIII a. pabaigos iki 1915 m., esant Rusijos valdžioje, – T. Kosciuškos 1794 m. sukilimo Centrinę LDK Deputaciją, 1812 m. prancūzmečio vyriausybę, 1863 m. sukilimo Baltųjų komitetą ir kt.⁵² Bet vis dėlto daugiausia dėmesio teisės istorikai skyrė istorinių teisės šaltinių problematikai.

⁴⁷ Dainauskas, J. Lietuvos DK įstatymai ir statutai iš 1457–1563 m. *Tautos praeitis*. T.2, kn. 2, p. 81–107; Dainauskas, J. 1812 metai Vilniuje. *Karys*. 1962, 5:195–198; Dainauskas, J. Tilžės aktas. *Draugas*. 1993, 228: 3.

⁴⁸ Kairys, J. Svetimšaliai pagal Lietuvos 1447–1588 teisę. *Tėvynės sargas*. 1982, 3; Kairys, J. 425 metai Lietuvos Statutui. *Teisinių žinių*. 1954, 8.

⁴⁹ Stravinskas, P. Napoleono kodeksui 150 metų. *Teisinių žinių*. 1954, 10.

⁵⁰ Goštautas, S. *Roizijaus juridinė veikla Lietuvoje*. Roma, 1987.

⁵¹ Liulevičius, V. Lietuvių tautos valstybinio gyvenimo beiėskant. *Aidai*. 1970, 7: 289–295.

⁵² Biržiška, Vacl. Laikinosios „vyriausybės“. *Lietuva*. 1953, 3: 15–28.

Bendroji istorinė Lietuvos teisės šaltinių raida daugiausia atspindi A. Platerio darbuose. Pagrįstai pagrindiniu šios teisės šaltiniu laikydamas Lietuvos statusus, jis juos, kaip savotišką atskaitos ribą, išskiria į savarakišką grupę, atskirai apibūdinamas priešstatutinio laikotarpio ir vėlyvesnius, t. y. poststatutinius, teisės šaltinius⁵³.

A. Plateris teigia, jog žinių apie ankstyviausiąją Lietuvos teisę esama nedaug, ji nesanti iširta. Tai buvusi nerašyta teisė, besiremianti vietos papročiais ir asmenų, priimančių sprendimus, nuožiūra. Todėl teisė buvusi labai įvairi ir nevienoda. Laikui bėgant, Lietuvos teritorijai plečiantis į rusų žemes, ši teisė darėsi dar įvairesnė, nes LDK valdovai, stengdamiesi kiek galima mažiau keisti vietos žmonių gyvenimą, nesikėsino į jų kalbą, religiją, visuomeninę ir teisinę tvarką, todėl, jiems turint savą, „Rusų tiesą“ paremtą teisės tradiciją, Lietuvos teritorijoje greta lietuviškos atsiradusi dar ir rusiška teisė.

Nuo XIV a. pabaigos, nuo Jogailos laikų, svarbiu Lietuvos teisės šaltiniu, šįkart jau rašytiniu, tapo privilegijos, didžiojo kunigaikščio suteikiamos dvasininkams, bajorams, miestams, taip pat skirtos visai valstybei ir vadintos žemės privilegijomis. Dar vėliau ėmę rodytis jau ir rašytiniai įstatymai. Seniausias iš jų – baudžiamajai teisei skirtas 1468 m. Kazimiero teisynas⁵⁴. Bet jis dar nebuvo veikiančių teisės normų susistemavimo pavyzdys. Tik žymiausiame LDK teisės šaltinyje – Lietuvos Statute – pagal gerai apgalvotą sistemą išdėstytos tuomet veikusios normos, kadaise nustatytos papročiais, privilegijomis ir kitais teisės šaltiniais⁵⁵.

Kai kurių XIV–XVI a. LDK teisės aktų – Pirmojo Lietuvos Statuto, privilegijų, seimų nutarimų – tekstus, surinktus viename senųjų rinkinių, saugomų Lenkijos mokslų akademijoje, paleografiniu aspektu, taip pat pateikdamas pavienių tekstų vertimus į lietuvių kalbą nagrinėjo J. Dainauskas. Jo teigimu, tas mažai tyrinėtas rinkinys esąs „pirmaeilis Lietuvos teisės studijų šaltinis“, be to, „vertas ir istorikų, ir kalbininkų dėmesio“⁵⁶.

Daugiausia dėmesio iševijos teisininkų darbuose pelnytai susilaukė Lietuvos Statutas. Apie tai aiškiausiai kalba vien jau nekart minėtas

⁵³ Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10: 29–39.

⁵⁴ Plateris, A. Lietuvos Statuto sukaktis. *Aidai*. 1980, 4: 182–183.

⁵⁵ Kairys, J. 425 metai Lietuvos Statutui. *Teisininkų žinios*. 1954, 8: 2.

⁵⁶ Dainauskas, J. Lietuvos DK įstatymai ir statutai iš 1457–1567 metų. *Tautos praeitis*. T. II, kn. 2 (6). Chicago-Roma, 1965, p. 104.

1529 m. Lietuvos Statuto teksto išleidimo faktas. Ir nors paskelbtas tekstas iš esmės kartojo 1960 m. Minske išleisto K. Jablonskio redaguoto Statuto senąją slavų kalba originalų tekstą, svarbiausia, kad šįkart skaitytojui jis pateiktas ir lietuvių kalba (dvikalbyje Minsko leidinyje šalia originalo tekstas skelbiamas dar ir rusų kalba).

Išeivijos teisės istorikų straipsniuose aptariama Lietuvos Statutų atsiradimo istorija, mokslui žinomi jų nuorašai, atkreipiamas dėmesys į svarbiausias turinio charakteristikas⁵⁷. Atsižvelgdamas į ypatingą svarbą, kurią tokia žemės ūkio krašte kaip Lietuva turėjo žemės paveldėjimas, A. Plateris 1979 m. paskelbė specialų straipsnį, skirtą paveldėjimo teisei pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą⁵⁸.

J. Dainausko, A. Platerio, J. Kairio darbuose pabrėžiama, kad Lietuvos Statutas esąs ne vien kompiliacija ar paprotinės teisės bei teisinės minties registras, bet originalus Lietuvos teisininkų parengtas teisės tekstas⁵⁹. Panašaus į Lietuvos Statutą teisyne tuo metu dar neturėjusi „jokia valstybinį gyvenimą gyvenanti tauta“, daugelyje Vakarų Europos kraštų pagrindiniu teisės šaltiniu tuomet buvę papročiai arba teismo sprendimų precedentai, kai kur – romėnų teisė, o pasirodę pavieniai teisės rinkiniai buvę ne oficialūs, o teisininkų privačiai parengti ir privalomą galią faktiškai įgaudavę jais naudojantis teismuose, be to, jie taikyti ne visoje tos ar kitos valstybės teritorijoje, o tik atskirose jos dalyse. O Lietuva sugebėjusi keletu šimtmečių anksčiau už kitas šalis teisyne ne tik parengti, bet ir tobulindama dar ir du kartu jį perdirbti⁶⁰.

Teisės normos Statutuose buvusios sugrupuotos pagal gerai apgalvotą sistemą. Savo idėjomis, ypač baudžiamosios ir valstybinės teisės srityse, to meto sąlygomis jie buvę „net labai moderniški“⁶¹. Iš to, kad Statutai fiksavo draudimą mažinti valstybės teritoriją, neleido svetimšaliams užimti Lietuvoje viešųjų pareigybių, įsigyti joje nekilnojamojo turto, ypač

⁵⁷ Dainauskas, J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3: 83, 85–86; Plateris, A. Pirmasis Lietuvos Statutas. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago, 1971, p. 17.

⁵⁸ Plateris, A. Turto paveldėjimas pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą. *Lituanistikos darbai*. IV, 10. 1979, p. 257.

⁵⁹ Dainauskas, J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3: 83.

⁶⁰ Plateris, A. Turto paveldėjimas pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą. *Lituanistikos darbai*. IV, 10. 1979, p. 249.

⁶¹ Dainauskas, J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3: 84.

dvarų, jų tyrinėtojai reiškė įsitikinimą, kad šis teisės šaltinis įrodantis ano meto Lietuvos gyventojų brandą teisiniam ir valstybiniam gyvenimui⁶².

Tam tikrą poveikį rengiamų Statutų turiniui padariusi romėnų teisė – Justiniano kodifikacija⁶³. Kai kurios šios kodifikacijos vietos Statutuose atsispindinčios ne tik mintyse, bet ir žodinėje redakcijoje, taigi civilizuoto pasaulio teisinį gyvenimą lenkusią romėnų teisę sugebėta ne tik pasisavinti, bet ir pritaikyti savo krašto reikalams⁶⁴.

Lyginant su Justiniano kodeksu, o vėliau ir įvairiais net XVIII ar XIX a. Europos valstybių rinkiniais, Lietuvos Statutas, A. Platerio manymu, buvęs „vienas tobuliausių, geriausiai parengtų teisyne“⁶⁵. Lietuvos Statutas laikytas teisinės minties triumfu; jo sistema, logika, net kalbos turiningumas iškeliantys Statutą šalia žymiausių ano meto kultūros apraiškų.

Šiltai apie Statutą atliepęs J. Gliuda prisiminė, kaip nuostabiai šio senojo teisės šaltinio tekstą mėgęs deklamuoti buvęs jo profesorius Lietuvos universitete ir „didelis Lietuvos statutų tekstų žinovas“ A. Veryhadarevskis⁶⁶.

Apibūdindamas vėlesnio, postatutinio, laikotarpio teisės šaltinius, A. Plateris aptarė Seimo konstitucijas, sudėtas į rinkinį „*Volumina legum*“, taip pat išrinktų valdovų priesaika patvirtintus įsipareigojimus, nuo Henriko III Valua laikų skirstomus į bendro pobūdžio pasižadėjimus, ribojančius jo, kaip valdovo, valdžią ir kartojamus kiekvieno naujai išrinktojo (vad. *articuli Henriciani*), ir asmeniškai kiekvienam valdovui keliamus reikalavimus, savotišką jų sutartį su tauta (vad. *pacta conventa*)⁶⁷.

Gana plačiai išsivijios teisės istorikų darbuose aptariama sudėtingai susiklosčiusi Statutų veikimo geografija.

Priimtas kaip LDK teisynas, Lietuvos Statutas įsigaliojo visoje to meto jos teritorijoje. Ir ne tik joje. Neturėdami savo kodekso, Lietuvos

⁶² *Didžiosios Lietuvos Konigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago, 1971, p. 45–48; Kairys, J. 425 metai Lietuvos Statutui. *Teisinių žinių*. 1954, 8: 3.

⁶³ Al. M. Lietuvos teisė Ukrainoje. *Teisinių žinių*. 1954, 9: 2; Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10: 29.

⁶⁴ Kairys, J. 425 metai Lietuvos Statutui. *Teisinių žinių*. 1954, 8: 2.

⁶⁵ Plateris, A. Pirmasis Lietuvos Statutas. *Didžiosios Lietuvos Konigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago, 1971, p. 29.

⁶⁶ Gliuda, J. Lietuvos Statutas tarybiniame vadovėlyje. *Teisinių žinių*. 1958, 25–26: 25.

⁶⁷ Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10: 36.

Statutu, kaip pagalbinio teisės šaltiniu, be senesnių papročių ir seimų konstitucijų, naudojosi lenkai⁶⁸. Kaip pagalbinio teisės šaltiniu Lietuvos Statutu naudojosi taip pat Maskvos įstaigos (*prikazai*), o vėliau jis padarė labai didelę įtaką rusų 1649 m. Soboro statutui⁶⁹. Pirmiausia tai pasakytina apie normas, reguliuojančias atsakomybę už valstybinius ir karinius nusikaltimus, už nusikaltimus asmeniui ir jo turtui.

Tačiau atsitiko taip, kad netrukus po Antrojo Statuto priėmimo, renigiantis unijai su Lenkija ir siekiant palaužti Lietuvos atstovų pasipriešinimą, Žygimantas Augustas 1569 m. Liublino seime nuo LDK atskyrė pietines, abipus Dniepro esančias, ir ukrainiečių apgyventas Kijevo, Voluinės, Podolės ir Palenkės vaivadijas ir prijungė jas prie Lenkijos. Tie patys teisės šaltiniai ukrainietiškosiose žemėse liko galioti taip pat ir 1667 m. pasirašius Andrusovo taikos sutartį, kurioje Lenkija pripažino Kairiakrantės Ukrainos prijungimą prie Rusijos. Todėl, kai 1588 m. LDK teritorijoje įsigaliojo Trečiasis Lietuvos Statutas, minėtose žemėse jis formaliai galios jau neturėjo, jose liko veikti ankstesnis lietuviškas teisinys⁷⁰, nors, kaip vienintelis spausdintas ir todėl lengviau prieinamas, Trečiasis ten taip pat buvo taikomas⁷¹.

Trečiojo Lietuvos Statuto veikimo teritoriją netrukus praplėtė ir po švedų karų Lietuvai-Lenkijai 1629 m. tekusi Livonijos dalis, dabartinė Latgala su centru Daugpilyje⁷².

Plačiai paskleistam Lietuvos Statutui buvo lemta pergyventi Lietuvos valstybės žlugimą. Išimtis buvo tik pietvakarinė jos dalis (Užnemunė), kurioje Statutas nustojo veikti anksčiausiai: po 1795 m. padalijimo trumpam, iki 1807 m. Tilžės taikos, Užnemunė atiteko Prūsijai, o ši čia jau 1796 m. panaikino Lietuvos Statuto galiojimą ir įvedė 1794 m. Prūsų žemės teisiną. Bet netrukus, Napoleonui Bonapartui Užnemunę įtraukus į jo įsteigtos Varšuvos kunigaikštystės sudėtį, nuo 1808 m. čia buvo

⁶⁸ Dainauskas, J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3: 87.

⁶⁹ Plateris, A. Pirmasis Lietuvos Statutas. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago, 1971, p. 28

⁷⁰ Al. M. Lietuvos įstatymų sąvadas (1837 metų projektas). *Teisininkų žinios*. 1954, 8: 184; Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10: 36.

⁷¹ Al. M. Lietuvos teisė Ukrainoje. *Teisininkų žinios*. 1954, 9: 5.

⁷² Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10: 36.

įvesta prancūzų teisė, taip pat – garsusis 1804 m. Civilinis (Napoleono) kodeksas.

Beje, Napoleono kodeksas, pažymint jo šimto penkiasdešimties metų sukaktį, išėivijos spaudoje buvo pažymėtas P. Stravinsko straipsniu⁷³, kuriame šis teisės paminklas apibūdinamas kaip pirmasis modernus teisės kodifikacijos kūrinys, padaręs didžiulį poveikį daugelio kitų šalių civilinės teisės raidai.

Pagrindinėje buvusios LDK teritorijos dalyje, imperatorės Jekaterinos II manifestais prijungus ją Rusijai, tuo metu veikusi teisė dar kurį laiką buvo išsaugota, taigi svarbiausi teisės šaltiniai čia liko Trečiasis Lietuvos Statutas, taip pat seimų konstitucijos, kanonų teisė, vietos sąlygoms pritaikyta Magdeburgo teisė. Šiuos galiojusius teisės šaltinius praktiniais sumetimais iš lenkų kalbos imta versti, tiesa gana prastai, į rusų kalbą: 1810 m. išleistas „Parankinis žodynas, arba trumpas lenkiškų ir lietuviškų įstatymų turinys“, 1811 m. – paties Trečiojo Lietuvos Statuto tekstas⁷⁴. Be senųjų teisės šaltinių, šiose teritorijose taip pat ėmė galioti po prijungimo išleistieji rusų įstatymai, todėl ilgainiui vietos teisė faktiškai apėmė tik vis siaurėjančią teisinio reguliavimo sritį, tik tai, ko nebuvo spėję pakeisti arba panaikinti rusų įstatymai.

Šios rusų prisijungtos teritorijos, vadintos Vakarų kraštu, antrajame XIX a. dešimtmetyje buvo padalytos į Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliovo, Vitebsko, Podolės, Voluinės ir Kijevo gubernijas, taip pat Bialistoko sritį. Be šių teritorijų, Lietuvos Statutas (Antrasis) tebegaliojo ir anksčiau prijungtoje Kairiakrantėje Ukrainoje 1802 m. sudarytose Černigovo ir Poltavos gubernijose.

Lietuvos Statutas po padalijimo iš dalies liko galioti ir Austrijai tekusiose lenkų ir ukrainiečių žemėse (Galicijoje): specialiu imperatorės Marijos Terešės patentu čia jis buvo paliktas veikiančiu paveldėjimo teisės šaltiniu⁷⁵.

Bet tokia padėtis nebebuvo ilgalaikė, Statutų galiojimo laukas netrukus imtas siaurinti. Ir pirmiausia – nuo 1831 m. sausio 1 d. – Lietuvos Statutas caro įsaku buvo panaikintas gudiškose – Mogiliovo ir Vitebsko – Vakarų gubernijose⁷⁶.

⁷³ Stravinskas P. Napoleono kodeksui 150 metų. *Teisininkų žinios*. 1954, 10.

⁷⁴ Al. M. Lietuvos įstatymų kodifikacija XIX a. pirmoje pusėje. *Teisė*. 1940, 52: 257–258.

⁷⁵ Dainauskas J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3: 87.

⁷⁶ Janulaitis A. Kaip buvo panaikintas Lietuvos Statutas. *Teisė*. 1940, 52: 196.

Kai tai atsitiko, buvo tik ką pasirodęs chronologinis, išsamus Rusijos imperijos pilnas įstatymų rinkinys ir vyko Rusijos imperijos įstatymų sąvado, apimančio paredaguotas veikiančias teisės normas, išdėstytas pagal originalią šakinę sistemą, rengimo darbai (įsigaliojo 1835 m.).

Į šį Įstatymų sąvadą buvo numatyta įtraukti ne visus Rusijos imperijoje veikiančius įstatymus: išimties tvarka kai kuriose Rusijos teritorijos dalyse palikta veikti vietos teisė turėjo būti susisteminta skyriumi. Tokią teisę su tvarkydama, caro valdžia tikėjosi didesniu laipsniu ją unifikuoti, pašalinti pasitaikančias kolizijas su rusų teise, galiausiai tuo metu dar gana gausius ir labai besiskiriančius nuo rusiškųjų šaltinius padaryti prieinamesnius rusų valdininkams ir formaliai juos sulieti su rusų teisės šaltiniais.

Igyvendinant šį užmojį, sėkmingai parengtas ir 1846–1864 m. įsigaliojo Pabaltijo gubernijų (Estliandijos, Lifliandijos ir Kuršo) vietos teisės, tradiciškai orientuotos į vokiečių teisinę doktriną, rinkinys, pavadintas Pabaltijo gubernijų vietos įstatymų sąvadu. Kitaip reikalai susiklostė Vakarų gubernijose.

Vakarų gubernijų vietos įstatymų, besiremiančių Lietuvos Statutu bei seimų konstitucijomis ir sudarančių vietines bendrų Rusijos įstatymų išimtis⁷⁷, sąvadu rengti į Peterburgą 1830 m. buvo iškvieštas Lietuvos Statuto žinovas, buvęs Vilniaus universiteto profesorius I. Danilavičius, tuo metu ištremtas iš Lietuvos ir profesoriavęs Charkovo universitete. Baigtas rengti Sąvado projektas 1833 m. buvo priderintas prie rusų Sąvado. Tuo metu projektas susidėjo iš puspenkto tūkstančio straipsnių. Vėliau projektą nagrinėjo specialus komitetas iš vietos teisės žinovų, kuriame Vilniui atstovavo Vilniaus universiteto profesorius A. Korovickis ir teisininkas praktikas T. Kukevičius. Komitetas padarė nemaža pakeitimų – paliko projekte 2 070 straipsnių. Galutinai projektas buvo užbaigtas 1836 m. ir išspausdintas 50 egzempliorių tiražu⁷⁸. Liko tik galutinai jį įforminti ir įteisinti. Tačiau politiniais sumetimais, norėdamas Lietuvą visiškai integruoti į Rusiją, o sykiu nubausti už nesena anticarinį 1831 metų sukilimą⁷⁹, caras savo įsaku, oficialiai motyvuodamas tuo, kad Vakarų gubernijos savo kilme, papročiais ir polinkiais nuo amžių neva esančios

⁷⁷ Al. M. Lietuvos įstatymų kodifikacija XIX a. pirmoje pusėje. *Teisė*. 1940, 52: 258–259.

⁷⁸ Al. M. Lietuvos įstatymų sąvadas (1837 metų projektas). *Teisinių žinių*. 1954, 8: p. 7.

⁷⁹ Plateris, A. Lietuvos Statuto sukaktis. *Aidai*. 1980, 4: 182.

rusų žemės, jose 1840 m. panaikino Lietuvos Statutų bei juos papildančių Seimo konstitucijų galiojimą ir įvedė bendrus imperijos įstatymus⁸⁰.

Viename išėivijoje publikuotų straipsnių apibūdinamas Vakarų gubernijų vietos įstatymų sąvado projekto turinys: struktūriškai jis susidėjo iš įvado ir trijų dalių, skirtų atitinkamai luomų padėčiai, civiliniams įstatymams ir teismų santvarkai bei civilinei teisenai. Atkreiptas dėmesys į antrąjį Sąvado projekto straipsnį, kuriame nurodoma, jog vietos įstatymai sudarantys tik bendrųjų rusų įstatymų išimtis, galiojančias tik tose gubernijose ir srityse, kurioms jos skirtos, ir reglamentuojantys tik tuos atvejus, kuriems jie tiesiogiai yra nustatyti. Pačiame Sąvade taip pat esama apie pustrčio šimto nuostatų, įsakmiai nurodančių, kad jose išdėstytais atvejais galioja bendrieji, t. y. rusų, įstatymai. Taigi nors vietos teisės galiojimas buvo ribotas, projektas gyvai atvaizdavęs tą „teisės sistemą, kuri galiojo Lietuvoje XIX a. pirmoje pusėje“, iš jo, esą, „galima patirti, kaip senoji Lietuvos teisė atrodė palyginti naujais laikais“, todėl jis likęs reikšmingu teisės istorijos mokslo šaltiniu⁸¹.

Lietuvos Statuto galiojimo 1840 m. panaikinimas turėjo įtakos tik Vakarų gubernijoms, į Rusijos sudėtį patekusioms 1795 m., ir neturėjo Černigovo bei Poltavos gubernijoms. Suprantama, šiose teritorijose, į Rusijos sudėtį patekusiose beveik 130 metų anksčiau, teisės unifikacijos rusiška dvasia procesas buvo pažengęs kur kas toliau nei Vakarų gubernijose, todėl čia galiojančiais jau buvo laikomi tik kai kurie labai negausūs Lietuvos Statuto fragmentai. Dėl šios priežasties, rengdami Vakarų gubernijų vietos įstatymų sąvadą, I. Danilavičius ir jo pagalbininkai manė, kad kairiakrantėje Ukrainoje Lietuvos Statutas pakitęs tiek, jog jų rengiamas Vakarų gubernijų teisinis nebūsiąs tinkamas visoms ukrainiečių gyvenamoms žemėms, todėl planavo sudaryti specialų senosios Lietuvos teisės nuostatų, dar tebeveikiančių Černigovo bei Poltavos gubernijose, sąvado priedą. Bet, atsisakius Vakarų gubernijų vietos įstatymų sąvado, nutarta neberengti ir atskiro Černigovo bei Poltavos teisės rinkinio, o šiose gubernijose veikiančias bendros rusų teisės išimtis išskirstyti ir atitinkamose vietose įtraukti į bendrąjį Rusijos imperijos įstatymų sąvadą.

⁸⁰ Janulaitis, A. Kaip buvo panaikintas Lietuvos Statutas. *Teisė*. 1940, 52: 198.

⁸¹ Al. M. Lietuvos įstatymų sąvadas (1837 metų projektas). *Teisininkų žinios*. 1954, 8: 7–8

Taigi, istorinė Lietuvos teisė, neskaitant kai kurių Lietuvos statutų normų, į rusų įstatymų sąvadą patekusių iš „Soboro statuto“, kairiakran-
tėje Ukrainoje išsilaikė ilgiausiai⁸²: kai kurie Lietuvos Statuto fragmentai
joje liko galioti iki pat 1917 metų.

Išėivijoje reikštas apgailestavimas, kad „mūsų tautos pasididžiavi-
mas Lietuvos Statutas nepriklausomybės laikais nebuvo išverstas į lietu-
vių kalbą, tartum būtų tai buvęs koks svetimas teisės istorijos dalykas“⁸³.

Štai tokios svarbiausios, mūsų nuomone, mintys, apibūdinančios se-
nuosius Lietuvos teisės šaltinius, yra dėstomos išėivijos teisininkų darbuo-
se. Suprantama, tuo pat metu būdami svarbiais ir patikimais Lietuvos ben-
drosios istorijos šaltiniais, Lietuvos statutai nebuvo apeinami dar ir išėivijos
istorikų darbuose.

Tam tikras dėmesys išėivijoje parodytas ir Mažosios Lietuvos istori-
jos klausimams, ypač Klaipėdos krašto istorijos tematika. Juos savo pu-
blikacijose daugiausia nagrinėjo išėivis iš Mažosios Lietuvos, teisininkas,
istorikas ir diplomatas Martynas Anysas (1895–1974).

Teisininko išsilavinimą įgijęs Hamburgo ir Berlyno universitetuo-
se, Vakaruose M. Anysas 1935 m. apgynė daktaro disertaciją Lietuvai tuo
metu itin svarbiu tarptautinės teisės klausimu „Lietuvos ir Lenkijos ginčas
dėl Vilniaus krašto: Tarptautinio teismo rūmų 1931 spalio 15 sprendimas“.
Kaip nepriklausomos Lietuvos diplomatas, jis darbavosi Klaipėdos krašto
autonomijos institucijose – gubernatūroje ir direktorijoje. Sovietams oku-
pavus Lietuvą, M. Anysas emigravo į Kanadą. Ten jis aktyviai dalyvavo išėi-
vijos visuomeniniame gyvenime, ypač Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo
komiteto (VLIK'o), užsiėmusio daugiausia informacine veikla, darbuose.

Išėivijoje paskelbtos M. Anyso publikacijos taip pat dažniausiai buvo
susijusios su Mažosios Lietuvos arba Rytprūsių tematika. Tuo metu, kai
Rytprūšiai, sovietams okupavus Rytų Europą ir naujai nubrėžus valstybių
sienas, išnyko iš žemėlapių, kai vokiečių pabėgėlių organizacijos karui
pasibaigus ėmė kelti klausimą dėl užgrotų teritorijų grąžinimo, o lenkų
atstovai emigracijoje reikšti pretenzijas į Mažąją Lietuvą, paskatintas Ma-
žosios Lietuvos rezistencinio sąjūdžio Kanadoje, M. Anysas parašė veika-
lą apie prūsų istoriją „Senprūsių (*Pruthenorum gentes*) kovos dėl laisvės

⁸² Dainauskas, J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3: 87.

⁸³ Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22:19.

su vokiečių riterių ordinu nuo 1230 iki 1283 metų⁸⁴, kuris pasirodė 1968 m. Remdamasis jau skelbtais gausiais vokiečių, lenkų ir lietuvių istorikų tyrinėjimų rezultatais, taip pat vokiečių publikuotais šaltiniais, autorius šiame veikale stengėsi pagrįsti Lietuvos teises į Mažąją Lietuvą, kaip išmirusiems prūsams giminingų baltų teritoriją, vėliau apgyvendintą lietuvių. Knygoje stengtasi atskleisti prūsų kilmę, jų, kaip genties, formavimosi procesą. Joje išsamiai išnagrinėtas vokiečių ordino įsikūrimas ir jo kovos su prūsais, pateikta teisės istorijai reikšminga teisės šaltinių, ypač sutarčių su Ordinu, analizė.

Beje, plėtodamas Mažosios Lietuvos istorijos temą, aštuntajame dešimtmetyje M. Anysas išleido dar ir savo 1927–1939 metų atsiminimus, skirtus tiesa, naujųjų laikų Klaipėdos kraštui⁸⁵. Tai vienas reikšmingesnių teisės istorijos šaltinių, apibūdinantis per gubernatoriaus instituciją vykdytą nepriklausomos Lietuvos politiką Klaipėdos krašte. Atsiminimuose išsamiai atskleidžiamas Klaipėdos krašto autonomijos funkcionavimas, Lietuvos ir Santarvės valstybių santykiai, įgyvendinant Klaipėdos krašto autonomiją, taip pat Vokietijos nuolatinis spaudimas Lietuvai.

Apskritai, vertinant išeivijos spaudoje senosios Lietuvos teisės problematika paskelbtus teisininkų darbus, pažymėtina, jog iš esmės šia problematika domėjosi žmonės, išsilavinimą įgiję Lietuvoje. Savo darbuose jie daugiausia plėtojo ir naujais faktais bei mintimis turtino savo pačių tarpukaryje jau nagrinėtus dalykus. Kai kuriuose tų darbų buvo keliamos Lietuvoje dirbusių autorių palyginti mažai ištirtos problemos (pvz., Lietuvos statutų galiojimo geografija). Be to, dalis išeivijoje tirtų nelietuviškų teisės šaltinių – Rusijos imperijos įstatymų sąvadas, Pabaltijo gubernijų vietos įstatymų sąvadas, Napoleono kodeksas – atskirose 1918–1940 m. nepriklausomos Lietuvos teritorijos dalyse buvo receptuoti ir liko jose kaip veikiančios teisės šaltiniai, o tai didino tų tyrinėjimų svarbą Lietuvai.

⁸⁴ Anysas, M. *Senprūsių (Pruthenorum gentes) kovos dėl laisvės su Vokiečių Riterių Ordinų nuo 1230 iki 1283 metų*. Chicago: Mažosios Lietuvos Lietuvių Draugija. 1968, p. IX–X.

⁸⁵ Anysas, M. *Kova dėl Klaipėdos. Atsiminimai 1927–1939*. Chicago: Kultūrai remti draugija. 1978, p. 22–23.

III. LIETUVOS VALSTYBĖ IR TEISĖ 1918–1940 M.

1. Konstitucionalizmo raida

Kur kas didesnė valstybės ir teisės klausimais rašiusios išeivijos dalis savo publikacijas skyrė ne seniesiems laikams, o Lietuvos 1918–1940 m. valstybiniam teisiniam gyvenimui, kurio aktyviais dalyviais daugumai jų patiems dar vos prieš metus kitus teko būti, kuris jiems buvo geriausiai pažįstamas ir likęs nedylančiu prisiminimu, skausmingai asocijuodamasis su prarastąją Tėvyne. Ir dar labai svarbi aplinkybė – tarpukario Lietuvos valstybės ir teisės problematika, gvildinama teisininkų darbuose išeivijoje, pynėsi su viltimi, kad juose išmąstytos idėjos galėsiančios būti naudingos kada nors ateityje, jų įsitikinimu, būtinai išsilaisvinsiančiam jų kraštui.

Suprantama, šioje valstybės ir teisės problematikoje akivaizdžiai populiariausia, o objektyviai – ir universaliausia bei neabejotinai svarbiausia buvo konstitucinė teisė: jos klausimais išeivijoje domėjosi nemaža teisininkų (taip pat istorikų, politologų), ne tik pripažintų specialistų ir mokslo žmonių, bet ir nesančių tokiomis, spaudoje anksčiau nesireiškusių.

Bene vaisingiausiai nepriklausomos Lietuvos konstitucinės teisės baruose išeivijoje pasidarbavo Konstantinas Račkauskas (1905–1972), studijavęs Vakarų Europos universitetuose – *Ecole de Science Politique* (Paryžiuje), Karališkajame Romos, o vėliau dar ir Berlyno. Po studijų jis pasirinko teisininko praktiko kelią, dirbo Lietuvoje Valstybės Tarybos referentu ir tik po kurio laiko pradėjo akademinę karjerą kaip asistentas Vytauto Didžiojo, vėliau – Vilniaus universitetuose. Kaip mokslo žmogus, K. Račkauskas, tiesa, liko pripažinto konstitucinės teisės autoriteto profesoriaus M. Rōmerio šešėlyje. Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, 1944 m. jis pasitraukė į Vakarus. 1946 m. Paryžiuje apsigynė teisės mokslų daktaro disertaciją, vienerius metus dėstė *Ecole de Hautes Etudes Internationales*, tačiau jau po metų persikėlė į JAV. Čia nuo 1948 m. ėmė dėstyti Fordheimo universitete lyginamosios konstitucinės teisės, tarptautinės teisės ir kitas disciplinas.

Vakaruose įgijęs teisininko išsilavinimą, K. Račkauskas ten sukaupė ir nemažą mokslinių tyrinėjimų patirtį. Pirmiausia paminėtinas jo veikalas – Niujorke 1967 m. pasirodžiusi monografija „Lietuvos konstitucinės

teisės klausimais⁸⁶. Šioje knygoje jis nagrinėjo lietuvių tautos, suverenite to ir demokratijos teorijų atspindžio tarpukario konstitucijose problemas, taikydamas lyginamąjį metodą aptarė aukščiausiųjų Lietuvos konstitucinių institucijų sistemą ir raidą, piliečių teises. Nors veikalas dienos šviesą išvydo jau einant į pabaigą trečiajai dešimčiai metų po sovietinės okupacijos pradžios, autorius pabrėžė nepriklausomos Lietuvos teisės tyrinėjimų svarbą. Pasak K. Račkausko, nagrinėjant konstitucinius jos aktus aiškėja pagrindinis jų tikslas – „sukurti Lietuvos valstybę, tobulinti jos veikimą ir užtikrinti jai tęstinumą bei ateitį“⁸⁷.

Daugybėje K. Račkausko straipsnių, daugiausia skelbtų išeivijos žurnale „Šaltinis“⁸⁸, išsamiai ir kvalifikuotai aptarta konstitucinė Lietuvos Tarybos Vasario 16 d. Nutarimo reikšmė, analizuojami nepriklausomos Lietuvos konstituciniai aktai, dėmesį sutelkiant į 1918 ir 1920 m. laikinąsias (1919 m. Konstitucijos pamatiniams dėsniams jis neteikė savarankiško akto reikšmės) bei į 1922 ir 1938 m. laikytas nuolatinėmis konstitucijas (1928 m. Lietuvos Valstybės Konstitucija, gyvenime nevykdžius jos esminės – skirtos Seimui – dalies, K. Račkausko manymu, neturėjusi „tiesioginės svarbos Lietuvos valstybės konstitucinėje raidoje“). Autoriaus vertinimu, visos šios konstitucijos, atsižvelgiant į laiko reikalavimus ir jų leidėjų įsitikinimus, siekusios užtikrinti nepriklausomos Lietuvos egzistenciją ir tęstinumą, todėl nė viena jų neturinti būti smerkiama⁸⁹.

Nepriklausomos Lietuvos konstitucinei teisei skirti ir kito vyresniosios kartos mokslininko teisės daktaro, žinomo dar nepriklausomybės laikais pasirodžiusiomis studijomis parlamentarizmo ir administracijos tematika, buvusio Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docento Prano Viktoro Raulinaičio (1895–1969) išeivijoje publikuoti darbai⁹⁰. Studijas pradėjęs dar carinėje Rusijoje, vėliau, jau nepriklausomybės metais, studijavo Šveicarijoje ir Friburgo universitete apgynė daktaratą. 1944 m. P. V.

⁸⁶ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967.

⁸⁷ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 10.

⁸⁸ Račkauskas, K. Steigiamasis seimas ir jo dvi konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1; Račkauskas, K. Laisvė 1922 metų Lietuvos konstitucijoje *Šaltinis*. 1971, 4; Račkauskas, K. Konstitucijos: Lietuvos nuolatinė konstitucijų laikotarpis. *Šaltinis*. 1973, 2 ir kt.

⁸⁹ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 5.

⁹⁰ Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10); Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11); Raulinaitis, P. V. Tautos suverenumas. *Lietuva*. 1954, 5 ir kt.

Raulinaitis pasitraukė į Vokietiją, dėstė ten įsteigtame Pabaltijo universitete. Vėliau emigravo į Australiją, po kurio laiko persikėlė į JAV. Išeivijos spaudoje rašydamas konstitucinės teisės klausimais, jis nagrinėjo piliečio teises, tautos suverenitetą⁹¹, taip pat parašė studiją „Lietuvių tautos suverenumas“. Tiesa, ši studija nebuvo išleista, jos rankraštis saugomas JAV Kongreso bibliotekoje.

Konstitucinės teisės klausimams nemažai dėmesio skyrė teisininkas Juozas Bronius Laučka⁹² (1910–1993). Gimęs JAV emigrantų šeimoje, bet su tėvais 1910 m. grįžęs į Lietuvą, nepriklausomybės metais su pertraukomis studijavo teisę Lietuvos universitete, vėliau vėl išvyko į JAV, ten tęsė viešosios teisės studijas Kolumbijos universitete Niujorke. 1963 m. baigė politikos mokslų magistratūrą Džordžtauno universitete Vašingtone, kur už tezę „Parlamentinės sistemos įdiegimas Lietuvoje 1918–1922 m.“ įgijo politikos mokslų magistro laipsnį.

Lietuvą okupavus sovietams, J. B. Laučka ištraukė į aktyvią išėivijos veiklą, prisidėjo prie Lietuvos laisvinimo akcijų, buvo vienas iš Amerikos Lietuvių Tarybos (ALT'o), užsiėmusios politine veikla, steigėjų, o nuo 1951 m. dirbo „Amerikos balso“ radijuje, vėliau organizavo „Laisvosios Europos“ radijo lietuvių tarnybą. Visuomeninė veikla išėivijos bendruomenėje ir žurnalistinis darbas „Amerikos balse“ J. B. Laučkai nesutrūkdė reikštis ir mokslinėje veikloje, ypač tyrinėjant Lietuvos konstitucinės teisės klausimus. Bene svarbiausias jo darbas – Lietuvos katalikų mokslo akademijos Romoje išleista studija „Lietuvos 1922 metų Konstitucijos kilmė ir pagrindiniai principai“⁹³. Svarbiausiųjų minėtosios Konstitucijos nuostatų analizė vyrauja ir kitose autoriaus publikacijose, skelbtose įvairiuose periodiniuose leidiniuose⁹⁴.

Jaunesniajai teisininkų kartai atstovaujantis Kazys Šidlauskas (g. 1914) teisės studijas karo metais baigė Vilniaus universitete. Artėjant antrajai sovietinei okupacijai, jis išvyko į Austriją, vėliau į Vokietiją, kur

⁹¹ Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija. *Tėvynės sargas*. 1953, 1; Raulinaitis, P. V. Tautos suverenumas. *Lietuva*. 1954, 5.

⁹² Čižiūnas, V. K. Juozas Bronius Laučka 1910–1993. *Draugas*, 1993 09 18: 7.

⁹³ Laučka, J. B. *Lietuvos 1922 metų konstitucijos kilmė ir pagrindiniai bruožai*. Roma: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1987.

⁹⁴ Laučka, J. B. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3; Laučka, J. B. Lietuvos parlamentinė santvarka 1918–1922. *Tėvynės sargas*. 1970, 1.

1947 m. Miuncheno universitete apgynė daktaro disertaciją. 1949 m. K. Šidlauskas emigravo į JAV. Čia toliau studijavo teisę, šįkart jau Harvardo universitete. Įgijęs magistro laipsnį, Čikagoje jis vertėsi advokato praktika. Aktyviai įsitraukęs į lietuvių išeivijos veiklą, K. Šidlauskas dalyvavo VLIK'o bei ALT'o veikloje. Be viso to, jis daug rašė išeivijos spaudoje, dažniausiai nagrinėjo Lietuvos konstitucinės teisės problemas⁹⁵. 1987 m. atskiru leidiniu pasirodė jo straipsnių rinkinys „Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais“⁹⁶, kuriame surinktos svarbiausios jo publikacijos, skirtos Lietuvos visuomeninei santvarkai, demokratijos nuostatoms, konstitucinės teisės problemoms: konstitucijų galiojimo probleminiams aspektams, valstybės institucijų teisinėms galioms, įstatymų konstitucingumo klausimui, Lietuvos Steigiamojo Seimo reikšmei. K. Šidlausko straipsniai pagyvino konstitucionalistų diskusijas išeivijoje ir iš esmės paskatino išsamesnę polemiką atskirais Lietuvos konstitucijų klausimais.

Pažymėtini žinomų tarpukario teisininkų Mečislovo Mackevičiaus (1906–2003) ir Boleslovo Masiulio straipsniai, publikuoti Bostone 1968 m. išleistame Lietuvių enciklopedijos penkioliktame tome, skirtame Lietuvai⁹⁷. Vaisingai Lietuvos konstitucinės teisės baruose pasidarbavo dar keletas kitų autorių.

Apskritai išeivijos indėlis į nepriklausomos Lietuvos konstitucinės raidos problematikos mokslinius tyrimus reikšmingas ne vien savo tuo metu dar originaliomis mintimis, bet ir tuo, kad lietuviškuoju konstitucionalizmu domėtasi ir gausioje jos spaudoje apie jį rašyta tuomet, kai tėvynainiams, likusiems šiapus geležinės uždangos, galimybės užsiimti objektyvia moksline kūryba buvo ribojamos sovietinės ideologijos ir politikos. Tuomet, kai sovietmečio literatūroje reikšmingiausi Lietuvos valstybingumo istorijai Lietuvos tarybos ir Steigiamojo Seimo aktai (1918 m. vasario 16 d., 1920 m. gegužės 15 d. *etc.*) buvo pabrėžtinai ignoruojami, teigiant šį valstybingumą buvus atkurta tariamai ant sovietų valdžios, neva pasmaugtos

⁹⁵ Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34; Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4; Šidlauskas, K. Apie Lietuvos konstitucijos galiojimą. *Draugas*. 1954, 151 ir kt.

⁹⁶ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. Straipsnių rinkinys. St. Petersburg: Leono XIII fondas, 1987.

⁹⁷ Mackevičius, M. Valstybės santvarka; Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 69–76, 80–90.

užsienio interventų, griuvėsių, išeivijos atstovai pirmieji ėmėsi iš esmės analizuoti šių dokumentų turinį ir atskleidė kiekvieno jų atskirai prasmę bei reikšmę. Labai svarbu pažymėti dar ir tai, kad Lietuvos konstitucinė sąranga, kaip ir dauguma kitų nepriklausomybės laikotarpio jos valstybės ir teisės problematikai skirtų darbų, išeivijoje buvo analizuojama nepamirštant pamąstyti apie galimo jų tobulinimo ir pritaikymo būsimai išsilaisvinusiai Lietuvai būdus ir perspektyvas, mėginant juos sieti su valstybės ir teisinės tvarkos ateityje modeliavimu.

Nagrinęjant Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimą, vadinamąjį Nepriklausomybės Aktą, kaip ir kai kuriuos ankstesnius jos dokumentus būsimos nepriklausomybės klausimu, pirmiausia pažymėta, kad juose reiškiamas ryžtas ne steigti naują Lietuvos valstybę, o ją atkurti, taip pabrėžiant būsimo valstybingumo tiesiogines sąsajas su istorine Lietuvos valstybe – Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, to valstybingumo tęsinį⁹⁸, tiesa, šikart etnografinėje erdvėje. Tačiau valstybė turėjo ne gimti, o atgyti iš „anų lietuvių tautos sąmonėje niekada galutinai nepražuvusių valstybingumo tradicijų“⁹⁹. Šiuo Lietuvos Tarybos dokumentu „nutraukta laisvės gija vėl buvo sumegzta su praeitimi“¹⁰⁰.

Pabrėžta, jog lakoniškame minimo Akto tekste, kuriame „dalykiškai ir veiksmingai išdėstytas valstybinės reikšmės sprendimas“¹⁰¹, Taryba ne tik išreiškė lietuvių tautos valią atkurti nepriklausomą savo valstybę, bet ir „įsakmiai ar išvedamai nustatė esmines konstitucines gaires visam Lietuvos nepriklausomybės laikotarpiui“¹⁰².

Pasak J. B. Laučkos, Nepriklausomybės Akte pabrėžiama svarbiausia atkuriamos valstybės gairė, būtent – ją numatyta tvarkyti demokratiniiais pagrindais, kuriuos galutinai nustatysiantis demokratiškai visų gyventojų išrinktas Steigiamasis seimas¹⁰³. K. Račkauskas įvardijo net devynias šio

⁹⁸ Sidzikauskas, V. Steigiamasis seimas ir Lietuvos tarptautinės problemos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 59.

⁹⁹ Ivinskis, Z. Vasario 16-tosios Aktas keturių dešimtmečių perspektyvoje. *Europos lietuvis*. 1958, 5.

¹⁰⁰ Sužiedėlis, S. Vasario 16-sios istorinės atmosferos. *Lietuva*. 1953, 3: 6.

¹⁰¹ Laučka, J. B. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų Konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3: 133.

¹⁰² Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 11.

¹⁰³ Laučka, J. B. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų Konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3: 133.

Akto nuostatas, turinčias, jo manymu, konstitucinę reikšmę. Prie tokių jis priskyrė: Tarybos pasakymą, jog ji esanti vienintelė tautos atstovybė; patį Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymą skelbiantį pareiškimą „Lietuvos Taryba <...> skelbia atstatanti nepriklausomą <...> Lietuvos valstybę“; Lietuvos Tarybos nutarimą šiuo pareiškimu kreiptis į Rusiją, Vokietiją ir kitų valstybių vyriausybes; įvardijimą teisinių pagrindų, kurie įgalina Lietuvos Tarybą skelbti šį Lietuvos valstybės nepriklausomybės atstatymo pareiškimą: tai – Lietuvių Vilniaus konferencijos, vykusios 1917 m. rugsėjo 18–23 dienomis, nutarimas, ir visuotinai pripažintoji tautų apsisprendimo teisė; pareiškimą, kad Lietuvos Taryba skelbia atstatanti nepriklausomą Lietuvos valstybę, sutvarkytą „demokratiniais pamatais“; pareiškimą, jog galutinai Lietuvos valstybės pamatus privalantis nustatyti Steigiamasis Seimas; pareiškimą, kad Steigiamasis Seimas demokratinio būdu būsiantis išrinktas visų Lietuvos gyventojų; pareiškimą apie atsipalaidavimą nuo visų valstybinių ryšių, buvusių su kitomis tautomis; pareiškimą, kad atstatomos Lietuvos valstybės sostinė esanti Vilnius¹⁰⁴.

Tarybos vasario 16 d. Nutarimas laikytas „pirmąpradžiu šaltiniu“, kuriuo buvusi „atstatyta lietuvių tautos teisė į nepriklausomybę“¹⁰⁵.

Be konstitucinę reikšmę turinčio šio Nepriklausomybės Akto, Taryba priėmė dar ir kitą konstitucinį dokumentą – 1918 m. lapkričio 2 d. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatinius Dėsnius. Pabrėžtina, jog išėivijoje skelbtose publikacijose aiškiai vyravo nusistatymas to paties pavadinimo 1919 m. balandžio 4 d. Tarybos dokumento nelaikyti savarankišku aktu, teigiant, jog „neteisinga jį laikyti antrąja konstitucija“¹⁰⁶, nes jis buvęs tik pirmosios „papildymu“¹⁰⁷, padiktuotu konkrečiai tuo metu susiklosčiusių aplinkybių.

Lietuvos konstitucinės raidos problematika, suprantama, buvo neatsiejama nuo svarbiausios šiame procese institucijos – Steigiamojo Sei-

¹⁰⁴ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 11–12.

¹⁰⁵ Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 80.

¹⁰⁶ Čepėnas, P. Pastabos dėl Lietuvos Steigiamojo seimo. *Sėja*. 1977, 2 (135): 95.

¹⁰⁷ Raulinaitis, P.V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 30. Žr. taip pat Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 9.

mo – veiklos ir nuopelnų, tad paprastai buvo tiriama Steigiamojo Seimo veiklos kontekste, jam skiriant ypatingą dėmesį.

Išseivijoje skelbtose publikacijose prisiminta, jog Lietuvos Vilniaus konferencija 1917 m. rugsėjo 21 d. politinėje rezoliucijoje, vėliau – jo sudarytoji Lietuvos Taryba savo 1918 m. sausio 8 d. ir vasario 16 d. nutarimuose, užsimindamos apie būsimąjį demokratinius rinkimais visų krašto gyventojų išrinktą Steigiamąjį Seimą, „galutinai“ nustatysiantį valstybės pagrindus ir santykius su kaimyninėmis valstybėmis, parodžiusios atsikuriančios Lietuvos ištikimybę klasikinei liberalinei Vakarų Europoje susiformavusiai doktrinai apie piliečių, kurių visuma sutampanti su atitinkamo krašto gyventojų visuma, demokratiškai jų išrinktiems atstovams deleguojamą aukščiausios valstybės valdžios steigimą ir vykdymą¹⁰⁸. Kilęs iš laisvų ir visuotinių rinkimų, Steigiamasis Seimas apskritai buvęs pirmoji institucija, reiškusi visos lietuvių tautos valią, maža to – „joks kitas organas Lietuvos istorijoje nėra turėjęs tiek teisės kalbėti už visą lietuvių tautą“¹⁰⁹.

Būtent Steigiamasis Seimas anuomet užbaigęs Lietuvos tautinio atgimimo laikotarpį ir atvertęs jos tikro valstybinio gyvenimo puslapį. Ypač Lietuvos Steigiamojo Seimo fenomenas šia prasme esąs reikšmingas dėl to, kad būtent per jį į valstybinio gyvenimo kelią stojusi daugiau nei šimtą metų vergavusi tauta, pati dar niekuomet nedalyvavusi krašto valdyme, neturėjusi nei demokratiškos tradicijų, nei politiškai ir valstybiškai orientuotos šviesuomenės¹¹⁰. Vis dėlto Steigiamasis Seimas sugebėjęs iš kilmingojo luomo sėkmingai perimti Lietuvos valstybingumo idėją ir sukurti tvirtus valstybės tvarkymo pagrindus¹¹¹.

Atsišaukime, pasirašytame dvidešimties emigravusių Steigiamojo Seimo narių (S. Kairio, M. Krupavičiaus, V. Šmulksčio ir kitų) pažymint jo sušaukimo keturiasdešimtmetį, pabrėžtas šviesus jo pavyzdys, pasigėrėtinas politinių grupių vieningumas Lietuvos gynimo reikaluose, pasiaukojimas savo tautai ir valstybei, jo demokratiškumas, taip pat tai, kad „laisvai išrinkto, jokios pašalinės jėgos neprievartaujamo, Steigiamojo

¹⁰⁸ Račkauskas, K. Steigiamasis seimas ir jo dvi konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 125–126.

¹⁰⁹ Šidlauskas, K. Lietuvos Steigiamasis seimas ir lietuvių tautos suverenumas. *Draugas*. 1955, 112.

¹¹⁰ Kasulaitis, A. J. Steigiamojo seimo reikšmė. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 1.

¹¹¹ Daugirdaitė-Sruogienė, V. *Lietuvos Steigiamasis seimas*. New York, 1975, p. 220.

seimo pagrindinis nutarimas atstatyti laivą nepriklausomą Lietuvos valstybę ir šiandien nenustoja savo galios¹¹².

Aukštai vertinama šią Lietuvos valstybės atgimimui reikšmingą instituciją, 1970 m. lietuvių išeivija labai plačiai pažymėjo Steigiamojo Seimo sušaukimo penkiasdešimtmetį. Sukakties proga periodiniai išeivijos leidiniai itin aktyviai spausdino publikacijas apie Steigiamojo Seimo, laikyto „iškiliausiu visuomeniniu reiškiniu mūsų trumpame nepriklausomo gyvenimo laikmetyje“, istoriją ir reikšmę. Trylika šiai sukakčiai skirtų straipsnių paskelbė vien specialiai sukakčiai skirtas pirmasis tų metų „Tėvynės sargo“ numeris. Svarbiausius šia proga parašytus darbus (J. B. Laučkos, B. Masiulio, P. Pauliukonio, K. Račkausko, J. Vailokaičio ir kt.), išspaudintus „Aiduose“, „Naujienose“, „Laisvojoje Lietuvoje“ ir kituose išeivijos leidiniuose, vėliau plačiai ir dalykiškai išsamiaje straipsnyje¹¹³ apžvelgė istorikas dr. Juozas Jakštas (1900–1989). Kiti žinomi istorikai – profesorius Pranas Čepėnas (1899–1980), Zenonas Ivinskis (1908–1971) – aptarė specialių valstybės steigiamųjų institucijų praktiką svetur, Lietuvos Steigiamojo Seimo idėjos genezę, priežastis, vertusias ištisis 1919 metus atidėlioti jo rinkimus, rinkimų geografijos problemas, nagrinėjo išrinktųjų atstovų politinę ir partinę sudėtį, kuri buvo svarbiausios išvados, jog Steigiamajame Seime tuokart buvo atstovaujami visi krašto gyventojų ir lietuvių sluoksniai, jog tai buvo tikras „susipratusių lietuvių seimas“¹¹⁴, pagrindas.

Išeivijos atstovai savo darbuose išsamiai ištyrė konkrečią Steigiamojo Seimo veiklą¹¹⁵.

K. Račkausko žodžiais, nors Steigiamasis Seimas „neįsteigė nei naujos valstybės, nei naujos galios, o tęsė toliau lietuvių tautos valstybės idėją“, bet, vykdydamas jam duotą Lietuvos Tarybos pavedimą, jo manymu, padarė du itin reikšmingus darbus: pirma – legalizavo lietuvių tautos galią ir nustatė taisykles, privalomas tam, kad tos galios naudojimas būtų laikomas teisėtu, ir, antra, praplėtė aukščiausios valstybinės valdžios tu-

¹¹² Steigiamojo seimo narių atsišaukimas. *Sėja*. 1960, 2: 4.

¹¹³ Jakštas, J. Steigiamasis seimas istorinio įvykio prasme. *Naujienos*. 1970, p. 236–239.

¹¹⁴ Čepėnas, P. Lietuvos Steigiamasis seimas. *Keleivis*. 1970, 20–23; Ivinskis, Z. Lietuvos Steigiamasis seimas. Jo kilmė ir reikšmė. *Į laisvę*. 1970, 50 (87): 17.

¹¹⁵ Daugirdaitė-Sruogienė, V. *Lietuvos Steigiamasis seimas*. New York, 1975.

rėjojo sampratą, lietuvių tautos sąvoka apimdama ne vien tik lietuvių tautybės krašto gyventojus¹¹⁶.

Prisiminta, jog Steigiamojo Seimo pirmojo posėdžio kulminacija buvo trumpos rezoliucijos, kuria jis, Lietuvos Steigiamasis Seimas, „reikšdamas Lietuvos žmonių valią, proklamuoja esant atstatytą nepriklausomą Lietuvos valstybę, kaip demokratinę respubliką, etnologinėm sienom ir laisvą nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitom valstybėm“¹¹⁷, vienu balsu priėmimas.

Paplitusiu požiūriu, savo laiku iškeltu ir daugiausia eskaluotu jėgų, rinkėjų valia nepatekusių į Steigiamąjį Seimą¹¹⁸ (deja, mūsųose nepamirštu iki šiol), ši rezoliucija reiškusi ne daugiau kaip iškilmingą ir vieningą visų Lietuvos piliečių vardu atliktą žinomo Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimo aprobavimą („užgyrimą“), patvirtinimą arba pritarimą jam¹¹⁹.

Tačiau tiesa yra tokia, kad priimdamas savo garsiąją Rezoliuciją Steigiamasis Seimas nesuabejojo Lietuvos Tarybos teise išreikšti tautos apsisprendimą, nekvestionavo tą apsisprendimą deklaravusios Tarybos įgaliojimų ir jos vasario 16 d. priimto Nepriklausomybės akto teisėtumo bei reikšmės. Juolab Steigiamojo Seimo posėdžių stenogramos nerodo jį įžvelgus reikalą Aktą dar patvirtinti savo autoritetu. Bet pati Lietuvos Taryba, sudaryta nesančios tautos atstovybe tikrąja šio žodžio prasme 1917 m. Vilniaus konferencijos, jausdama neturinti tiesioginio ir formalaus tautos mandato, paprastai įgyjamo demokratiškais visuotiniais rinkimais, pati savęs nelaikė įgaliota atkuriamos valstybės reikalu daryti galutinius sprendimus, todėl savo aktą vertino *ad referendum*¹²⁰ ir nekart kartojo teiginį apie kiek galima skubiau šauktiną visų Lietuvos gyventojų demokratišku būdu išrinktą Steigiamąjį Seimą, galutinai nustatysiantį atkuriamos valstybės pamatus bei santykius su kitomis valstybėmis.

O Steigiamasis Seimas iš tiesų atstovavo jau ne vien lietuvių nacionalinei tautai, bet visai Lietuvos vadinamajai teisei tautai, be to, tai buvo

¹¹⁶ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 17–18.

¹¹⁷ Lietuvos valstybės nepriklausomybės proklamavimas. *Lietuvos novelos*. Sudarė K. Šalcauskis. Kaunas, 1935, p. 4.

¹¹⁸ Grinius, K. Steigiamojo seimo metai. *Aidai*. 1970, 5: 202.

¹¹⁹ Kajeckas, J. Steigiamojo seimo auksinė sukaktis; Laučka, J. B. Lietuvos parlamentinė santvarka. *Tėvynės sargas*. 1970, 1(31): 34, 111, ir kt.

¹²⁰ Vaitiekūnas, V. Lietuvos suverenumas Steigiamajame seime. *Aidai*, 1970, 10: 457.

institucija, gavusi specialų visų Lietuvos piliečių-rinkėjų mandatą valstybės steigimo funkcijai atlikti. Būtent iš visų šių Steigiamojo Seimo savybių išplaukė viena svarbiausių jo 1920 m. gegužės 15 d. Rezoliucijos savybių, skiriančių ją nuo Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Akto: atstovaudamas Lietuvos piliečiams ir laikydamas save suverenos Lietuvos tautos, o ne vien tik lietuvių galios reiškėju, Steigiamasis Seimas Lietuvos nepriklausomybės rezoliuciją skelbė jau ne lietuvių tautos, kaip tai buvo padariusi Lietuvos Taryba, o Lietuvos žmonių vardu, taigi reiškė bendrą visos Lietuvos pilietinės visuomenės, o ne tam tikros, nors ir gausiausios, jos dalies valią¹²¹.

Maža to, Lietuvos Taryba, nepaisydama dar labai neaiškios Lietuvos ateities, 1918 m. vasario 16 d. buvo priėmusi Nutarimą, kuriame, laikydamas save vienintele ano meto sąlygomis lietuvių tautos atstovybe, skelbėsi „atstatanti“, kitais žodžiais tariant – dedanti pastangas, kartu pabrėždama istorinį valstybės tęstinumą¹²², atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę, ir ją „atskirianti“ nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis¹²³, vadinas, pagal panaudotą gramatinę šių žodžių formą, ėmusis tam tikros besitęsiančios veiklos, kuria siekiamas atitinkamas rezultatas – „atstatyti“ ir „atskirti“. Kitaip tariant, Tarybos Aktas reiškė laisvo lietuvių tautos apsisprendimo imtis atkurti savo kitados buvusią nepriklausomą valstybę pareiškimą, taip pat viešą pranešimą, kad ji, remdamasi pripažintąja tautų apsisprendimo teise ir Lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu, skelbianti neturinčiais galios savo šaliai prievartą primestus valstybinius ryšius su kitomis šalimis¹²⁴. Lietuvos Tarybos Aktas nekonstatavo tuomet dar nesančios naujos valstybės gimimo. Ir tai padarė būtent Steigiamasis Seimas, savo Gegužės 15 d. rezoliucijoje proklamuodamas nepriklausomą valstybę jau „esant atstatytą“, kaip įvykusį faktą¹²⁵, ir taip savo priimtą dokumentą pateikdamas šalia Vasario 16-tosios Akto, o ne šį pakartodamas.

¹²¹ Pauliukonis, P. Lietuvos valstybės pagrindus tiesiant. *Aidai*. 1970, 5: 196.

¹²² Sidzikauskas, V. Steigiamasis seimas ir Lietuvos tarptautinės problemos. *Tėvynės sąrašas*. 1970, 1 (31): 59.

¹²³ Lietuvos valstybės nepriklausomybės paskelbimo aktas. *Lietuvos novelos*. Sudarė K. Šalkauskis. Kaunas, 1935, p. 3.

¹²⁴ Ivinskis, Z. Vasario 16-tosios aktas keturių dešimtmečių perspektyvoje. *Europos lietuvis*. 1958, 6.

¹²⁵ Vaitiekūnas, V. Lietuvos suverenumas Steigiamajame seime. *Aidai*. 1970, 10: 458.

Galiausiai nauja ir ne mažiau reikšminga šioje rezoliucijoje buvo ir tai, kad vos tik susirinkęs Steigiamasis Seimas, nesitenkindamas Lietuvos Tarybos skelbta nuostata dėl demokratinių imtos atkurti valstybės pagrindų, šią nuostatą maksimaliai sukonkretino – nustatė tikslią atkurtosios Lietuvos valstybės valdymo formą – demokratinę respubliką – to savo konstitucinėje kūryboje nebuvo padariusi Lietuvos Taryba. Šis trumpas ir kategoriškas rezoliucijos teiginys reiškė vieną svarbiausių nuostatų tolesnėje Lietuvos konstitucinėje raidoje. Steigiamojo Seimo Aktas, K. Račkausko manymu, reikšmingas ne vien tuo, kad buvo pareikšta tautos valia atstatyti nepriklausomą valstybę, bet ir tuo, kad nustatė konstitucines visam Lietuvos nepriklausomybės laikotarpio gaires, tiesa neatimdamas iš tautos teisės jas bet kada prireikus keisti¹²⁶.

Pabrėždamas išskirtinę Gegužės 15 d. rezoliucijos reikšmę, L. Šmulkštys pagrįstai tvirtino, kad net jei ją priėmęs Steigiamasis Seimas dėl kokių nors priežasčių būtų tuojau pat išsiskirstęs, jau pats jos priėmimas būtų davęs pakankamą pagrindą laikyti šią steigiamąją instituciją visiškai savo uždavinį atlikusia¹²⁷, nes šis dokumentas skelbė Steigiamąjį Seimą įvykdžius abu Lietuvos Tarybos jam pavestus uždavinius – nustatyti Lietuvos valstybės pagrindus (demokratinės respublikos) ir santykius su kitomis valstybėmis (nusimesti nuo savęs visus buvusius primestus valstybinius ryšius su jomis).

Iš tiesų Steigiamojo Seimo 1920 m. gegužės 15 d. rezoliucijos išliekamoji konstitucinė reikšmė milžiniška. Ji ir Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. Nutarimas, kaip papildantys vienas kitą, yra pripažįstami ne tik XX a. antrajame dešimtmetyje atkurtos Lietuvos valstybės teisiniu pagrindu, bet ir su abiem šiais dokumentais siejamas to paties amžiaus pabaigoje pakartotinai atkurto valstybingumo teisinis ir istorinis tęstinumas: Lietuvos Aukščiausiosios Tarybos (Atkuriamojo Seimo) 1990 m. kovo 11 d. Akte dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo jie abu įvardijami niekada nenustojusiais teisinės galios ir likusiais Lietuvos valstybės konstituciniu pamatu.

Gegužės 15-osios rezoliucijos priėmimu Steigiamojo Seimo veikla ir nuopelnai nesibaigė. Užsiimdamas aktyvia įstatymų leidžiamąja veikla

¹²⁶ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 46.

¹²⁷ Šmulkštys, L. Žvilgsnis į Steigiamojo seimo istoriją. *Sėja*. 1960, 2 (64): 8.

(sukurti politiniai ir teisiniai daugelio Lietuvos socialinio, ekonominio, kultūrinio gyvenimo sričių pagrindai), Steigiamasis Seimas tuo pat metu intensyviai dirbo rengdamas Valstybės konstituciją.

Išėivijoje vieningai pabrėžta ta išskirtinė reikšmė, kurią konstituciją rengiant ir apskritai Steigiamajam Seimui dirbant turėjo tuoju pat jam susirinkus sudaryta ir pusantrų metų gyvavusi didžiausių jo frakcijų – krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų bloką – koalicija: jos dėka pavyko konsoliduoti tautą ir sutvirtinti visuomenės pasitikėjimą valstybe¹²⁸, sudaryti prielaidas tam, kad pirmieji Steigiamojo Seimo darbo metai išsiskirtų „nuostabiai kūrybingu ir sutartinu visų lietuvių politinių srovių bei tautinių mažumų bendradarbiavimu“¹²⁹ „bendram valstybės pagrindų statymo darbui“¹³⁰. Tik koalicijai iširus, nuo 1922 m. pradžios Lietuvos politikos erdvėje ėmė reikštis du stiprūs frontai – krikščioniškasis ir *laicistinis*-socialistinis. Dėl siauro partiškumo nenorėdami pripažinti kompromisų, jie tarpusavyje grumdavosi ne tik baigiamuoju Steigiamojo Seimo, bet ir vėlesniais pirmųjų demokratiškų seimų veiklos laikotarpiais¹³¹. Bet iki to laiko pagrindinių darbų, taip pat konstitucijos rengimo, pamatai jau buvo patikimai suręsti. Būtent Steigiamojo Seimo priimtoji 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija „užbaigė valstybės politinių institucijų laikinumą ir padėjo nepriklausomos Lietuvos respublikai pastovų konstitucinį pagrindą“¹³².

Ši Konstitucija neabejotinai buvo daugiausia išėivijos spaudos dėmesio susilaukęs teisės aktas.

Demokratinė Lietuvos valstybės valdžios organizacija, nustatyta 1922 metų Konstitucijos, rėmėsi valdžių padalijimo principu: „Lietuvos demokratinė valdžios sąranga, atsirėmusi į trilypį valdžios funkcijų pobūdį, turi įgalinti mūsų tautą jai priklausantį suverenumą reikšti tuo būdu, kuris patikrintų ne tik asmens demokratiinių teisių vykdymą, bet ir seimo

¹²⁸ Pauliukonis, P. Lietuvos valstybės pagrindus tiesiant. *Aidai*. 1970, 5: 196; žr. taip pat: Liūdžius, A. Didžioji Steigiamojo seimo reikšmė. *Draugas*, 1955, 125; Vaitiekūnas, V. Lietuvos suverenumas Steigiamajame seime. *Aidai*. 1970, 10: 461, ir kt.

¹²⁹ Šmulkestys, L. Žvilgsnis į Steigiamojo seimo istoriją. *Sėja*. 1960, 2 (64): 10.

¹³⁰ Liūdžius, A. Didžioji Steigiamojo seimo reikšmė. *Draugas*. 1955, 125.

¹³¹ Viliamas, V. Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija. II. Pirmasis Lietuvos seimas. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12): 55; Pauliukonis, P. Lietuvos valstybės pagrindus tiesiant. *Aidai*. 1970, 5: 200.

¹³² Mackevičius, M. Valstybės santvarka. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 70.

orumą, vyriausybės pastovumą bei darbingumą, teismo kompetentingumą, bet ir nepriklausomybę, o jų visų darnią pusiausvyriską sąveiką¹³³.

Tuo pat metu Konstitucijos kūrėjams rūpėjo pirmiausia pabrėžti ir nuo galimų atsitiktinai į valdžią patekusių savų ar svetimų piktnaudžiautojų patikimai apsaugoti tautos suverenumą ir, antra, tobuliausiaisiais tautos valios reiškėjais pripažinti išrinktuosius į Seimą tautos atstovus. Todėl jau pirmuosiuose Steigiamojo Seimo posėdžiuose, kai principinės konstitucinės problemos buvo diskutuojamos rengiant ir svarstant Laikinosios Lietuvos Valstybės Konstituciją, galima sakyti bendromis visų Steigiamojo Seimo politinių jėgų pastangomis apsisota ties tokia „trirankės“ parlamentinės demokratijos forma, kuri pagrindinį vaidmenį valstybėje vis dėlto pavedė vienai tų „rankų“ – nuolat veikiančiam ir niekam neatšakingam Seimui¹³⁴.

Siekta, jog tautos išrinktieji lemtų ne vien įstatymų leidimą, bet ir jų vykdymą, todėl akivaizdi pirmenybė tarp kitų valdžios šakų, pirmiausia – palaikant santykius su vykdomąja valdžia, teikta įstatymų leidžiamajai valdžiai¹³⁵. Šiuo klausimu diskutuota įvairių pažiūrų atstovų, taip pat ir kairiųjų, pirmiausia socialdemokratų. Jie reikalavo, tiesa daugiau demagoginiais sumetimais, nei diktuojant valstybinei išminčiai¹³⁶, apskritai atsisakyti prezidento institucijos, bet to nepavykus pasiekti ėmė įžvelgti per dideles jam suteikiamas galias, ypač kaip trūkumą pabrėždami jo teisę anksčiau laiko paleisti Seimą bei vadovauti ginkluotosioms pajėgoms.

Ir nors kai kurie išėivijos autoriai (pvz., J. B. Laučka) buvo linkę papiestarauti, kad Konstitucijoje esą „netrūko nuostatų išlaikyti deramai pusiausvyrai tarp įstatymdavystės ir vykdomosios valdžios“¹³⁷, vis dėlto dauguma jų laikėsi kitokios nuomonės. Jie teigė esantys įsitikinę, jog ši Konstitucija teisiškai įtvirtinusi „seimokratiją“, K. Šidlausko apibūdintą kaip valdymo formą, kurioje „įstatymų leidžiamoji galia – seimas yra aukščiausios valstybės valdžios turėtojas, žymiai nustelbdamas įstatymų

¹³³ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6 (43): 10.

¹³⁴ Varnas, J. Steigiamasis seimas iš šešiasdešimt metų perspektyvos. *Tėvynės sargas*. 1980, 2 (46): 6.

¹³⁵ Laučka, J. B. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų Konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3: 143.

¹³⁶ Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 146.

¹³⁷ Laučka, J. B. Lietuvos parlamentinė santvarka. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 123.

vykdymo galią – vyriausybę¹³⁸. Teigta, kad vykdomoji valdžia Lietuvoje buvusi net per daug priklausoma nuo Seimo, nebuvę Seimo ir Vyriausybės kompetencijų pusiausvyros. Pažymėta, jog daugeliui anuomet kratantis monarchų ir prezidentų, Konstitucijoje numatytas prezidentas buvęs bejėgis¹³⁹. Prezidento galias ypač silpninę jo išrinkimo Seimui pavedimas, kontrasignacijos kiekvienam jo aktui reikalavimas, veto teisės kai kuriems Seimo priimtiems įstatymams (jo pripažintiems skubotais) nesuteikimas; net ir prezidentui suteikta teisė pirma laiko paleisti Seimą negalėjusi būti efektyvi jau vien dėl to, kad jis ir pats kiekvieno naujai išrinkto seimo turėjo būti perrenkamas naujai¹⁴⁰.

Nepakankama įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių galių pusiausvyra Konstitucijoje, ypač juntama ir net jautri esant dideliam politiniam Seimo susiskaldymui, vyraujančia tarp išėivijos autorių nuomone, laikyta svarbiausiu šios Konstitucijos trūkumu. Politinis režimas galiojant 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijai visuomenėje buvęs pagrįstai kritikuojamas ypač dėl valdžios nepastovumo, labiausiai trukdžiusio teigiamą valdymo darbą.

Siekiant valdžios pastovumo, K. Šidlausko nuomone, esąs būtinas „tvirtas ir pastovus polius“, koku Anglijoje laikomas karalius, JAV – senatas, Šveicarijoje – federalinė taryba. Tokiam valdžią konsoliduojančio poliaus Lietuvoje vaidmeniui, jo manymu, Seimas apskritai negalėjęs būti tinkamas dėl savo narių gausos ir nepastovaus būdo, bet tokiu poliumi, turėdamas atitinkamus įgaliojimus, galėjęs tapti prezidentas¹⁴¹. Apskritai, prezidentas klasikinėje parlamentinėje sistemoje esąs tarpininkas tarp parlamento ir vykdomosios valdžios, o Lietuvos konstitucija nuėjusi kitu keliu, prezidento institucija buvusi nepelnytai nužeminta¹⁴². Toksai prezidento statusas buvęs pasiskolintas iš prancūzų 1875 m. Trečiosios respublikos konstitucinių įstatymų, kurių rengėjai (pirmiausia atstovavę vadinamiesiems legitimistams, bonapartistams ir orleanistams), anuomet negalėdami susitarti dėl konkrečios pretendento sostui užimti personos, pamėginę

¹³⁸ Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34.

¹³⁹ Jurgėnas, A. Nepriklausomos Lietuvos valstybės santvarka. *Naujoji viltis*. 1974, 7: 8–9.

¹⁴⁰ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 11.

¹⁴¹ Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 146.

¹⁴² Švoba, J. Gruodžio 17 perversmo priežasčių apžvalga. *Naujoji viltis*. 1973/74, 6: 17.

laikinais tenkintis prezidentu, bet ne valdančiu, o tik viešpataujančiu¹⁴³. Pa-brėžta, jog tokia tvarka galėjusi tikti tik „vieningai, patyrusiai save valdyti ir linkusiai į kompromisus visuomenei“, kokia anuomet buvusi Prancūzijoje ir ko aiškiai stokojusį Lietuva¹⁴⁴.

Dėl to net daryta išvada, jog 1922 metų Lietuvos Konstitucijos ren-gėjams daugiau rūpėjęs ne gyvenimiškas jos pritaikomumas, o demokra-tinis grynumas¹⁴⁵.

Dar labiau už Konstitucijos įtvirtintą kraštutinę „seimokratiją“ nepa-lankiu valstybei politiniu veiksniu K. Račkauskas laikė lietuviškų partijų nesugebėjimą sudaryti Seime nuolatinę daugumą¹⁴⁶, todėl Lietuvoje įsitvir-tinusi Seimo valdžia, nei ministrui pirmininkui, nei prezidentui neturint pakankamų galių atsverti absoliučią jo galią, buvo lydima partijų nuolatinųjų rietenų ir besikaitaliojančių koalicijų bei pernelyg dažnų vyriausybių kri-zių¹⁴⁷. Dėl to kildavusieji vyriausybių ir seimų pasikeitimai kartais sudary-davę netgi „perdėtos seimokratijos išpūdį“¹⁴⁸.

Išeivijos spaudoje politinių partijų klausimu bendrosios demokratijos kontekste apskritai nemaža diskutuota. Prisiminta, jog nuo pernelyg didė-lės pirmaisiais nepriklausomybės metais partijų gausos Lietuva tarpukaryje ilgainiui evoliucionavo į kitą kraštutinumą – į vienpartinę sistemą¹⁴⁹. Stota už demokratines politines partijas, kurios esančios „didžio ir kilnaus pašau-kimo organizacijos, iš kurių turi veržtis ir demokratijos žodis ir demokra-tijos darbas“. Ne partijos esančios kaltos, „jei visuomenės gyvenime matome ydų, bet asmenys, veikią partijose be būtinų tam darbui intelektualinių, o ypač moralinių kvalifikacijų“. Būtent, svarbiausia, partijų funkcionieriai ir politikos vadai turintys „turėti rimtas intelektualinio pasiruošimo ir mo-ralinio subrendimo kvalifikacijas“, ir, priešingai, tie, „kas siektų garbės ar medžiaginės naudos“, tų kelias esąs „ne į politiką, bet į verslus“¹⁵⁰.

¹⁴³ Jurgėnas, A. Nepriklausomos Lietuvos valstybės santvarka. *Naujoji viltis*. 1974, 7: 9.

¹⁴⁴ Račkauskas, K. Steigiamasis seimas ir dvi jo konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 134.

¹⁴⁵ Jurgėnas, A. Nepriklausomos Lietuvos valstybės santvarka. *Naujoji viltis*. 1974, 7: 8.

¹⁴⁶ Račkauskas K. Steigiamasis seimas ir jo dvi konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 136.

¹⁴⁷ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. Straipsnių rinkinys. St. Petersburg, Fl, 1987, p. 33–34.

¹⁴⁸ Viliamas, V. Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija. IV. Tretysis Lietuvos seimas. *Tėvynės sargas*. 1957, 1 (14): 66.

¹⁴⁹ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 37.

¹⁵⁰ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2: 222.

Diskutuojant dėl nepakankamos valdžių galių pusiausvyros Konstitucijoje, išsivijos spaudoje kelta mintis ir dėl buvusių nepagrįstų trečiosios valdžios – teismo galių apribojimo iš esmės vien civiline ir baudžiamąja sritimi, nenumatant jam galimybių plėtoti veiklą administracijos aktų teisėtumo ir Seimo priimtų įstatymų konstitucingumo kontrolės srityje¹⁵¹.

Kaip žinoma, 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija administracinio teismo funkciją teisiškai buvo įtvirtinusi, bet pats šios rūšies teismas taip ir liko neįsteigtas. Teigta, jog administraciniu teismu valdžios sferose būtų susirūpinta tik 1940 m., tik tuomet imtas rengti atitinkamo įstatymo projektas, bet šį darbą nutraukusi sovietinė okupacija¹⁵².

Diskutuota taip pat, ar reikalinga nauja institucija – konstitucinis teismas. Nestebina, kad tarpukaryje dar apskritai menkai paplitusi ši institucija galiojusiajai Lietuvos konstitucinei teisei išvis nebuvo žinoma. Bet po Antrojo pasaulinio karo tokiai institucijai visur sparčiai populiarėjant, B. J. Laučka, aptardamas 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstituciją, nuostato įstatymų konstitucingumui užtikrinti nebuvimą laikė „stambia spraga“ – Seimui faktiškai buvusi patikėta neribota laisvė pačiam spręsti įstatymų, taip pat ir dėl tarpukaryje Lietuvai buvusio būdingo piliečių teisių varžymo nuolatinės nepaprastosios padėties dingstimi, konstitucingumo klausimą¹⁵³. Priekaištų susilaukė ir karo (karo lauko) teismų, atkurtos valstybės gyvavimo pradžioje padėjusių per palyginti trumpą laiką sutramdyti „buvusį pasibaisėtiną banditizmą“ ir įvesti „tinkamą tvarką“, bet vėliau, padėčiai stabilizavusis, ne visais atvejais „reikiamas panaudojimas“¹⁵⁴.

Tačiau apskritai tarpukario Lietuvos teisminė valdžia išsivijoje susilaukė itin palankaus vertinimo. Emigracijoje veikusi Lietuvos teisininkų draugijos Centro valdyba, spėjusi šiek tiek susipažinti su teisingumo vykdymu svetur ir palyginusi jį su tarpukario Lietuvos teismų veikla, su pasitenkinimu viešai konstatavo galinti didžiulius lietuvių teisininkų „atliktais teisingumo vykdymo darbais“¹⁵⁵. Iš tiesų Lietuvos teismams nepriklausomybės laikais

¹⁵¹ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 11.

¹⁵² Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 84.

¹⁵³ Laučka, J. B. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų Konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3: 146; Laučka, J. B. *Lietuvos 1922 metų Konstitucijos kilmė ir pagrindiniai principai*. Roma, 1987, p. 86.

¹⁵⁴ Skipitis, R. *Nepriklausoma Lietuva*. Atsiminimai. Chicago, 1967, p. 185–186.

¹⁵⁵ Žodis Lietuvos teisininkams. *Teisininkų žinios*. 1956, 17–18: 1.

buvo pavykę tapti patikima, labai kvalifikuota ir moralia konstitucine institucija, pasižymėjusia, išėivijoje atliktos anketinės apklausos duomenimis, ypač „aukštu teisės ir teisingumo pajautimu, sąžiningumu ir pareigingumu“, tuo, kad „visuomenėj jau buvo išnykus net mintis, jog teismą būtų galima papirkti ar kitaip paveikti teisenos įstatymų nenumatytu keliu“¹⁵⁶. Taip pat ir tuometinė teismų sistema ilgamečio teisingumo žinybos darbuotojo R. Skipičio buvo apibūdinama kaip „savaiminga, labai vykusiai pritaikyta Lietuvai“¹⁵⁷.

Nepriklausomybės laikotarpio Lietuvos bendrųjų teismų istorija, ypač sudėtinga pirmaisiais nepriklausomybės metais, itin jaučiant bent patenkinamos kvalifikacijos žmonių eiti teisėjų pareigas stoką, išėivijoje nagrinėta gana išsamiai. Pirmiausia įsimintini S. Baltūsio darbai, kuriuose, be bendrosios kompetencijos teismų, aptarti dar ir Lietuvoje tuomet veikę ypatingieji teismai – jiems priskirti ne tik kariniai teismai, bet dar ir žemės tvarkymo komisijos bei statutinis, jūros, teisėjų drausmės ir dvasiniai teismai¹⁵⁸. Gana plačiai Lietuvos teismų sistema apibūdinta ir A. Diržio publikacijoje¹⁵⁹.

Atkreiptas dėmesys į ūkio ir socialinės politikos konstitucinį reglamentavimą, į tai, jog Konstitucijoje buvusi nustatyta liberalinė ūkininkavimo forma, nors sykiu sankcionuota galimybė, viešajam reikalui esant, jį varžyti¹⁶⁰.

Apskritai 1922 metų Konstitucija išėivijos tekstuose vertinta kaip turinti „perdėm demokratišką veidą ir turinį“¹⁶¹, tai buvęs „racionalus, filosofiška pagrįstas logiškas šedevras“, kuriuo mėginta kurti „liberalinė, individualistinė, centralizuota, reprezentacinė demokratinė santvarka su parlamentinio tipo vyriausybe ir tautinių mažumų personaline autonomija“¹⁶². Konstituciją priėmusi Lietuva teisinės santvarkos prasme atsi-

¹⁵⁶ Nepriklausomoji Lietuva šiandieniniu įvertinimu: II. *Metmenys*. 1960, 3: 113.

¹⁵⁷ Skipitis, R. *Nepriklausoma Lietuva*. Atsiminimai. Chicago, 1967, p. 179.

¹⁵⁸ Baltūsis, S. Lietuvos teismai. *Sėja*. 1974, 1–2: 19–35; *Naujienos*. 1975, 263–267.

¹⁵⁹ Diržys, A. Teisingumas Lietuvos nepriklausomybės 1918–1940 metais. *Naujoji viltis*. 1978, 11.

¹⁶⁰ Paplėnas, J. Lietuvos socialinės politikos bruožai. *Lietuva*. 1952, 1: 22.

¹⁶¹ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. Straipsnių rinkinys. St. Petersburg, Fl, 1987, p. 60.

¹⁶² Račkauskas, K. Steigiamasis seimas ir jo dvi konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 128.

stojusi „moderniškiausių demokratijų“ eilėje¹⁶³. Palankiausių atsiliepimų fone liko menkai girdimi priekaištai, neva Konstitucijoje nustatyta demokratinė santvarka, K. Račkausko manymu, anuomet buvusi Lietuvai net šiek tiek per ankstyva – Konstitucijos autoriai per mažai kreipę „dėmesio į Lietuvos krašto ir jo gyventojų istorinius bei kultūrinius ypatumus, jų paruošta konstitucija neatitiko nei Lietuvos gyventojų tradicijų bei patyrimo, nei sudrausminimo galimybių, nei to santvarkos idealo, kurį lietuvių tauta buvo susidariusi“¹⁶⁴.

Neatsitiktinai, rūpindamasis išvykusiems iš savo krašto žmonėms sudaryti galimybę išsaugoti jų Tėvynėje veikusios Konstitucijos bent prisiminimą (jos teksto pasigesta iškart, kai tik buvo pasitraukta iš Lietuvos¹⁶⁵), laikraštis „Tėvynės sargas“ 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijos tekstą savo skiltyse publikavo 1949 m., vos prasidėjusios priverstinės emigracijos sąlygomis, kai dar buvo blaškomasi Antrojo pasaulinio karo nusiaubtos Vakarų Europos keliais ir kenčiama vargana visko netekusių pabėgėlių dalia¹⁶⁶. Ir vėliau, naujųjų emigrantų gyvenimui ėmus normalizuotis, ši Konstitucija (kartais dar ir kitos) dar nekart buvo publikuota atskirais leidiniais¹⁶⁷, pakartotinai spausdinta „Tėvynės sarge“¹⁶⁸, vėliau kaip priedas pasirodė čia ne kartą minimoje K. Račkausko monografijoje.

Atkreiptas dėmesys, jog 1922 metų Konstitucija, vienintelė iš nuolatinių Lietuvos konstitucinių dokumentų, buvusi priimta demokratine tvarka išrinkto Steigiamojo Seimo – tikro tautos valios reiškėjo ir jos suverenumo vykdytojo¹⁶⁹, bet, deja, teisėtai joje nustatytu keliu ji net nebuvusi pakeista¹⁷⁰. Kai kurių (pvz., P. V. Raulinaičio) nuomone, ji dėl šios priežasties netgi likusi „vienintele teisėta ir privaloma ją priėmusiai tautai“,

¹⁶³ Viliamas, V. Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija. I. Steigiamasis seimas. *Tėvynės sargas*. 1955, 1 (11): 100.

¹⁶⁴ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 91.

¹⁶⁵ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniams ir teisiniams klausimais*. Straipsnių rinkinys. St. Petersburg, Fl., 1987, p. 33.

¹⁶⁶ *Lietuvos Valstybės 1922 m. konstitucija*. „Tėvynės sargo“ biblioteka. Stuttgart, 1949.

¹⁶⁷ *Lietuvos Valstybės konstitucijos* (išrašai iš „Vyriausybės žinių“ 1922, 1928 ir 1938 metų). Toronto, Kanada: sp. b-vė „Žiburiai“, 1952; *Lietuvos Valstybės Konstitucija*. Spauda „Darbininko“. Boston 27, Mass. (be m.).

¹⁶⁸ [Lietuvos konstitucijų tekstai]. *Tėvynės sargas*. 1970, 1 (31).

¹⁶⁹ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1: 146.

¹⁷⁰ Liūdžius, A. Didžioji Steigiamojo seimo reikšmė. *Draugas*. 1955, 125.

nes visos paskesnės Lietuvos konstitucijos buvusios priimtos nesilaikant 1922 metų Konstitucijoje nustatytos jos keitimo tvarkos¹⁷¹, o „įstatymų bei konstitucijų keitimai tegali būti vykdomi įstatymuose ir konstitucijose nustatyta jų keitimo tvarka“, nes „kita tvarka padaryti teisės keitimai teisės nesukuria, tėra prievartos veiksmai“¹⁷². Tiesa, panašūs teiginiai platesnio visuomenės pritarimo nesusilaukė, priešingai, dėl pernelyg formalaus legalinio aiškinimo, kaip neturinčio atramos realaus gyvenimo praktikoje, jų pagrįstumu viešai suabejota¹⁷³.

Suprantama, buvo pripažįstama, kad net kelianti pasitenkinimą ir pasididžiavimą 1922 metų Konstitucija, kaip jau minėta, turėjusi tam tikrų rezervų ją tobulinti. Ir pirmiausia jos tėvams Steigiamajame Seime reikėję pasirūpinti išlaikyti pusiausvyrą tarp autoriteto, laiduojančio vieningumą, tvarką, tęstinumą ir vedančio prie užsibrėžto tikslo, iš vienos pusės, ir laisvės, būtinos žmogui realizuoti save, iš kitos¹⁷⁴. Valdžios nepastovumą Lietuvoje tuomet lėmęs aiškios daugumos parlamente nebuvimas, nulemtas daugiapartinės sistemos bei Konstitucijoje įteisinto proporcinio atstovavimo¹⁷⁵.

Ne mažiau svarbu pažymėti, jog aptariant tarpukario Lietuvos valstybės konstitucionalizmo raidą konstatuotas konstitucijų nestabilumas ir tai, kad toji pernelyg dažnai kaitaliojamų Lietuvos konstitucijų evoliucija tarpukaryje apskritai ne visada žengusi pažangos keliu¹⁷⁶. Ir garbės mūsų tautai ypač nedariusi politinė sistema, kurią ėmėsi kurti tautininkų konstitucijos¹⁷⁷, atsiradusios „be krislo tautos valios“¹⁷⁸.

Išėivijoje gana tvirtai laikytasi nuomonės, jog valdžios pasikeitimas dėl Lietuvoje 1926 m. gruodžio 17 d. dešiniųjų įvykdyto perversmo „bent

¹⁷¹ Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 39–40. Žr. taip pat: Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 137.

¹⁷² Raulinaitis, P. V. Tautos suverenumas. *Lietuva*. 1954, 5: 28.

¹⁷³ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. Straipsnių rinkinys. St. Petersburg, Fl., 1987, p. 46–47.

¹⁷⁴ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 92.

¹⁷⁵ Jurgėnas, A. Nepriklausomos Lietuvos valstybės santvarka. *Naujoji viltis*. 1974, 7: 9–10.

¹⁷⁶ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 4.

¹⁷⁷ Šidlauskas, K. Apie Lietuvos konstitucijų galiojimą. *Draugas*. 1954, 151.

¹⁷⁸ Meškauskas, J. VLIK'o ir St. Lozoraičio patriotinė moralė. *Draugas*. 1955, 112.

formaliai“ vykęs konstituciniu keliu¹⁷⁹, jis daugiau vertintas „rūminiu“ perversmu. Teigta, jog „tikrasis konstitucinis perversmas“ įvykęs 1927 m. balandžio 12 d. paleidžiant Seimą ir, svarbiausia, priešingai nei Konstitucija reikalavo, jos nustatytais terminais nepaskiriant naujų Seimo rinkimų, kai be Seimo likusioje valstybėje susidariusi padėtis, „paremta vien jos buvimo faktu“¹⁸⁰. „Tikro autoritetinio režimo“ laikotarpis prasidėjęs po šio perversmo iškart iš vyriausybės pasitraukus buvusiems tautininkų koalicijos partneriams krikščionims demokratams¹⁸¹.

Nekonstituciniu ir apskritai neįprastu *oktrojavimo* būdu prezidento išleistoji 1928 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija, kartais įvardijama laikinąja¹⁸², ir toliau Lietuvą nenustojusi laikyti demokratine valstybe, kurioje „valdžia priklauso Tautai“. Net ir Seimo kadencijos pailginimas iki penkerių metų laikytas „tikslėniu sprendimu“, bet štai konstitucinė nuostata, leidžianti netaikyti bet kokių terminų pirmojo poperversminio Seimo rinkimams, vertinta demokratijos vertimu į „tikrą farsą“. Autoriams emigracijoje akivaizdžiai kliuvo ir kai kurios kitos konstitucinės šio akto nuostatos – riboti Seimo tiesioginio darbo (sesijų) laiką, tikslų prezidento rinkimų būdą nustatyti paprastais įstatymais, nereikalauti kontrasignacijos skiriant ir ypač atleidžiant ministrą pirmininką, taip pat „gal kiek nedemokratišku nuostatu“ laikytas reikalavimas kabinetui atsistatydinti nepasitikėjimą jam pareiškus tik ne mažesne kaip 3/5 Seimo narių dauguma¹⁸³.

Aštuonerius metus, išleidus šią Konstituciją, užtrukusio beseimio valdymo, įvardyto *de facto* autoritetinio prezidentinio valdymo laikotarpiu, politinė patirtis padėjusi suformuluoti autoritetinio prezidentinio valdymo sistemą, juridinę išraišką įgavusią 1938 metų Lietuvos Konstitu-

¹⁷⁹ Jakštas, J. Nepriklausomybės laikai. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 341.

¹⁸⁰ Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 80.

¹⁸¹ Jakštas, J. Nepriklausomybės laikai. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 341.

¹⁸² Mackevičius, M. Valstybės santvarka. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 71.

¹⁸³ Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 150–151.

cijoje¹⁸⁴, praplėtusioje bei pabrėžusioje jau prieš tai susiformavusį prezidento pirmavimo režimą¹⁸⁵.

Bet ir ši, 1938 metų, Konstitucija vertinta nevienareikšmiškai: be teiginio, jog nors ji nebepabrėžusi Lietuvos Respubliką esant demokratine, bet tai „dar nereikia ją nustojus tokia būti“¹⁸⁶, būta ir tokių vertinimų, pasak kurių vadizmas, paremtas vado autoritetu, ir vykdomas bei palaikomas vienintelės vadistinės „partijos“ (kabutės K. Račkausko), kaip tai būta ne tik Rusijoje, Italijoje ar Vokietijoje, bet ir Lietuvoje, esantis „esminiai ir poliariai priešingas demokratijai“, nors demokratijos ir vadizmo skirtumai glūdintys ne tiek valstybinėje santvarkoje ar ekonominiuose reikaluose, kiek doroviniame prade – pažiūroje į žmogų¹⁸⁷. Ši Konstitucija buvusi pagrįsta nauja politine filosofija, kurios elementai vis dėlto paimti iš Lietuvos gyvenimo sąlygų, tradicijų ir reikalavimų. Ji aiškiai iškėlus aukštesnę už žmogų ir nuo jo nepriklausančią valstybę, galinčią piliečiui uždėti įvairių pareigų¹⁸⁸, buvusią „trirankę“ valdžią pakeitusi, pasak Konstitucijos, „vienatija ir nedaloma“ valdžia. L. Šmulskščio teigimu, įsigalėjus vadistiniam laikotarpiui, lietuvių tauta jau ne pati valdėsi, o buvo valdoma iš viršaus, o „tautinis“ Seimas, nedemokratiškai renkamas, tai tautai jau neatstovavęs¹⁸⁹.

Neatsitiktinai šiai – 1938 metų – Lietuvos Konstitucijai priskirta nemaža dalis kaltės už Lietuvai tragiškus 1940 m. vasaros įvykius. Esą, „lengva buvo beveik konstitucine tvarka, tik svetimos karinės jėgos pagalba, pašalinti buvusįjį režimą ir pastatyti naują iš svetur atgabentą santvarką“: piliečiams nespėjus susiorientuoti, „jų vardu ir ta pačia 1938 metų konstitucija bei 1936 metų kiek sudemokratintu Lietuvos Seimo rinkimų įstatymu buvo įvykdytas gilus valstybinis ir socialinis Lietuvos valstybės perversmas“¹⁹⁰.

¹⁸⁴ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 23.

¹⁸⁵ Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 80.

¹⁸⁶ Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 81.

¹⁸⁷ Liūdžius, J. Demokratija ir vadizmas. *Naujienos*. 1955, 150.

¹⁸⁸ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 94–95.

¹⁸⁹ [Šmulskštys, L.] Šalna, J. Nepriklausomos Lietuvos valstybės valdžia. *Sėja*. 1962, 4 (78): 12.

¹⁹⁰ [Šmulskštys, L.] Šalna, J. Nepriklausomos Lietuvos valstybės valdžia. *Sėja*. 1963, 1 (79): 26–27.

2. Konstitucinės piliečių teisės

Nagrinėdami svarbiausias Lietuvos tarpukario konstitucijose išdėstytas žmogaus teises¹⁹¹, išeivijos teisininkai dėstė savo požiūrį į demokratiją, vertino konstitucinių nuostatų demokratiškumą ar nedemokratiškumą, kiek vienoks ar kitoks žmogaus teisių traktavimas atitinka demokratijos teoriją, pagrindinius liberalizmo dėsnius, ir turėjo progos išdėstyti savo pažiūras bei pateikti pagrindinius būsimosios, naujai atkurtos Lietuvos žmogaus teisių sistemos bruožus.

Jie teigė, kad atkuriamos Lietuvos valstybės aušroje, 1918 m. gruodžio 26 d., Lietuvos Laikinosios Vyriausybės skelbta Deklaracija¹⁹², atei-tyje daug žadėjusi ir gerovės, ir žmogaus teisių srityje („atstatyti nepriklausomą demokratišką Lietuvą, kurioj visų tautų, visų luomų žmonės galės tvarkyti ir plėsti savo gyvenimą kuo geriausiomis aplinkybėmis“), buvo įgyvendinta ne be spragų¹⁹³. Tas spragas buvo siekiama nustatyti, atkreipti dėmesį į jas ir įvertinti Vakarų demokratijų įtvirtintų žmogaus teisių nuostatų požiūriu.

Analizuodami tarpukario Lietuvos žmogaus teises, teisininkai išeiviai, skyrė du skirtingus konstitucijų leidėjų požiūrius į žmogaus teises, žmogaus ir valstybės santykius, aiškiausiai atsispindėjusius 1922 ir 1938 metų Lietuvos konstitucijų nuostatuose.

Antai, K. Račkausko teigimu¹⁹⁴, 1922 metų Lietuvos Konstitucija rėmėsi Vakaruose tuo metu populiarios liberaliosios filosofijos nuostatomis, skelbiančiomis, kad valstybė turi tikslą kurti piliečių gerovę. Valstybė esanti tik priemonė, o ne tikslas. Kitaip sakant, valstybės galia negalinti brautis į prigimtinių žmogaus teisių sritį. Todėl valstybė ir jos teisė ne tik turinti tikslą normuoti atskirų individų santykius, bet kartu privalanti riboti bei normuoti savo pačios galią. Tokiomis nuostatomis, reiškiančiomis pagarbą žmogui, buvo pripažįstama jų lygybė bei laisvė apsispręsti ir teigta, kad žmogaus teisės riboja valstybės teises, kad valstybė privalo

¹⁹¹ Visoms tarpukario Lietuvos konstitucijoms būdingas susiaurintas teisių ir laisvių subjektų įvardijimas piliečiais. Tačiau, išskyrus politinių teisių subjektus, šis terminas faktiškai apėmė žmones, fizinius asmenis, visus valstybės gyventojus.

¹⁹² Laikinosios Vyriausybės deklaracija. *Laikinosios vyriausybės žinios*. 1918, 1/2.

¹⁹³ Rudis, A. *Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose*. Roma, 1987, p. 4.

¹⁹⁴ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967.

susilaikyti nuo kišimosi į tam tikras sritis ir sudaryti laisvą erdvę asmens veiklai.

Visai kita pasaulėžiūra, pasak K. Račkausko, buvo grindžiamos žmogaus teisės 1938 metų Lietuvos Konstitucijoje. Jos pagrindą sudarė visuomenės solidarumo, organizuotos tautos, turinčios įkūnyti tautos vienybės siekį, tikslai, pagrįsti nuostatomis, kad valstybė, siekdama tautos vienybės, privalo šiam tikslui sutelkti visų jos narių pastangas, orientuoti piliečio veiklą valstybei pageidaujama kryptimi, kad pilietis yra ne abstraktus individas, o konkretus žmogus, turįs dvasinį ryšį su kitais bendruomenės nariais ir jaučiąs dvasinio bendravimo reikalą. Tautininkų politinės pažiūros, kad kiekviena organizacija, juo labiau valstybė, yra reikalinga drausmės, piliečio laisvės varžymo ir atsidavimo pareigai, kristalizavosi veikiamos Europoje vykstančių procesų ir vyraujančių politinių tendencijų.

Nagrinėdami tarpukaryje galiojusius Lietuvos konstitucinius dokumentus bei juose išdėstytas žmogaus teisių nuostatas, autoriai vieningai ir pagrįstai konstatavo, kad 1922 ir 1928 metų konstitucijose išdėstytas žmogaus teisių katalogas beveik nesiskyrė.

Žmogaus teisių deklaravimą ir tų teisių garantijas išeiviai tiesiogiai siejo su 1922 metų Konstitucijos pirmame straipsnyje („Lietuvos Valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“) įtvirtinta demokratine santvarka bei Vakarų Europos politinėmis demokratijomis. Pasak J. Varno, „plačiau suprasta demokratija yra gyvenimo būdas, pagrįstas socialiniu teisingumu, žmogiškosios vertybės kiekviename žmoguje atpažinimu, visų žmonių lygybe ir artimo meile. Kartu ji yra ir moralinė pareiga gerbti žmogų, gerbti jo asmenybę“¹⁹⁵. Nurodytuose 1922 ir 1928 metų konstituciniuose dokumentuose, J. B. Laučkos teigimu, pranašumas atiduotas žmogui, piliečiui, šalies gyventojui, užtikrinant esmines jo teises¹⁹⁶.

Piliečių teisei padėčiai reglamentuoti 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijoje skirtas specialus antrasis skyrius „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“, laikytas tradiciniu, būdingu demokratinėms įvairių šalių konstitucijoms turinio ir dėstymo formos atžvilgiu. Išsivijos publikacijose nagrinėtos ir kitos piliečio teisei padėčiai reikšmingos nuostatos, įtvirtintos 1922 metų Konstitucijos skyriuose, skirtuose rinkimų teisei

¹⁹⁵ Varnas, J. Dėl demokratijos esmės. *Tėvynės sargas*. 1978, 2 (40): 47.

¹⁹⁶ Laučka, B. J. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3: 146.

(trečiajame skyriuje „Seimas“), ekonominėms teisėms (vienuoliktajame skyriuje „Valstybės ekonominės politikos pagrindai“), socialinei teisei (tryliktajame skyriuje „Socialinė apsauga“).

Daugiausia dėmesio atskiroms piliečių teisėms ir jų deklaravimui Lietuvos konstitucijose skyrė ir jų studijas atliko K. Račkauskas ir P. V. Raulinaitis. Veikalą šiuo klausimu išleido taip pat inžinierius Antanas Rudis (gim. 1911 m.), vienas žymesnių jau trečiosios kartos Amerikos lietuvių, iškilus visuomenininkas ir filantropas¹⁹⁷.

K. Račkauskas monografijoje „Lietuvos konstitucinės teisės klausimais“ plačiau analizavo 1922 ir 1928 metų konstitucijose nustatytą įstatymo numatytą piliečių lygybę¹⁹⁸. 1922 metų Konstitucijos 10 straipsnyje ir 1928 metų Konstitucijos 11 straipsnyje vienodai buvo skelbiama: „Visi Lietuvos piliečiai, vyrai ir moterys, yra lygūs prieš įstatymus. Negali būti teikiama ypatingų privilegijų nei mažinama teisių piliečiui dėl jo kilmės, tikėjimo ar tautybės“. Autorius įžvelgė kai kurių šios formuluotės netikslumų: pirma, eilinės, „neypatingos“ privilegijos – „mokslo ir verslo diplomai, profesijos, monopoliai“ – vis dėlto galėjo būti teikiamos; antra, nelygybė prieš įstatymus iš tiesų buvo leidžiama, išskyrus kilme, tikėjimu ir tautybe pagrįstą nelygybę.

Be to, K. Račkauskas įžvelgė nors tiesiogiai tarpukario Lietuvos konstitucijose ir neįvardytas, bet „išvedamai aiškias“ piliečių politines teises arba „piliečio politinio veikimo sritis“. Visose trijose – 1922, 1928 ir 1938 metų – konstitucijose piliečiui buvo užtikrinama politinė lygybė balsuoti ir būti renkamam, kiekvienas pilietis, sulaukęs reikalaujamo amžiaus, galėjo balsuoti ir būti renkamas į visas valstybės renkamasias pareigas. Jis taip pat turėjo peticijos ir iš dalies įstatymų iniciatyvos teisę. Autorius įvertino ir praktinį šių teisių veikimą: galiojant 1928 ir 1938 metų konstitucijoms, piliečio teisės politinio veikimo srityse buvo suvaržytos ir lygybės nebuvo.

Vieni žymesnių rašančiųjų konstitucinės teisės klausimais išėivijos atstovų – K. Račkauskas, P.V. Raulinaitis – 1922 metų Konstitucijoje išskyrė „penkias sritis, kuriose piliečio laisvė reglamentuojama“: pirmoji, tikėjimo ir sąžinės laisvė (13 str.) – pilietis turi tikėjimo ir sąžinės laisvę;

¹⁹⁷ Tautkuvienė, L. Lietuva pristatoma pasauliui. XXI amžius. 2002, 16 (1023); Ilgiausių metų Antanui Rudžiui! *Pensininkas*. 2010 m. kovas-balandis: 10.

¹⁹⁸ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 67–69.

priklausymas kuriai nors tikybai ar pasaulėžiūros išpažinimas negali būti pagrindas nusikaltimui pateisinti ar atsisakyti viešųjų pareigų; antroji, žodžio ir spaudos laisvė (15 str.), kuri galėjo būti suvaržyta tik įstatyme nurodytais atvejais ir kai tai reikalinga dorai ar valstybės tvarkai apsaugoti; trečioji, susirinkimų laisvė (16 str.) – piliečiams buvo pripažinta laisvė įstatyme nurodyta tvarka ir be ginklo bei neardant viešosios tvarkos daryti susirinkimus; ketvirtoji, laisvė steigti draugijas ir sąjungas bei joms priklausyti (17 str.), jei tik draugijų ir sąjungų tikslai bei vykdomos priemonės nebuvo priešingi baudžiamiesiems įstatymams; penktoji, darbo ir iniciatyvos laisvė (88 str.), skelbiama valstybės ekonominės politikos skyriuje, kur sakoma, jog „Visose ūkio srityse kiekvienam piliečiui laiduojama darbo ir iniciatyvos laisvė. Ši laisvė tegali būti suvaržyta įstatymo keliu, esant viešajam reikalui“.

Liberaliosios filosofijos nuostatomis grįstoms konstitucijoms būdinga norma, jog įstatymų leidėjas yra laisvas tik neperžengdamas konstitucijos nustatytą ribą. 1922 metų Konstitucijoje (3 str.) taip pat pasakyta, jog joks jai priešingas įstatymas neturi galios. Šios nuostatos, P. V. Raulinaičio teigimu, įstatymų leidėjui draudė leisti įstatymus, varžančius piliečių teises, siaurinančius jų laisves, pasak autoriaus, „kitaip tariant, Seimui yra uždrausta leisti tokius įstatymus, kurie išėitų už konstitucijos pagrindinių nuostatų ribų ir varžytų piliečio teises bei siaurintų jo laisves ar pasireikštų vyriausybės per dideliu valdžios pasisavinimu ir konstitucijos ar veikiančių įstatymų nesilaikymu“¹⁹⁹. Galimybė piliečių laisvę ir kitas žmogaus teises varžyti tik įstatymais, turint omenyje, kad įstatymas gali būti priimtas tik piliečių atstovų sutikimu, pasak K. Račkausko, jau reiškė, kad tik patys piliečiai galėjo apriboti pagrindines savo teises²⁰⁰.

Kitų žmogaus teisių ir laisvių įtvirtinimas Lietuvos tarpukario konstitucijose iš esmės buvo nedaug nagrinėjamas, dažniausiai tik atpasakojamas atitinkamų jų straipsnių turinys, pateikiamos bendro pobūdžio pastabos. Užsiminta apie 1922 metų Konstitucijoje įtvirtintą asmens ir buto neliečiamybę, atkreipiant dėmesį, kad „asmens saugumas yra pilnas, kada ne tik jo

¹⁹⁹ Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir Valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 34.

²⁰⁰ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 66–67.

neliečiamybė yra garantuota, bet ir jo butas yra neliečiamas²⁰¹, taip pat apie privačios nuosavybės teisę, socialinės apsaugos teises. Išsamiai atpasakotos piliečio teisės ir laisvės, susijusios su tikėjimu ir kultu, tačiau jos beveik nekomentuotos ir nevertintos: visi autoriai savo publikacijose tik pabrėžė, kad valstybė nelaikė kurios nors pasirinktos tikybos valstybine ir nevertė piliečių priklausyti kuriai nors Bažnyčiai, bet, priešingai, suteikė jiems visišką tikėjimo ir sąžinės laisvę²⁰². Aptartos taip pat tautinių mažumų teisės, pabrėžiant, kad Lietuvos valstybė gyvenusių joje mažumų – žydų, lenkų, vokiečių, rusų, gudų totorių, latvių – nesistengė nutautinti, bet siekė vienybės ir kad jos nesijaustų esančios varžomos, suteikė joms autonomiją: tautinėms mažumoms buvo leista autonomiškai tvarkyti savo tautinės kultūros reikalus – liaudies švietimą, labdarą ir savitarpio pagalbą bei šiems reikalams turėti atitinkamas institucijas. Maža to, valstybė ir savivaldybės tautinės kultūros reikalams garantavo teisingą dalį sumų, kurios šių institucijų buvo skiriamos švietimo ir labdaros reikalams²⁰³.

Išeiviai autoriai siekė atkreipti skaitytojų dėmesį į 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijos piliečiui suteiktą teisę laisvai pasirinkti savo vaikų auklėjimą ir švietimą „jam patinkančioje dvasioje“; Konstitucija pripažino, kad vaikų auklėjimas yra aukščiausia tėvų teisė ir natūralinė pareiga, prireikus buvo galima laisvai steigti privatinės mokyklas ir leisti į jas mokytis savo vaikus.

K. Račkauskas įvardijo, aptarė, nors išsamiau nenagrinėdamas, ir kitas, jo manymu, svarbias 1922 ir 1928 metų konstitucijose išdėstytas žmogaus teises. Jis pažymėjo, jog 1922 metų Konstitucijos 100 straipsnyje buvo skelbiama „visų laipsnių mokyklos yra visiems lygiai prieinamos“, taip reaguojant į buvusią padėtį carizmo metais, kai Rusijos imperijoje buvo varžoma teisė, ypač ne rusų tautybės ir ne stačiatikių asmenų, stoti į mokyklas.

²⁰¹ Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir Valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 35.

²⁰² Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 79–83. Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir Valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 35.

²⁰³ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 83–85. Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir Valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 34.

Minėdamas visiems piliečiams konstitucijų skelbiamą lygų teismą ar visų piliečių darbo bei iniciatyvos laisvės lygybę, jis atkreipė dėmesį, kad lygybės teisė buvo privaloma ne tik įstatymų leidėjui, bet ir tam tikrais atvejais taip pat teismams bei administracijai.

Monografijoje „Lietuvos konstitucinės teisės klausimais“, nagrinėdamas žmogaus teisių 1922 metų Konstitucijoje santykį su XVIII–XIX a. liberalizmo ekonomine ir politine teorija, K. Račkauskas teigė, kad jos autoriai, atsižvelgdami į tikrąją ekonominę ir socialinę Lietuvos valstybės padėtį, keletu atvejų buvo nukrypę nuo klasikinės liberaliosios filosofijos, link katalikiškųjų socialinių bei valstiečių liaudininkų ir socialdemokratų socialistinių idėjų. Pirmiausia, žemės ūkiui Lietuvos ekonomikoje vaidinant svarbiausią vaidmenį, Konstitucijos 90 straipsnyje, be ekonominio liberalizmo koncepcijos nulemtos nuostatos, pagal kurią žemės valdymas pagrįstas privatinės nuosavybės dėsniais, buvo pabrėžiama, kad „valstybei paliekama teisė reguliuoti žemės valdymą taip, kad būtų sudarytos tinkamos sąlygos taisyklingai žemės ūkio gamybai, ypatingai smulkiąjam ir vidutiniam žemės ūkiui tarpti. Dvarai parceliuojami įstatymuose nurodyta tvarka“. Čia valstybė buvo ėmusi reguliuoti žemės ūkio vienetų dydį, skirdama pirmenybę smulkiam ir vidutiniam žemės ūkiui, ir užsimojusi naikinti stambiąją žemėvaldą – dvarus.

Antroji svarbi valstybės intervencija, pasak K. Račkausko, buvo numatoma darbo srityje. Be tipiškos, liberalią koncepciją atitinkančios darbo ir iniciatyvos laisvės, kurią galima varžyti tik esant „viešajam reikalui“ ir tik įstatymu (88 str.), 1922 metų Konstitucijoje valstybė užsimojo rūpintis žmogaus darbo pajėga, ją saugoti ir globoti, skelbė valstybės įsipareigojimą saugoti „atskirais įstatymais darbininką ligoje, senatvėje, nelaimingais atsitikimais ir darbo trūkstant“. Minėtų nukrypimų nuo klasikinio liberalizmo priežastimis K. Račkauskas įvardijo to meto Lietuvos sąlygas: ekonominę krašto padėtį, faktą, kad nepelningose, bet būtiniuose ūkio srityse valstybė pati turėjusi imtis iniciatyvos ir reguliuoti jose ekonominę veiklą, bei katalikiškąją socialinę doktriną, buvusią prieš liberaliąsias pažiūras ir reikalavusią geresnių sąlygų darbininkams bei jų šeimoms ir nurodžiusią laisvės ribas, kurių stengėsis laikytis Steigiamojo Seimo daugumą sudaręs krikščionių demokratų blokas – Krikščionių demokratų partija, Ūkininkų sąjunga ir Darbo federacija. Apibendrinamas autorius teigė, kad, „imant viso tautos ekonominio ir socialinio

gyvenimo mastu“, minėtieji nukrypimai nuo liberaliosios sistemos buvę „palyginti nežymūs, ir visa sistema liko liberalinė“²⁰⁴.

1928 metų Konstitucijos, galiojusios dešimt metų, nuostatomis dėl piliečių teisių formaliai nenutolus nuo ankstesnės – 1922 metų Konstitucijos, pasak kai kurių išeivijos atstovų, „turime pagrindo tvirtinti, kad Nepriklausoma Lietuva 1922–1938 m. laikotarpyje turėjo pilnos demokratijos konstituciją“²⁰⁵.

Tiesa, K. Račkauskas, analizuodamas tarpukario Lietuvos Konstitucijose įtvirtintas žmogaus teises, užsiminė, kad galiojant 1928 metų Konstitucijai (pakartojusiai 1922 metų Konstitucijos skyrių „Lietuvos piliečiai ir jų teisės“), buvo išleista nemažai susirinkimų, draugijų, spaudos ir žodžio laisvę bei kitokį visuomeninį veikimą reglamentuojančių ir smarkiai juos varžančių įstatymų, pagal kuriuos „administracijos organai galėjo savo nuožiūra tas teises varžyti arba ir visai neleisti jomis naudotis. Politinės partijos, išskyrus Tautininkų Sąjungą, buvo suspenduotos, o vėliau ir visai uždarytos, įvesta spaudos cenzūra“. Visi tie įstatymai, beje, išleisti net ne Seimo, kurio tuo metu net nebuvo, o prezidento, formaliai galiojusios Konstitucijos skelbtąsias teises „faktiškai pavertę praktinės reikšmės neturinčiais žodžiais“²⁰⁶.

Ypatingo išeivių autorių susidomėjimo, vertinimų bei diskusijų susilaukė 1938 metų Lietuvos Konstitucijos antrojo skyriaus „Piliečių teisės ir pareigos“ nuostatos.

Pradėdamas šioje Konstitucijoje įtvirtintų žmogaus teisių analizę, K. Račkauskas pirmiausia konstatavo esminius šių teisių formulavimo bruožus, nulemtus visuomenės solidarumo, arba tautos vienybės, filosofijos: Konstitucijoje piliečio teisės daugeliu atvejų buvusios sujungtos su prievolėmis; nėra teisės be prievolės; pilietis privalo nepažeisti kito teisių ir visuomet atsiminti savo pareigas valstybei, svarbiausia jų – būti ištikimam valstybei.

Jau pirmasis šio skyriaus sakiny nurodo aptariamų pareigų pagrindą: „Piliečiui Valstybė yra jo paties buvimo pamatas“ (16 str.). Šią formuluotę K. Račkauskas prilygino teiginiui, kad valstybė yra aukštesnė už žmogų, nes žmogus savo pagrindinę veiklą kaskart privalo derinti

²⁰⁴ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 72.

²⁰⁵ Rudis, A. *Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose*. Roma, 1987, p. 5.

²⁰⁶ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 75.

su valstybės tikslais ir jai paklusti, nesutinkančiam nei su krikščionybės mokslu, nei su kitomis moderniomis pažiūromis į žmogų ir valstybę bei jų santykį. Šią teoriją K. Račkauskas vertino ir kaip atmetančią tiesą, kad valstybė yra žmogui, o ne žmogus valstybei.

Po šių bendrųjų reikalavimų, 1938 metų Konstitucija pateikė išėivijos autorių nagrinėtą piliečių teisių ir laisvių katalogą: sąžinės laisvę, asmens ir buto neliečiamumą, susižinojimo paslaptį, kilnojimosi, visuomeninio veikimo laisvę, peticijos teisę. Konstitucija piliečiui nustatanti ribas, kurių paisant tos teisės gali būti vykdomos.

Plačiau K. Račkauskas nagrinėjo šioje Konstitucijoje reglamentuotą neįprastą piliečių visuomeninio veikimo laisvę. Į šios laisvės, kurią valstybė įsipareigojo saugoti, kartu žiūrėdama, kad nebūtų veikiamą „kenksminga Valstybei kryptimi“, turinį Konstitucija sujungė spaudos, draugijų ir susirinkimų laisves, paprastai pasižyminčias individualiu pobūdžiu ir laikomas subjektinėmis teisėmis. Konstitucijos 25 straipsnio formuluotę, pagal kurią valstybė saugo piliečio visuomeninio veikimo laisvę žiūrėdama, kad nebūtų veikiamą valstybei kenksminga kryptimi, K. Račkauskas atvirai kritikavo: „Kas yra kenksminga valstybei, o ypač kokia ta veikimo kryptis, kuri yra valstybei kenksminga, yra nekonkrečios ir nejuridinės sąvokos. Sunku surasti du žmones, kurie dėl jų būtų vienos nuomonės. Tų sąvokų turinys priklauso nuo to, kokia pasaulėžiūra bei politinė ideologija valstybė vadovaujasi, kokių pažiūrų yra prezidentas, vidaus reikalų ministeris ir net vietos policijos viršininkas. Tokiais perdaug bendrais aparatais bei įpareigojimais valdantieji įgalinami sauvaliauti ir griauinama teisinė valstybės idėja“²⁰⁷.

Itin nuodugniai išėivijoje analizuotas 1938 metų Konstitucijos skyriaus „Tautos ūkis“ 51 straipsnis, į kurį iš piliečių teisių skyriaus buvo perkelta tradicinė formulė apie valstybės teikiamą nuosavybės teisės apsaugą, nes, be šios įprastos nuostatos, minėtas straipsnis teigė dar ir kažką nauja, būtent: „Turtas deda jo valdytojui pareigą turto naudojimą derinti su Valstybės reikalais“.

Vertindamas šią formulotę, K. Račkauskas pabrėžė du, jo manymu, jos trūkumus: pirma, privačios nuosavybės teisė, taip ją formuluojant, tampa dalimi bendros ūkio sistemos, o ne asmens teise – „dalyko svoris

²⁰⁷ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 74–75.

tuo buvo perkeltas iš individualinės sferos į kolektyvinę valstybės tautos ūkio sferą“ ir, antra, „šioje formulėje turtas jau yra funkcija, bet ne absoliutinė savininko teisė, kaip tai suprato romėnai“²⁰⁸. Nagrinėdamas privačios nuosavybės teisę, K. Račkauskas kėlė ir dar vieną, retorinį, klausimą: remiantis Konstitucijos formuluote, turtas privalėjo būti naudojamas ne pagal bendrosios gerovės reikalavimus, o pagal valstybės interesus; autorius teigė, kad valstybės interesus bei bendroji gerovė realybėje ne visuomet sutampa ir kad Konstitucijos autoriai neišsprendė klausimo, kas darytina kilus šių vertybių priešpriešai.

Lygindamas 1922 ir 1938 metų konstitucijų nuostatas dėl privatinės nuosavybės teisės, K. Račkauskas teigė, kad pastaroji jau nebekalba apie išskirtinę smulkiųjų ir vidutinių žemės ūkių padėtį.

Programiniu valdančiųjų pareiškimu K. Račkauskas laikė 1938 metų Konstitucijos VII ir VIII skyrių nuostatas, skirtas darbo laisvei. Konstitucijos deklaracines nuostatas – „Sėkminga Tautos ūkio veikla remiasi piliečio įsisažmonintu pasiryžimu kurti savo ir Valstybės gerovei ir darniu darbo bei kapitalo veikimu“ (49 str.), „Kiekvienas darbas yra visuotinės kūrybos dalis ir lygiai gerbtinas. Valstybę laiko nepaliaujamas darbas. Piliečio darbo galia yra kartu ir Valstybės turtas. Piliečiui auklėjama darbo meilė ir kūrybinė darbo dvasia“ (44 str.), „Vengiančius darbo Valstybė gali priversti dirbti“ (46 str.) – jis laikė Konstitucijos politinę filosofiją, kėlusia asmeniui daug didesnius reikalavimus negu liberalioje 1922 metų Konstitucijoje. Pasak K. Račkausko, visuomenės solidarumo filosofijos atstovai rodę mažesnę pasitikėjimą žmogumi, jo visuomeniniu pareigingumu, laikę žmogų linkusiu užmiršti savo pareigas, ypač pareigas valstybei, tad valstybė, šių atstovų įsitikinimu, turinti jį nuo blogio prilaikyti ir lenkti prie darbo.

Be viso to, K. Račkauskas teigė, kad Konstitucija nustatė aktyvią valstybės poziciją taip pat ir šeimos bei motinystės, auklėjimo bei švietimo, darbo, sveikatos bei socialinės rūpybos klausimais, visiškai atsisakydama liberalizmo pažiūrų.

Apibendrinamas 1938 metų Konstitucijoje išdėstyto žmogaus teisių analizę, didžiausiu, jo manymu, piliečių teisių katalogo trūkumu K. Račkauskas laikė tai, kad piliečio laisvė, bent viešo veikimo srityje, Kons-

²⁰⁸ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 76–77.

titucijoje buvo taip griežtai reglamentuota, suvaržyta ir sąlygota ir taip susiaurinta, jog pilietis tos laisvės beveik ir neteko.

A. Rudis, įvardijęs pagrindinius 1938 metų Lietuvos Konstitucijos bei 1922 ir 1928 metų konstitucijų žmogaus teisių skirtumus, pateikė nuosaikesnę ir atsargesnę išvadą. Jo manymu, net atsižvelgiant į 1938 metų Konstitucijos trūkumus, „vardan tiesos“ ir ji „visuotinio puolimo nenusipelno, joje atkartoti kitoje redakcijoje esminiai ankstesnių Konstitucijų principai apie pagrindines piliečių teises, išryškintos piliečių pareigos“²⁰⁹. Pasak jo, šios Konstitucijos turinys, kaip ir joje išdėstytos piliečių pareigos bei teisės, tiesiog atitikusios to laikmečio nuostatas.

Nepaisant tikrai išskirtinės K. Račkausko tarpukario Lietuvos konstitucijose numatytų žmogaus teisių genezės išsamumo ir apimties analizės, reikėtų, matyt, konstatuoti, kad bent jau žmogaus teisių prigimties požiūriu jo išvados vargu ar laikytinos teisingomis: autorius teigia, kad yra linkęs sutikti su kryptimi, žmogui pripažįstančia tik vieną pagrindinę įgimtą teisę – laisvę; kitos, vadinamosios prigimtinės teisės, tokios kaip nuosavybės teisė, teisė sudaryti šeimą, tėvų teisė pasirinkti, kaip auklėti vaikus, tikėjimo ir sąžinės laisvė, esančios išvestinės arba iš žmogaus laisvės teisės, arba iš žmogaus pareigų²¹⁰.

Tenka tik apgailestauti, kad ši žmogaus teisių teorijos atžvilgiu nepaprasta ir tarptautinių žmogaus teisių dokumentų – dar 1948 m. gruodžio 10 d. priimtos Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos, 1950 m. lapkričio 4 d. Romoje priimtos Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos bei kitų deklaracijų ir konvencijų žmogaus teisių klausimais – bei kitų išėivijos autorių teiginių neatitinkanti jo nuomonė neargumentuota ir leidinyje plačiau nekomentuota.

Apskritai pažymėtina, kad, daugiausia dėmesio kreipiant į konstitucinį žmogaus teisių įtvirtinimą, išsamesnė šių teisių įgyvendinimo tarpukario Lietuvoje praktikos analizė išėivių publikacijose iš esmės nebuvo atlikta. Tenka tik apgailestauti dėl šios išėivių teisininkų tyrimų spragos, ypač žinant, kad toks tyrimas būtų suteikęs itin vertingos informacijos, nurodęs ne tik žmogaus teisių formulavimo, bet ir įgyvendinimo trūkumus ir klaidas, ypač trukdžiusius atsiskleisti demokratijai, kurią nuošir-

²⁰⁹ Rudis, A. *Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose*. Roma, 1987, p. 5.

²¹⁰ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 66.

džiai norėta diegti remiantis 1922 metų Konstitucija. Šios analizės trūkumą galėtume paaiškinti nebent tuo, kad išeiviai ne visuomet turėjo galimybę remtis tiesioginiais šaltiniais arba jų turiniu.

Nepaisant nurodytų tyrinėjimų trūkumų, išeivių atliktas žmogaus teisių tarpukario Lietuvos konstitucijose vertinimas yra reikšmingas bandymas nubrėžti Vakarų demokratijų žmogaus teisių nuostatų bei principų ir tarpukario Lietuvos konstitucijose įtvirtintų piliečio teisių skirtumus. Ypatingo, išskirtinio lietuvių išeivių teisininkų dėmesio žmogaus teisių sampratai, pačioms žmogaus teisėms, taip pat gilesnės žmogaus teisių analizės trūkumą išeivijos spaudoje galėjo lemti tai, kad žmogaus teisės prieštarigame ir nestabiliame tarpukario Lietuvos konstitucingumo procese neįgavo savarankiško teorinio statuso, žmogaus teisių ir laisvių reikšmę tarpukaryje trukdė suvokti supaprastintas požiūris į jas, piliečio teisių tapatinimas su žmogaus teisėmis.

3. Apie regioninę Baltijos valstybių integraciją

Emigracijoje rašę lietuviai teisininkai, propaguodami Baltijos šalių vienijimosi ateityje idėją, savo rašiniuose mėgino nušviesti istoriškai ne visai nusisekusį Lietuvos, Latvijos ir Estijos konsolidacijos tarpukaryje procesą.

Analizuodami Baltijos valstybių – Lietuvos, Latvijos, Estijos – likimą, išeiviai ieškojo atsakymo į klausimus, kokios buvo Baltijos šalių pastangos susivienyti tarpukariu ir kodėl jos buvo bevaisės, kas sutrukdė Baltijos tautoms išlikti laisvoms, sudaryti kiek reikšmingesnę užtvarą bolševikinės Rusijos ir nacistinės Vokietijos agresyviems kėslams. Juk paprastai valstybių sąjungų tikslas yra apsaugoti jų nepriklausomybę²¹¹.

Prielaidos Baltijos valstybių regioninės integracijos ir politinės laisvės paieškomis teisininkų išeivių tyrinėjimų akiratyje formuotis, galima sakyti, atsirado dar ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, dar ne emigracijoje, kai vienas būsimų tokių tyrinėjimų pradininkų Bronius Kazlauskas

²¹¹ Tarpukariu imta manyti, jog po Pirmojo pasaulinio karo susikūrusios ar atsikūrusios nacionalinės – tautinės valstybės saugumą privalo užsitikrinti arba pačios, arba sudarydamos sutartis su kitomis, geriau stipresnėmis, šalimis. XX a. ketvirtajame dešimtmetyje jau egzistavo keturi susivienijimai: Baltijos, Balkanų, Mažoji Antantės bei Oslo blokas. Kasekamp A. *A History of the Baltic States*. Basingstoke, Hampshire, 2010, p. 119.

(išeivijoje – Bronis Kaslas, gyvenęs 1910–1996) Strasbūro universitete 1939 m. apgynė disertaciją „*L'Entente Baltique*“²¹².

Baigęs teisės mokslus Vytauto Didžiojo universitete, vėliau B. Kaslas Strasbūre dar studijavo tarptautinę teisę ir politikos mokslus. Kurį laiką čia dėstęs, akademinę veiklą jis tęsė JAV: 1965–1970 m. buvo Wilkes-Barre koledžo Istorijos katedros vedėjas. Nemažai rašydamas, B. J. Kaslas neapleido ir savo daktarato temos, gilinosi į prieškarinio Baltijos valstybių geopolitiką, bandymus vienyti ir kartu stengėsi išvystyti tolesnę Baltijos regiono valstybių vienijimosi galimybę joms atgavus nepriklausomybę.

1976 m. pasirodė B. Kaslo studija „*The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*“²¹³. Pagrindinė šios politinių mokslų ir diplomatijos istorijos knygos tema – Baltijos Antantė 1934–1939 m. – nagrinėjama preciziškai išsamiai ir chronologiškai nuosekliai. Autorius, pateikęs penkių Baltijos valstybių geopolitinę ir istorinę apžvalgą nuo XII a., aprašo politinę teisinę santarvės prigimtį, jos tikslą – sukurti gynybinę, politinę ir ekonominę sąjungą bei apskritai suartėti, susivienyti, taip pat Baltijos Antantės institucijas – pusmetines užsienio reikalų ministrų ir specialiąsias konferencijas iš eilės kiekvienoje valstybėje, specialias agentūras arba komisijas konkreitiems reikalams, ministrų konferencijas.

Patys išeiviai B. Kaslo veikalo pasirodymą laikė dideliu įvykiu užsienio lietuvių specialioje istoriografijoje vien jau todėl, kad veikalas prilygintas Baltijos valstybių istorijai²¹⁴. Šiuo veikalu autorius užpildė didelę spragą nagrinėta tema, kaip ir prof. dr. G. von Raucho 1970 m. paskelbtas veikalas „*Geschichte der baltischen Staaten*“²¹⁵, kuriame, pasak Z. Ivinskio²¹⁶, „būtinai reikėtų eilę Lietuvos istoriją liečiančių dalykų patikslinti, pataisyti, papildyti“, taip pat „naujausią baltų valstybių istoriją su dideliais trūkumais tepalietusi“ C. A. Macartney ir A.W. Palmerio knyga „*Inde-*

²¹² Kaslauskas, B. *L'Entente Baltique*. Paris, 1939.

²¹³ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976.

²¹⁴ Štuopis, P. Baltijos tautų vienybė ir laisvė. Prof. Br. Kaslo veikalas apie Baltijos valstybes ir jų likimą. *Tėviškės žiburiai*. 1977, 4: 2; 5: 2.

²¹⁵ Rauch, G. *Geschichte der baltischen Staaten*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer, 1970.

²¹⁶ Ivinskis, Z. Baltų valstybių istorija vokiečių kalba. *Aidai*. 1971, 5: 232–235.

*pendent Eastern Europe*²¹⁷ ar prof. M. Hellmanno „labai konspektyvus“ straipsnis apie 1918–1940 m. Pabaltijo valstybes „*Baltische Länder*“²¹⁸.

B. Kaslas pabrėžė, kad rūpintis būsimu Baltijos valstybių saugumu (kaip vienas būdų – Baltijos valstybių sąjunga) pradėta dar prieš joms atkuriant nepriklausomybę: jau tuomet Baltijos valstybių vienijimo mintį skleidę Lietuvoje J. Šliūpas, S. Šalkauskis, Latvijoje – K. Valdemaras, Z. Meierovicus, H. Vitolas, Estijoje – K. Pusta ir kiti šviesuoliai. Lietuvai išsilaivinus iš daugiau nei šimtmetį trukusios Rusijos imperijos aneksijos ir atkuriant savo nacionalinį valstybingumą, o latviams ir estams pirmąkart savo tautų politinėje istorijoje kuriant nepriklausomas nacionalines valstybes, teko ginklu atremti bolševikų invaziją į Pabaltijį, ir tai dar labiau suaktualino besikuriančių valstybių vienybės klausimą.

Sukurti tokią platesnę ar siauresnę sąjungą ketinta keletą kartų – 1918 m. Paryžiuje, 1920 m. Helsinkyje ir Rygoje, 1922 m. Varšuvoje, 1924 m. Kaune²¹⁹, tačiau jokių reikšmingesnių rezultatų nepasiekta, iš to „nau-dos buvo tik tiek, kad Estija ir Latvija įsitikino, jog galima tikrai trijų Pabaltijo kraštų santarvė“²²⁰. Baltijos šalis siejo tikrai akivaizdūs bendri pavojai ir bendri interesai, tačiau tuo pat metu jas draskė ir nemenki nesutarimai.

Į šią sąjungą taikantis taip pat ir Lenkijai, jos atstovai neretai dalyvaudavo bendrose konferencijose, ir tuomet tarp lenkų ir lietuvių kildavo aštrių kivirčų, ir vieni, ir kiti dėl nuomonės Vilniaus klausimu tikėjosi kaimynų paramos. Lenkijai neteisėtai užgrobus Vilnių, Lietuva nutraukė su ja visokius santykius ir, pasak B. Kaslo, „pasiliko politiškai izoliuota“. Lenkija partnerėms mėgino įpiršti didžiosios Baltijos šalių sąjungos (Suomija, Estija, Latvija ir pati Lenkija) idėją, o Lietuva tam oponavo ir atkakliai siūlė „mažąją sąjungą“ be suomių ir lenkų. Pasak monografijos autoriaus, Vilniaus problema „nuodijo“ politinę atmosferą Rytų Europoje ir buvo viena pagrindinių Baltijos santarvės veiklos silpnėjimo priežasčių²²¹.

²¹⁷ Macartney, C. A., Palmer, A. W. *Independent Eastern Europe*. London, 1962.

²¹⁸ Hellmann, M. *Baltische Länder. Staatslexicon. Recht, Wirtschaft, Gesellschaft*. Freiburg, 1957, Bd. 1.

²¹⁹ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976, p. 123–161.

²²⁰ Sužiedėlis, S. Pabaltijo ateities klausimu. *Aidai*. 1954, 10: 448.

²²¹ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976, p. 147–148.

Palaikomas to meto išeivių autorių (iš esmės – ir nūdienos mokslininkų), Z. Ivinskis straipsnyje „Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių dvidešimtmetis (1919–1939)“, lietuvių išeivių spaudoje publikuotame 1969 m., teigė: „Lenkija kitose dviejose Pabaltijo valstybėse buvo išvysčiusi didelį aktyvumą kultūrinio ir politinio bendradarbiavimo srityje. Tai buvo, be kitko, viena iš priežasčių, kodėl ir 1934 rugsėjo 12 Ženevoje gražiai padėtas kertinis akmuo Pabaltijo Santarvei neišaugo į stiprų Pabaltijo „*entente cordiale*“ rūmą. Žinoma, abu Pabaltijo kaimynai (Estija ir Latvija) neturėjo noro angažuotis tokiai sunkiai Lietuvos užsienio problemai, kaip Vilniaus klausimas. O Lenkija joms vis tik buvo didžioji kaimyninė valstybė, su kuria panašios politikos klausimai (Vokietijos, Sov. Sąjungos atžvilgiu) galėjo būti gera bazė bendradarbiavimui“²²². Teritorinis lietuvių – lenkų ginčas toli pranoko dvišalius Lietuvos ir Lenkijos santykius: jis trukdė ir trijų Baltijos valstybių tarpusavio suartėjimui, ir jų politinei-karinei konsolidacijai su Lenkija.

Šiokį tokį saugumą galėjo reikšti Lietuvos priklausymas Tautų Sąjungai, bet to toli gražu neužteko. Jau 1923 m. lapkričio 1 d. latviai ir estai sudarė dešimties metų tarpusavio gynybinę sąjungos sutartį, numatydami ir ūkinių santykių bei bendrų užsienio politikos klausimų plėtotę, o Lietuvą dėl neišspręstų Vilniaus ir Klaipėdos problemų „palikdami vienišą“. Į valdžią Vokietijoje atėjus A. Hitleriui ir dėl to politinei padėčiai Europoje darantis vis labiau įtemptai ir net grėsmingai, latviai ir estai minėtą sąjungos sutartį 1934 m. vasario 17 d. išplėtė, numatydami periodines jų užsienio reikalų ministrų konferencijas, įkurdami nuolatinę Tarybą abiejų šalių įstatymams derinti bei sutardami kartu atstovauti tarptautinėse konferencijose. Ne mažiau svarbu – šeštajame sutarties straipsnyje Susitariančios Šalys pareiškė savo sutikimą svarstyti būdus, kurie leistų trečiosioms šalims prisijungti prie šios sutarties. Tai buvo savotiška diplomatinė užuomina Lietuvai.

Galiausiai tą patį metų rugsėjo 12 d. Ženevoje, eilinėje Tautų Sąjungos sesijoje, Lietuvos ir Estijos užsienio reikalų ministrai S. Lozoraitis ir J. Seljamaa bei Latvijos užsienio reikalų ministerijos generalinis sekretorius V. Munteras pasirašė Lietuvos, Latvijos ir Estijos santarvės ir bendradarbiavimo sutartį – Baltijos santarvės chartiją, numatydami, kad dokumentas

²²² Ivinskis, Z. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių dvidešimtmetis (1919–1939). *Aidai*. 1969, 7: 290–294.

galios dešimt metų. Bendradarbiavimo sutartį pasirašant, padaryta slapta išlyga – pažymėta, jog trečiajame jos straipsnyje minima „specifinė Lietuvos problema“ – Vilniaus klausimas – yra išimtis, kuriai spręsti savitarpio politinė bei diplomatinė parama šia sutartimi nenumatyta. Kartu su sutartimi pasirašyta Deklaracija, raginanti šių šalių visuomenėse skleisti vienybės dvasią²²³.

Taip susikūrė juridškai įteisinta struktūra, vadinamoji Baltijos Antantė. Sutartimi valstybės, Baltijos Antantės narės, įsipareigojo ne tik taikingai sugyventi, bet ir reguliariai tartis, koordinuoti užsienio politiką, teikti viena kitai politinę ir diplomatinę pagalbą.

Monografijoje B. Kaslas aptarė sukurtos santarvės pobūdį ir reikšmę.

Pasirašiusios sąjunginę sutartį, Lietuva, Latvija ir Estija suaktyvino veiksmus, siekdamos stiprinti savo tarptautinę įtaką bei saugumą. Pakilo jų prestižas Europoje – tai liudijo jau vien tas faktas, jog 1936 m. Baltijos Antantės atstovė Latvija pateko nenuolatine nare į Tautų Sąjungos Tarybą. Į Tautų Sąjungą įstojus Sovietų Sąjungai, B. Kaslo teigimu, Baltijos Antantės valstybės, tikėdamos, kad politinė padėtis regione tarp Vokietijos ir SSSR tapsianti saugesnė, atsiduso dar lengviau.

Analizuodamas Lietuvos saugumo klausimą, B. Kaslas savo tyrime pabrėžė, kad Santarvės valstybės visą laiką laikėsi neutralumo ir turėjo tokio pobūdžio sutarčių. Nuo 1938 m. vidurio Baltijos Antantės šalys tarptautinėje plotmėje dažniausiai veikė kartu, bendromis pastangomis laikydamosi neutralumo. Neutralumo politika buvo siekiama išsaugoti Baltijos valstybių nepriklausomybę ir sukurti normalias egzistavimo sąlygas net galimo karo sąlygomis. 1938 m. pabaigoje buvo parengtas bendras neutralumo įstatymas, kurį numatyta priimti ir paskelbti veikiančia kiekvienoje valstybėje tvarka. Įgyvendindami susitarimą, Lietuvos neutralumo įstatymą 1939 m. priėmė Seimas ir paskelbė Prezidentas. Analogiški Estijos ir Latvijos įstatymai buvo priimti dar 1938 m. pabaigoje. Nors, pasak B. Kaslo, tai dar nereiškė didžiųjų valstybių garantuoto tvirto neutralumo, bet ir šis faktas vertintinas kaip žingsnis ta kryptimi.

²²³ *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 2008, p. 301–303, 484–486, 515–518.

Teko pripažinti, jog Baltijos tautos „buvo ganėtinai idealistinės tikėdamos, kad būdamos neutralios galės išlaikyti savo nepriklausomybes“²²⁴. Bet teko nusivilti. Prasidėjus sovietinei okupacijai, okupantams diktuojant, visose trijose šalyse sudarytos marionetinės valdžios institucijos 1934 m. bendradarbiavimo sutartį iš karto anuliuavo.

Atsakydamas į klausimą, ar Baltijos Antantė nors kiek turėjo įtakos – atidėjo ar sušvelnino – ją sudarančių šalių okupaciją, B. Kaslas pripažino, kad Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Baltijos santarvė nepadėjo ją pasirašiusioms šalims būti saugesnėms nei nuo Vokietijos, nei nuo Sovietų Sąjungos ir išsaugoti valstybingumo. Bet tai, kad Baltijos santarvė egzistavo, jis laikė teigiamu dalyku, teigdamas, kad Baltijos valstybių likvidavimas nereiškiantis Santarvės bankroto – Santarvė vaidinusi svarbų vaidmenį tarptautiniame gyvenime ir turėjusi didelę įtaką savo narių vidaus gyvenimui, jos dėka imta glaudžiau bendradarbiauti visose gyvenimo srityse²²⁵. Baltijos santarvė, nesudariusi karinio aljanso ir nesiekusi vienos kurios tautos dominavimo kitų atžvilgiu, atstovaudama trims nepriklausomoms valstybėms, kurios buvo beveik vienodos gyventojų skaičiumi ir teritorijų dydžiu, valstybėms, norėjusioms vykdyti bendrą užsienio politiką ir gyventi tarpusavio taikoje, savo prigimtimi atitiko regioninės antantės modelį ir todėl būtų galėjusi tapti regioniniu bloku *sui generis*²²⁶. Negana to, B. Kaslo manymu, „jei kokiu nors būdu Sovietų Sąjunga būtų priversta atleisti savo varžtus, tai tikra visos Baltijos bendruomenės vienybė būtų vienintelė laisvo ir nepriklausomo gyvenimo viltis“²²⁷.

Atkreiptinas dėmesys, kad įvairūs to meto išeivijos autoriai Baltijos santarvę vertino nevienareikšmiškai. Antai S. Sužiedėlis mėnesiniame išeivių kultūros žurnale „Aidai“ paskelbtame straipsnyje pažymėjo, jog Latvijos įgaliotas ministras Lietuvai L. Sėja, trijų Pabaltijo valstybių santarvės ir bendradarbiavimo sutarties, pasirašytos Ženevoje 1934 m. rudenį, dvidešimtmečio proga teisingai pažymėjo ją buvus pavėluota, bet

²²⁴ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976, p. 220.

²²⁵ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976, p. 209–213, 291.

²²⁶ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976, p. 213.

²²⁷ Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976, p. 7.

didžiai reikalinga: „Sovietų Sąjunga už to solidararaus bendradarbiavimo užsikabino, kaip kitados Jonas Žiaurusis, kai jai pasitaikė proga užgrobti Pabaltijo tautų žemes. Pavėluota sutartis jau nebespėjo suorganizuoti bendros apsaugos. Tokia yra praeitis“²²⁸. O jau minėtas Rytų Europos istorijos profesorius G. von Rauchas knygoje „*The Baltic States: The Years of Independence; Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940*“ rašė, kad Baltijos santarvė tokia reikšminga nebuvo: Estija dažnai politiškai dairėsi į Skandinaviją, o dar dažniau į Lenkiją, tai esą erzino Lietuvą; visos trys valstybės Antantės narės buvo agrarinės valstybės, eksporto konkurentės, nesugebėjusios sudaryti net muitų unijos ir bendros mokslų akademijos; esą jos ginčijosi dėl savo istorijos, skyrėsi charakteriais, kalbomis. O ir iš esmės Baltijos valstybės norėjusios ne sąjungos, bet „gryno neutralumo likti kas sau nuošalyje“ tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos²²⁹.

Vertindamas Baltijos Antantę kaip Lietuvos, Latvijos ir Estijos nepriklausomybės išsaugojimo garantą, G. von Rauchas teigė, kad Baltijos santarvė buvusi ne tik per vėlyva, bet ir „per maža ir neturėjo dinamiškos vadovybės“²³⁰.

Atsiribodami nuo tokių Baltijos Antantės vertinimo kraštutinių, XX a. aštuntajame dešimtmetyje pateiktų B. Kaslo ir G. von Raucha, daugelis nūdienos jos vertintojų²³¹ pabrėžia, kad nevertinti pačios vienybės idėjos ir jos įgyvendinimo siekių būtų neistoriška. Nors apskritai Baltijos valstybės ypač dideliu bendradarbiavimu nepasizymėjo, o Baltijos Antantė turėjo tik konsultacinio pobūdžio palyginti abstrakčiai suformuluotus įsipareigojimus, tačiau bent kokios bendros iniciatyvos, savaime suprantama, buvo ir yra brangintinos. 1934 m. bendradarbiavimo sutartimi vis dėlto buvo padėtas bendradarbiavimo pagrindas, suteikė Baltijos santarvės dalyvėms galimybę tarptautinėje arenoje veikti kaip kolektyviniam subjektui. Ir nors Baltijos Antantės susikūrimas nereiškė

²²⁸ Sužiedėlis, S. Pabaltijo ateities klausimu. *Aidai*. 1954, 10: 448.

²²⁹ Rauch, G. *The Baltic States: The Years of Independence; Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940*. Berkeley, 1974, p. 180–186.

²³⁰ Rauch, G. *The Baltic States: The Years of Independence; Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940*. Berkeley, 1974, p. 236–237.

²³¹ Butkus, Z. Įvadas. *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 2008, p. 41–86; Ilmjärvi, M. The Soviet Union, Lithuania and the Establishment of the Baltic Entente. *Lithuanian Foreign Policy Review*. 1998, 2: 87–109 ir kt.

jos narėms lemtingo lūžio, bet padėjo išgyventi nelengvomis sąlygomis. Taip pat pripažįstama, kad susikurti patikimo kolektyvinio saugumo ar tarptautinių saugumo garantijų sistemos Baltijos valstybėms nepavyko. Besikomplikuojančios tarptautinės padėties padiktuota Baltijos santarvė, iš esmės numaćiusi tik politines-diplomatines kontrahentų konsultacijas, nebuvo pajėgi spręsti nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio vis akivaizdesnių regiono saugumo problemų.

B. Kaslo monografija „*The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*“ vertintina kaip pirmoji solidi, apibendrinanti lietuvių autoriaus studija apie Baltijos santarvę, pateikusi vertingas dokumentų publikacijas bei išsamią tų dokumentų analizę. Svarbus taip pat teisinis Baltijos Antantės įvertinimas. Jau patį bandymą kurti tokią sąjungą B. Kaslas laikė reikšmingu faktu, tačiau nepalanki Lietuvos politinė padėtis – Lietuvos ir Lenkijos konfliktas, tarptautinė ir geopolitinė Baltijos valstybių padėtis tarpukariu bei Antrojo pasaulinio karo išvakarėse – tiesiog užprogramavo tolesnės Baltijos santarvės raidos sąstingį.

IV. SOVIETMEČIO LIETUVOS VALSTYBĖ IR TEISĖ

1. Teisiniai sovietinės okupacijos aspektai

Sovietinės okupacijos metus Lietuvai, kaip ir kitoms pavergtomis Baltijos valstybėms, iševijos politologas, Oklahomos universiteto profesorius Vytautas Stasys Vardys (1924–1999), iševijoje apibūdinamas kaip plačiausiai žinomas ir daugiausia cituojamas tarptautinėje literatūroje²³², vadino modernių laikų kolonijiniu režimu. Tai esąs laikotarpis, ilgesnis nei vos kiek ilgiau nei dvidešimtį metų trukęs nepriklausomybės laikotarpis, be to, kruviniausias, ypač 1940–1952 metai, kainavę daugiau nei 30 tūkstančių Lietuvos gyventojų gyvybių. Galiausiai tai laikotarpis, pasižymėjęs ypač radikaliais politiniais, ekonominiais ir socialiniais pokyčiais²³³.

Tiriant sovietmečio Lietuvos valstybės ir teisės problematiką, išskirtinai svarbią ir moksliskai aktualią problemą sudaro pradinis jo etapas, pats užsienio jėgomis įvykdytas suverenios valstybės likvidavimas. Neatsitiktinai Lietuvos valstybingumo likimas, jos įjungimo į Sovietų Sąjungą procesas, teisiniai, taip pat ir teisiniai tarptautiniai, Lietuvos okupacijos ir aneksijos aspektai, sovietų pastangos šį procesą legitimizuoti bent formaliai laikantis visuotinai pripažintos tautų apsisprendimo teisės – tai klausimai, ištisis dešimtmečius nuolat svarstyti iševijos teisininkų, istorikų ir ypač politikos mokslų atstovų darbuose, sudarę vieną pagrindinių problemų, gvildentų lietuvių iševijoje.

Su Lietuvos sovietizacijos problematika susijusiam darbui dirbti iševija turėjo kompetentingų mokslo pajėgų, prieinamų pagrindinių šios srities teisės aktų, sudariusių galimybę Lietuvai lemtingus politinius reiškinius vertinti plačiame tarptautiniame kontekste.

Iševijos teisininkai jautė ypatingą pareigą su teisiniais okupacijos aspektais supažindinti ne tik tokio paties likimo sulaukusius tautiečius, bet ir kuo plačiau informuoti pasaulį apie šiurkštų prievartos aktą, sovietų įvykdytą suverenios Lietuvos valstybės atžvilgiu, juolab kad sovietų propaganda pasauliui šiuos įvykius vaizdavo kaip savanorišką ir net entuziastingą Lietuvos įstojimą į Sovietų Sąjungą. Tad dirbti šioje srityje iševiją skatino ne tik mokslinės tiesos ieškojimas, siekimas surinkti, susisteminti ir

²³² Kavolis, V. Iševijos lietuviai ir socialiniai mokslai. II. Metmenys. 1982, 44: 180.

²³³ Vardys, V. Sovietinio kolonializmo 25 metai. *Aidai*. 1965, 6 (181): 249.

įvertinti istorinius faktus, bet ir suvoktas būtinumas išėivijos rengiamas Lietuvos laisvinimo akcijas daryti veiksmingesnes. Tai buvo itin reikšmingas darbas dar ir dėl to, kad pačioje Lietuvoje panašių tyrimų – „tyrimų“ tema *a la* „Tarybinio valstybingumo Lietuvoje susikūrimas“ – galimybės buvo labai siauros, tyrimai buvo ypač politizuoti, tyrimo medžiaga labai ribota, o „išvados“ iš anksto žinomos. Pagrindinis jų naudotojas – sovietinė propaganda – jomis uoliai ir nenutrūkstamai maitino sovietinį žmogų ir gana sėkmingai siekė savo tikslų.

Problematikos aktualumą ir didžiulį domėjimąsi ja įtikinamai parodė lietuvių teisininkų (Lietuvos teisininkų tremtinių draugijos) pastangomis itin sudėtingomis ir varganomis prasidedančios tremties sąlygomis Vokietijoje 1949 m. išleistas kriptonomu „X. Y.“ pasirašytas veikalas „Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.“²³⁴. Kriptonomo paslaptį netrukus atskleidė išėivijos spauda: tai būta Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetų profesoriaus Mykolo Römerio (1880–1945) studijos – jo Lietuvoje 1941–1944 metais atliktas valstybei tragiškų 1940 m. vasaros įvykių iš konstitucinės teisės mokslinių pozicijų vertinimas²³⁵. Tikėtina, kad traukdamasis iš Lietuvos studijos egzempliorių galėjo su savimi išgabenti M. Römerio kraštietis, buvęs jo globotinis, vėliau – bendradarbis F. Mackus. Pasilikusį okupuotoje Lietuvoje autorių knygos leidėjai, neturėdami patikimų žinių apie jo mirtį, dar mėgino kriptonomu pridengti, nors ši autorystė iš tiesų buvo vieša paslaptis.

Tiesa, M. Römerio leidėjai autoriui tuokart nusidėjo. Nusidėjo tuo, kad publikuojamą tekstą, norėdami suaktualinti politinį jo skambesį, savavališkai papildė kasdieninėj žurnalistikoj vartotais okupantų žiaurumus nusakančiais posakiais arba vietomis niekaip neaptartais savo pačių pamąstymais, kartais net šiek tiek iškreipiančiais profesoriaus mintis. Šiam faktui iškilus į dienos šviesą, leidinys „nesusilaukė tiek moralinės ir materialinės naudos, kiek buvo tikėtasi“, priešingai, spaudoje sulaukė „gan aštrokos kritikos“²³⁶.

²³⁴ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949. Plačiau žr. Maksimaitis, M. Dramatiška M. Römerio studijos, skirtos Lietuvos sovietizacijai, istorija. Römeris, M. *Lietuvos sovietizacija 1940 metais.* Vilnius, 2011, p. 71–82.

²³⁵ Stravinskas, P. Mūsų neužmirštamieji. *Teisininkų žinios.* 1965, 27–28: 40.

²³⁶ Gliaudys, J. Dešimtmetis svetur. Lietuvos Teisininkų Draugijos dešimties metų sukakties proga. *Teisininkų žinios.* 1956, 15–16: 8.

Veikalo, nors anuomet apibūdinto „objektyviai išbaigtu lietuvių tautos teisinio gyvenimo tragedijos pirmosios bolševikų okupacijos metų paveikslu“, išleidimas tremtyje motyvuotas tuo, kad teisinė sritis, bolševikinė teisinė tikrovė tuo metu išsamiau dar nebuvo aprašyta ir tai reiškė didelę spragą, kurios „vaizdais iš kitų gyvenimo sričių nebuvo galima užtaisyti“²³⁷. Šis Lietuvoje parašytas, bet visuomenei atsivėręs už jos ribų veikalas, pateikęs conceptualų profesoriaus M. Römerio Lietuvos okupavimo ir inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį proceso vertinimą, tapo svarbiausiu teisiniu teoriniu tolesnių 1940 metų birželio-liepos įvykių Lietuvoje tyrimų, tęstų išėivijos veikėjų, mokslo žmonių bei aukštuosius mokslus einančio lietuvių jaunimo, pamatu²³⁸. M. Römerio išsakytomis mintimis savo darbuose vėliau naudojosi A. Merkeliis, J. Švoba ir kiti išėivijos autoriai²³⁹. Tai suprantama, nes M. Römerio mokslinis požiūris jiems buvo ne tik neabejotinai autoritetingiausias, bet ir emigracijos sąlygomis palyginti nesunkiai prieinamas šaltinis.

Paskelbus M. Römerio mokslinį teisinį Lietuvos sovietizacijos vertinimą, į darbą, susijusį su šia problematika, įsitraukė ir kiti išėivijos mokslininkai, labiausiai kvalifikuotos išėivijos jėgos – daugiausia buvę M. Römerio studentai. Būtent jie faktiškai atsidūrė tyrimų, skirtų teisiniams Lietuvos sovietinės okupacijos aspektams, avangarde, o publikuoti jų pamąstymai ir išvados įgavo ypač didelę vertę skaitančiosios visuomenės tarpe. Išsamų sovietinės okupacijos teisinį vertinimą įvairios lietuvių išėivijos organizacijos, pasitelkusios tuos pačius autorius, stengėsi paskleisti ir įvairiais memorandumais; jais specialiai siekta su Sovietų Sąjungos įvykdyta prieš Lietuvą ir kitas Baltijos šalis agresija, pasibaigusia jų okupacija ir aneksija, kiek galima plačiau supažindinti Vakarų valstybių vyriausybes ir visuomenę.

Išėivijoje pasirūpinta taip pat ir dokumentų, nušviečiančių Sovietų Sąjungos ir Vokietijos vaidmenį, įvykdant Lietuvos okupaciją, taip pat jos eigą, publikavimu. Stengiantis atitinkamai formuoti tarptautinę opinią, jau

²³⁷ Įvado vietoje. [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 2.

²³⁸ Gliaudys, J. Dešimtmetis svetur. Lietuvos Teisinių Draugijos dešimties metų sukakties proga. *Teisinių žinios*. 1956, 15–16: 8.

²³⁹ Merkeliis A. *Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla*. New York, 1964; Švoba J. *Seiminė ir prezidentinė Lietuva*. Cleveland, 1985.

1948 m. išleistas tam reikalui skirtas Simo Miglino parengtas dokumentų rinkinys²⁴⁰. VLIK'o rūpesčiu ir lėšomis 1973 m. Niujorke išleistas B. Kaslo redaguotas 250 dokumentų, pradedant atspindinčiais 1918 m. Lietuvos ir Rusijos santykius ir baigiant formuluojančiais jėgos ir užkariavimo nepripažinimo tarptautiniuose santykiuose principą, sulaukusių kad ir negausių, bet taiklių ir vertingų komentarų, rinkinys „*The USSR – German Aggression Against Lithuania*“²⁴¹. Šio pobūdžio dokumentų publikavimu taip pat rūpinosi išeivijoje leista periodika (pvz., žurnalas „Lietuva“, 1954, 6; 8) ir pavieniai autoriai, atitinkamų dokumentų tekstus skelbę kaip priedą prie savo parengtų studijų²⁴².

Išeivijos atstovams rūpinantis kiek galima plačiau informuoti svetimkalbius skaitytojus, jų studijos ir dokumentinė medžiaga, atskleidžiantys Lietuvos sovietinės okupacijos ir sovietizacijos priežastis, aplinkybes ir mechanizmą, neretai buvo rengiamos anglų kalba.

Svarbiausias išeivijos publikacijas sovietinės okupacijos ir teisinio jos vertinimo klausimais Lietuvoje jau mėginta apžvelgti²⁴³. O susiklosčius tam tinkamoms sąlygoms, pačioje Lietuvoje šia tematika pratęsti ir išplėtoti taip pat ir moksliniai tyrimai.

1. 1. Okupacija ir tarptautinė teisė

Vienu svarbiausių išeiities tašku, nagrinėjant sovietinę Lietuvos okupaciją, pagrįstai laikomas vadinamasis Ribentropo–Molotovo paktas – 1939–1941 m. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sudarytų sandėrių, daugiausia pasirašytų abiejų šalių to meto užsienio reikalų žinybų vadovų J. Ribentropo ir V. Molotovo (tik paskutinįjį – 1941 m. sausio 10 d. slaptąjį protokolą dėl Suvalkijos teritorijos – Vokietijos vardu pasirašė šios šalies ambasadorius Sovietų Sąjungoje F. Šulenburgas), visuma.

²⁴⁰ *Lietuva sovietinės agresijos dokumentuose*. Memmingen, 1948.

²⁴¹ Girnius, S. A. Dokumentai Lietuvos bylai. *Aidai*. 1974, 2: 93–94.

²⁴² Audėnas, J. *Paskutinis posėdis*. New York, 1966; Jonaitis, B. Paskutinės nepriklausomos Lietuvos dienos. Ką pasakoja 1939–1940 metų dokumentai. *Naujoji viltis*. 1970, 1 ir kt.

²⁴³ Maksimaitis, M. Kai kurie teisiniai Lietuvos sovietinės okupacijos aspektai lietuvių išeivijos darbuose. *Teisė*. 2000, 34; Maksimaitis, M. M. Römerio konstitucinis Lietuvos sovietizacijos vertinimas ir jo iškraipymai. *Prof. Mykolas Römeris ir šiandiena*. Teminis straipsnių rinkinys. Vilnius: LTU, 2000.

Daug apie šį paktą išėivijoje rašęs teisininkas daktaras profesorius Bronius Nemickas (1909–2004), baigęs 1936 m. Vytauto Didžiojo universitetą ir vėliau studijavęs Hamburge, išanalizavo ir įvertino Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sąmokslą įkūnijusių slaptųjų papildomų protokolų pasirodymo aplinkybes ir turinį²⁴⁴. Šiuos dokumentus jis lygino su plačiai žinomu 1938 m. rugsėjo 29 d. vadinamuoju Miuncheno diktatu. B. Nemickas konstatavo, jog ir diktatas, ir slaptieji protokolai kėsinosi į svetimą teritoriją, tiktai pirmuoju atveju keturios pasirašiusios šalys agresoriui neva padovanojo teritoriją, priklausančią penktajai šaliai, o antruoju – abu jo signatarai pasidalijo ją patys. Be to, slaptieji protokolai, B. Nemicko manymu, parodę didesnę elementarių teisės reikalavimų nepaisymą nei irgi „neįtikimu teisės išniekinimu“ garsėjęs diktatas. Dar svarbiau tai, kad, priešingai nei atvirai įformintas diktatas, su kuriuo buvusi priversta sutikti tiesiogiai nuo jo nukentėjusi šalis, protokolai buvę slapti, o nuo jų nukentėjusių šalių, taip pat ir Lietuvos, vyriausybėms apie juos net nebuvo užsiminta²⁴⁵. Bet sunkiausias, pasak B. Nemicko, buvusios slaptųjų protokolų pasekmės: Vokietijai karą pralaimėjus, diktato pasekmių panaikinimo siekiančią Čekoslovakiją rėmė SSRS, tam nesipriešino ir kitos valstybės, o slaptųjų protokolų, kurių pats buvimo faktas SSRS nebuvo pripažįstamas, teisiniai ir teritoriniai padariniai, nesant „jėgos, kuri įstengtų pakeisti SSRS okupaciją“, įsitvirtino, be to – ilgam²⁴⁶.

Į visas šias aplinkybes, B. Nemicko įsitikinimu, turėjo būti atsižvelgiama, „planuojant Lietuvos vadavimo politiką, ypač formuluojant žygius, eventualiai sieksiančius Molotovo-Ribentropo slaptųjų protokolų panaikinimo“.

Nukentėjusių nuo Ribentropo-Molotovo sandėrio šalių jame nedalyvavimas, kaip teigia B. Nemickas, teisiškai jų nei tarpusavyje, nei su Vokietija bei Sovietų Sąjunga jokiais prievolintais santykiais nesusiejo, neužtraukė joms jokios atsakomybės, priešingai – suteikė teisę reikalauti atitaisyti patirtą nuoskaudą²⁴⁷. Be to, remiantis visuotinai pripažintu principu, kad ir juridinių, ir fizinių asmenų civilinių teisinių sandorių, ir tarptautinių sutar-

²⁴⁴ Nemickas, B. Vokietijos – Sovietų Sąjungos sąmokslas. *Aidai*. 1979, 10: 429–431.

²⁴⁵ Nemickas, B. Slaptiesiems protokolams analogijos ieškant. *Naujoji viltis*. 1981, 14: 16.

²⁴⁶ Nemickas, B. Slaptiesiems protokolams analogijos ieškant. *Naujoji viltis*. 1981, 14: 17.

²⁴⁷ Nemickas, B. Ribentropo-Molotovo sandėrių apžvalga ir teisinė prigimtis. *Naujoji viltis*. 1989, 22: 118.

čių teisėtumui būtini jų dora ir teisingumas, taip pat atsižvelgiant į tai, kad svetimų teritorijų grobimas nesąs nei doras, nei teisingas, B. Nemicko įsitikinimu, šį sandėrį įforminantys dokumentai nuo pat jų sudarymo pradžios negalėję tapti tarptautinėmis sutartimis; juose įsikūnijantys tarpvalstybiniai nusikaltimai, sukuriantys bendrininkėms prievolę atitaisyti padarytąjį skriaudą ir užtraukiantys tarptautines sankcijas²⁴⁸.

Nusikalstamą Ribentropo-Molotovo sandėrio pobūdį kėlė taip pat K. Šidlauskas, laikydamas jį „nesuprantamu ir nepateisinamu susitarimu“, kuriu, prisidengiant įtakos sferų pasidalijimu, buvo siekiama užgrobti laisvas valstybes ir taip padaryti tarptautinį baudžiamąjį nusikaltimą. Autoriaus teigimu, vienos sandėrio šalių – Vokietijos – politinius ir karo vadus nuteisė tarptautinis Niurnbergo tribunolas, o kitos – Sovietų Sąjungos – vadovai liko nenubausti, ir tuo „Vakarų sąjungininkai, pataikaudami Stalinui, papildė tikrą teisminio proceso išniekinimą“²⁴⁹.

Slaptieji Ribentropo-Molotovo protokolai bei sovietų ir vokiečių diplomatija aptarti B. Kaslo studijoje „*Three Secret Protocols – The Lithuanian Strip in Soviet-German Secret Diplomacy, 1939–1941*“²⁵⁰. Išsamų veikalą „*Soviet-German pact of 1939 and Lithuania*“, taip pat skirtą Molotovo-Ribentropo paktui ir Lietuvai pragaištingoms jo pasekmėms, parašė D. Krivickas.

Domas Krivickas (1905–1999) buvo baigęs Lietuvos universiteto Teisių fakultetą, studijavęs Hamburge ir 1934 m. Hagoje apgynęs daktaro disertaciją „Nuolatinis Tarptautinio Teisingumo Tribunolas“. Jau Lietuvos nepriklausomybės laikais jis, Vytauto Didžiojo bei Vilniaus universitetų profesorius, vertintas kaip vienas žymiausių teisininkų tarptautininkų. Antrajam pasauliniam karui baigiantis pasitraukęs į Vokietiją, ten organizuotame Pabaltijo universitete dėstė tarptautinę teisę. 1950 m. D. Krivickas atvyko į JAV ir čia ilgą laiką dirbo Kongreso bibliotekos vyriausioju teisės specialistu.

Minėtame veikale D. Krivickas rėmėsi žinomų to meto tarptautinės teisės tyrėjų (B. Meisner, M. Beloff) darbais, taip pat Vakaruose publikuo-

²⁴⁸ Nemickas, B. Ribentropo-Molotovo sandėrių apžvalga ir teisinė prigimtis. *Naujoji vil-tis*. 1989, 22: 118–119.

²⁴⁹ Šidlauskas, K. Ribentropo-Molotovo paktas. *Tėvynės sargas*. 1989, 2 (72): 13.

²⁵⁰ Kaslas, B. J. *Three Secret Protocols – The Lithuanian Strip in Soviet-German Secret Diplomacy 1939–1941*. Euramerica Press, 1980.

tais teisės ir diplomatijos šaltiniais. D. Krivickas teigė, kad sovietų ir vokiečių, šių dviejų galingų kaimynių ir naujosios Europos tvarkos skleidėjų, susitarimai neišvengiamai turėjo paveikti Lietuvą vien jau dėl jos geopolitinės padėties²⁵¹. Studijos autorius aptarė Baltijos valstybių aneksijos, įvykdytos įgyvendinant minėtą paktą, tariamą legitimumą ar bandymą jį kurti, pačią sovietų įvykdytą jų aneksiją bei inscenizuotus rinkimus į liaudies atstovybes taip pat lygindamas su analogiškais Vokietijos veiksmais Austrijos „anšliuso“ atveju. Pažymėjo, kad sovietai patys pripažinę, jog tariamai „liaudies“ (sovietų) vyriausybės Baltijos valstybėse susikūrusios ne tik „gyventojams norint“, bet ir „padedant Raudonajai armijai“²⁵².

Tas pats D. Krivickas buvo vienas iš publikuotų Lietuvos laisvinimo memorandumų – „*Memorandum on The Restoration of Lithuania's Independence*“²⁵³ – rengėjų. Jame jis plačiai išnagrinėjo sovietų agresiją prieš Lietuvą, pateikė jos vertinimą tarptautinės teisės šviesoje, aptarė ankstesnes tarptautines Lietuvos ir Sovietų Sąjungos sutartis ir jų fone – Sovietų Sąjungos paskelbtą ultimatumą bei įvykdytą Lietuvos aneksiją.

Memorandume atkreiptas dėmesys į Lietuvos ir Sovietų Sąjungos 1939 m. spalio 10 d. savitarpio pagalbos sutartį, į Sovietų Sąjungos karinių bazių remiantis šia sutartimi įkurdinimą Lietuvoje ir abipusių diplomatinių-teisinių santykių raidą iki 1940 metų. D. Krivickas pabrėžė, kad minėta Sutartis, nors jos preambulėje ir deklaruota abipusė pagarba valstybių suverenumui, nesikišimas į kitos valstybės tarptautinius reikalus, taikus konfliktų sprendimas, Lietuvai buvusi primesta Sovietų Sąjungos, dėl slaptų protokolų su Vokietija tapusios galingiausia Lietuvos kaimyne²⁵⁴.

Išėivijoje laikytasi nuomonės, kad problemiščiausia 1939 m. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartyje, faktiškai sudarytoje įgyvendinant Ribentropo-Molotovo susitarimus, esanti nuostata dėl sovietų karinių bazių dislokavimo Lietuvos teritorijoje. Ji pirmiausia sukūrusi tarptautinę teisinę problemą apie skelbto Lietuvos neutralumo likimą: M.

²⁵¹ Krivickas, D. *Soviet-German pact of 1939 and Lithuania*. Hamilton: Federation of Lithuanian-Canadian Hamilton Branch in connection with Sixth Lithuanian Day, 1959, p. 3.

²⁵² Krivickas, D. *Soviet-German pact of 1939 and Lithuania*. Hamilton: Federation of Lithuanian-Canadian Hamilton Branch in connection with Sixth Lithuanian Day, 1959, p. 11.

²⁵³ Krivickas, D. *Memorandum on The Restoration of Lithuania's Independence*. Lithuanian National Fundation, 1988.

²⁵⁴ Krivickas, D. *Memorandum on the restoration of Lithuanias independence*. Lithuanian National Fundation, 1988, p. 61.

Römeris pabrėžė, jog, esant Lietuvoje sovietų karinėms bazėms, Lietuvos neutralumo legenda buvusi palaidota, likę tik bergždžiai galvoti apie sovietų, kartu su Lietuva, bet ne pačios Lietuvos, neutralumą. Antra, pats sovietų karinių bazių Lietuvos teritorijoje buvimas jau sudaręs visas prielaidas ją okupuoti, dėl to sovietų dispozicijon perėjusi ne tik Lietuvos valstybės forma ir konstitucinis režimas, bet ir pati nepriklausomybė²⁵⁵.

Vertindamas žinomąjį Maskvos 1940 m. birželio 14 d. ultimatumą Lietuvos vyriausybei, visus tris jame išdėstytus reikalavimus – dėl aukščiausių suverenios Lietuvos valstybės pareigūnų (vidaus reikalų ministro bei Valstybės saugumo departamento direktoriaus) atidavimo teismui, naujos vyriausybės sudarymo bei papildomų sovietinių karinių kontingentų įsileidimo į savo teritoriją – M. Römeris laikė nesuderinamais su valstybės suverenumu ir turėjusiais nustatyti galutinį visišką Lietuvos priklausomumą nuo SSRS²⁵⁶. Pasak B. Nemicko, ultimatumo reikalavimai reiškę ne tik brutalią kišimąsi į svetimos valstybės vidaus reikalus, bet jau ir nebeslepiamą pasiryžimą „apžioti Lietuvos valstybę Sovietų Sąjungos politinėmis ir karinėmis replėmis ir ją okupuoti“²⁵⁷.

Nagrinėdamas sovietų ultimatumą Lietuvai, D. Krivickas konstatavo Sovietų Sąjungą neturėjus jokie teisinio jame keliamų reikalavimų pagrindimo, tokį ultimatumą teliudijus nepateisinamos agresijos faktą. Jo teigimu, valstybės, teisindamos ar norėdamos įteisinti savo agresiją, neretai pasinaudojančios pretenzijų aukai reiškimo taktika, remiasi legitimia savignyos teise. Ir aptariamam atveju Sovietų Sąjunga, naudodamasi tokia taktika, puolė įrodinėti, kad Lietuvos valstybė, nors iš tiesų būdama už ją šešiasdešimt kartų mažesnė, neturėdama modernios karo pramonės ir disponuodama tik 22 000 karių kariuomene, jai neva kelianti tiesioginę realią grėsmę²⁵⁸.

Šį sovietų ultimatumą Lietuvos vyriausybė, M. Römerio žodžiais tariant, priėmusi tiesiog „nedrįsdama priešintis“²⁵⁹, nors, beje, emigracijoje rengdami jo tekstą spaudai leidėjai šiuos vyriausybės nutarimą vertinančius trumpus ir kategoriškus autoriaus žodžius pakeitė mėginančia ją

²⁵⁵ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 6.

²⁵⁶ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 9.

²⁵⁷ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 5.

²⁵⁸ Krivickas, D. *Memorandum on the restoration of Lithuania's independence*. Lithuanian National Foundation, 1988, p. 69.

²⁵⁹ Römeris, M. *Lietuvos sovietizacija 1940 metais*. Vilnius, 2011, p. 16.

bent kiek pateisinti fraze – ultimatumą, esą, vyriausybė priėmusi, „nebegalėdama dėl tarptautinės ir geografinės padėties ginklu priešintis“²⁶⁰.

Gausiems papildomiems sovietinės kariuomenės daliniams birželio 15 d. peržengus Lietuvos sieną, Lietuvos teritorija „kariniu požiūriu jau iš karto buvo įtraukta į sovietų pajėgų disponuojamą teritoriją“²⁶¹, ir tai reiškė Sovietų Sąjungos ginkluotųjų pajėgų įvykdytą šiurkštų agresijos prieš neutralią valstybę aktą, išseivijoje dar kartą mėgintą lyginti su nacistinės Vokietijos 1938 m. įvykdytu Austrijos okupavimu²⁶².

Vertindami šį aktą bendrame Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių kontekste, išseivijos autoriai atkreipė dėmesį į tai, kad Maskva sulaužiusi net keletą tarptautinių sutarčių: agresija įvykdyta nepaisant 1920 m. taikos sutarties, kuria sovietinė Rusijos vyriausybė buvo pripažinusi Lietuvos valstybės suverenumą ir nepriklausomybę, atsisakiusi Rusijos imperijos į ją turėtų pretenzijų; apie Lietuvos valstybės teritorijos integralumą buvo pakartota 1926 m. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutartyje (vėliau, 1931 ir 1934 m., pratęstoje ir turėjusioje galios iki 1945 m.); 1939 m. savitarpio pagalbos sutartimi dar kartą pasižadėta gerbti Lietuvos integralumą ir nesikišti į jos vidaus reikalus²⁶³. Beje, šią sutartį su Lietuva Maskva sudarė jau galiojant tų pat metų rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. susitarimams su Berlynu, t. y. jau esant iš esmės nulemtam Lietuvos likimui, ir ši aplinkybė išseivijos buvo vertinama kaip vienas iš nedaugelio pasaulio istorijoje *hipokrizijos* pavyzdžių²⁶⁴. Jau vien atsižvelgiant į šią aplinkybę, minima savitarpio pagalbos sutartis vertinta kaip niekinė, nes teisės mokslas tokiu laiką kiekvieną susitarimą, kuriame „viena iš susitariančių šalių turi kitus tikslus, priešingus susitarimo esmei ir dvasiai“²⁶⁵.

Be viso to prisiminta, kad, įsteigus 1919 m. Tautų Sąjungą, kurios Statuto 10 straipsnis smerkia agresiją, bei 1928 m. pasirašius Kelogo-Briano paktą, užkariavimas nustojo būti pripažįstamas teisėtu būdu teisėms į sve-

²⁶⁰ [Römeris M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.*, p. 9.

²⁶¹ [Römeris M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 10.

²⁶² Krivickas, D. Analogija Lietuvos-Austrijos bylose. Sovietų ir nacių agresijos lygiagretumas. *Lietuva*. 1954, 5: 4–9.

²⁶³ Mikonis, V. Kremliaus sudarytų tarpt. sutarčių likimas. *Teisininkų žinios*. 1958, 23–24: 2–3; Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 4.

²⁶⁴ Mikonis, V. Kremliaus sudarytų tarpt. sutarčių likimas. *Teisininkų žinios*. 1958, 23–24: 3.

²⁶⁵ Mačiulis, P. *Trys ultimatumai*. New York, 1962, p. 89.

timą teritoriją įsigyti²⁶⁶, o 1933 m. Londone pasirašyta valstybės užpuoliko definicijos konvencija šalį, savo ginkluotosiomis pajėgomis įžengusią į kitos šalies teritoriją, laikė agresore²⁶⁷. Sovietų Sąjunga buvo šios konvencijos iniciatorė, o 1933 m. liepos 5d. remiantis šia konvencija buvo sudaryta dvišalė Lietuvos – Sovietų Sąjungos sutartis agresijos sąvokai apibrėžti.

Baltijos kraštų okupacija, įvykdyta laužant jų turėtas su okupavusia valstybe sutartis, vertinta imperialistiniu aktu²⁶⁸.

Vėliau, jau po Antrojo pasaulinio karo (1953 m.), JAV Kongreso Atstovų rūmuose įsteigtas komitetas komunistų agresijai tirti, vadovaujamas Č. D. Kersteno, remdamasis surinkta medžiaga, taip pat buvo priėjęs išvadą, kad Sovietų Sąjunga, 1940 m. birželį įvykdžiusi invaziją, Baltijos valstybes okupavusi; Lietuva, Latvija ir Estija esančios neišprovokuotos Sovietų Sąjungos agresijos aukos, o teigimas, jog į sovietinę imperiją jos įsijungusios laisva valia, neturįs jokie pagrindo. Dėl šio tyrimo rezultatų išėivijos spaudoje buvo reiškiamos viltys (taip ir neišsipildžiusios), kad JAV Kongresas, vadovaudamasis savo komiteto išvada ir remdamasis JAV 1932 m. paskelbtu principu, neleidžiančiu pripažinti smurtu pasiektų teritorinių pakeitimų, Baltijos valstybių atžvilgiu priimsiąs „atitinkamą“ rezoliuciją, prisidėsiančią prie jų laisvinimo akcijos²⁶⁹.

1. 2. *Konstitucinis Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungą vertinimas*

M. Römeris pabrėžė būtinumą nagrinėjant Lietuvos sovietizacijos problemą vadovautis principine bendro pobūdžio nuostata, jog bet kuriai nedidelei valstybei patekus į stambaus kaimyno karinę dispoziciją, visa, kas vyksta pirmojoje, ima priklausyti nuo išorinio antrosios diktato, todėl šiuo atveju netenkančios pagrindo insinuacijos apie natūralią evoliuciją bei teisę²⁷⁰. Ir tai, beje, nebuvo naujai, remiantis Lietuvos tragedijos padarytu išpūdžiu, jo išmąstyta tezė. Dar 1939 m., nagrinėdamas valstybės suvereniteto problemą, jis buvo rašęs, jog stipresnė valstybė galinti „ultima-

²⁶⁶ Šidlauskas, K. Okupacijos nepripažinimas ir tarptautinė teisė. *Tėvynės sargas*. 1977, 2 (38): 29.

²⁶⁷ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 4.

²⁶⁸ Vardys, V. Sovietinio kolonializmo 25 metai. *Aidai*. 1965, 6: 250.

²⁶⁹ Šidlauskas, K. Okupacijos nepripažinimas ir tarptautinė teisė. *Tėvynės sargas*. 1977, 2 (38): 31.

²⁷⁰ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 6–7.

tumais, grasinimais, terorizavimu, kartais net tiesioginiais karo veiksmais paveikti kurią silpnesnę valstybę ir priversti ją nusileisti ir sutikti taip ar kitaip pasielgti, taip ar kitaip savo santykį su ana valstybe sutvarkyti“; bet kurios valstybės tokio pobūdžio veiksmai, M. Römerio įsitikinimu, kiekvienu atveju neabejotinai prasilenktų su teisėtumu, išėtų už tarptautinės teisės ribų, prieštarautų tarptautinės teisės principams, nes visuotinai pripažintas valstybių nepriklausomumo principas, pasak jo, neleidžias, „kad viena valstybė kitai ką nors galėtų įsakyti“²⁷¹.

Jau vien iš anksčiau aptartų akivaizdžių faktų neabejotinai sekė, kad Lietuvos sovietizacija buvusi „ne pačios Lietuvos evoliucijos padarinys, bet svetimų, nuslopinskių Lietuvos valstybę pajėgų darbas“²⁷².

Vis dėlto Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį procesą, paremtą brutaliais smurto ir agresijos aktais, komunistinės propagandos sumetimais pasistengta, anot M. Römerio, pridengti išpūdingais reklaminiais, tariamai laisvais, ne sovietinės valstybės, o pačios Lietuvos teisės aktais²⁷³. Tam tikslui puikiai tiko okupacijos išvakarėse galiojusi Lietuvos 1938 metų Konstitucija, politinės galios maksimumą, taip pat teisę keisti Ministrų kabinetą, paleisti Seimą ir net leisti įstatymus sutelkusi „vadovaujančio valstybei“ prezidento rankose. Tačiau tam tikrų keblumų realiai panaudoti šią instituciją okupantų interesais sudarė žinoma padėtis, susiklosčiusi respublikos prezidentui A. Smetonai, okupacijai prasidedant, pasitraukus į užsienį: prieš pasitraukdamas iš Lietuvos, savo 1940 m. birželio 15 d. aktu, motyvuodamas sunegalavimu ir remdamasis Lietuvos Konstitucijos 71 straipsniu, jis buvo paprašęs jau atsistatydinusį ir ministro pirmininko pareigas laikinai ėjusį A. Merkį pavaduoti jį.

Pagal 1938 metų Lietuvos Konstitucijos nustatytą tvarką ministras pirmininkas, pavaduojantis respublikos prezidentą Konstitucijos 71 straipsnio tvarka, t. y. prezidentui sergant arba esant užsienyje, už jį galėjo tik atlikti „jo galios veiksmus“, bet ne „vadovauti valstybei“. „Vadovauti valstybei“ Konstitucijos 72 straipsnis premjerui leido tik jam laikinai einant prezidento pareigas – tai buvo leistina išimtinai tik prezidentui mirus ar atsistatydinus, vadinasi, tik šiais dviem atvejais ministrui pirmininkui Konstitucija suteikė

²⁷¹ Römeris, M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. II dalis. Konstitucinės institucijos, I tomas. *Suverenitetas*. Vilnius, 1995, p. 234–235.

²⁷² [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

²⁷³ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 10.

visą respublikos prezidento galią. M. Römerio aiškinimu, „jeigu Respublikos Prezidentas tiktai išvyksta į užsienius, tai ministeris pirmininkas tiktai jį „pavadouoja“, tačiau valstybei nevadovauja, tiktai atlieka atskirus jo galios veiksmus ir neperima ‚visos‘ Prezidento galios“, šiuo atveju prezidentas „vis dėlto lieka senasis – į užsienius išvykęs Prezidentas“²⁷⁴.

Akivaizdu, kad Konstitucija prezidento išvykimą į užsienį labai aiškiai skyrė nuo jo atsistatydinimo.

Suvokiant šį Konstitucijos subtilumą, realiai susidariusi padėtis okupantui diktavo būtinumą iš pasitraukusio į užsienį prezidento oficialiai atimti jo galią ir ją perduoti okupacinei valdžiai palankiam žmogui. Išeitis buvo rasta: visuomenei per radiją ir spaudoje paskelbtas komunikatas, kad respublikos prezidento išvykimą vyriausybė laikanti atsistatydinimu iš pareigų ir tuo pagrindu prezidento pareigas pagal Konstitucijos 72 straipsnį imąsis eiti ministras pirmininkas A. Merkys.

Iš tikrųjų šis pareiškimas buvo reikalingas tik tam, kad pavadojantis prezidentą premjeras naujos vyriausybės sudarymą oficialiai galėtų pavesti okupantų statytiniui (šiuo atveju J. Paleckiu), o tada naujasis premjeras perimtų taip pat ir prezidento pareigas, sudarančias galimybę panaudoti plačias jo konstitucines galias sovietų užmačioms prieš Lietuvą įgyvendinti. Ir tai buvo padaryta tuojau pat.

Būtent A. Merkio, kaip premjero, pavadojančio prezidentą, šio akto konstitucingumas, taip pat ir jo paskirto premjeru J. Paleckio prezidento pareigų perėmimo atitiktis Konstitucijai, tapo išėivijos spaudoje viena plačiausiai diskutuota teisine problema.

Iš principo autorių laikytasi bendros nuomonės, jog A. Merkys, kaip prezidentą pavadojantis ministras pirmininkas, neturėjęs konstitucinės galios skirti naujos vyriausybės. Vadinas, J. Paleckio paskyrimas ministru pirmininku, juolab jo prisiėmimas prezidento pareigų, prieštaravė Konstitucijai. Pastebima tam tikra nuomonių sklaida dažniausiai priklausė tik nuo to, kokią faktinę aplinkybę tas ar kitas autorius laikė esmingiausia.

Bene kategoriškiausiai prezidentą pavadojančiojo teisei atlikti už jį kai kuriuos prezidento galios veiksmus savo pateiktuose 1938 metų Konstitucijos komentaruose prieštaravo K. Račkauskas. Komentaro tiesiogiai nesiedamas su konkrečiais 1940-tųjų įvykiais, K. Račkauskas „vadovavimo

²⁷⁴ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 11.

valstybei“ turinį mėgino kildinti ne vien tik iš Konstitucijos straipsnių, tiesiogiai aptariančių prezidento kompetenciją, bet ir iš prezidento priesaikos teksto bei Konstitucijos įžanginių nuostatų. Remdamasis analize, be kitų prezidento galių, ministro pirmininko parinkimą ir skyrimą jis aiškiai priskyre „vadovavimui“²⁷⁵. Negana to, K. Račkausko įsitikinimu, net ir „vadovaudamas valstybei“ pagal Konstitucijos 72 straipsnį, einantis prezidento pareigas ministras pirmininkas neturįs „visos prezidento vadovavimo kompetencijos“, taip pat negalįs skirti naujo ministro pirmininko²⁷⁶. Šią savo mintį jis argumentavo tuo, kad, kaip nedavęs prezidento priesaikos, premjeras negalįs atlikti iš tos priesaikos teksto išplaukiančių arba jos sankcionuotų prezidento vadovavimo kompetencijos veiksmų.

O dauguma išėivijos autorių, iš esmės pripažindami, kad tik Konstitucijos 72 straipsnis suteikęs prezidento pareigas einančiam ministrui pirmininkui teisę skirti naują ministrą pirmininką, tuo pat metu tvirtino neturėjusią teisinių pasekmių okupanto dirbtinai sudarytą padėtį, nes išvykusio į užsienį prezidento Konstitucija neleidusi laikyti atsistatydinusių²⁷⁷, o ministrui pirmininkui ar ministrų tarybai apskritai nesuteikusi teisės atstatyti prezidentą²⁷⁸. Išėivijoje išleistoji Lietuvių enciklopedija, Lietuvos pavyzdžiu aiškindama „inkorporacijos“ sąvoką, pabrėžė dar ir paties jau minėto komunikato nepagrįstumą ir neteisėtumą, nes: *a.* A. Smetona išvykęs į užsienį tik Lietuvą okupavus ir dėl to jau nebegalėdamas čia vykdyti valdžios funkcijų; *b.* vyriausybė faktiškai nepriėmusi nutarimo dėl prezidento išvykimo kvalifikavimo atsistatydinimu iš pareigų; *c.* jei minėtą nutarimą vyriausybė ir priėmusi, bet kokiu atveju jis nebuvęs paskelbtas „Vyriausybė žiniose“, kuriose turėjo būti skelbiami visi vyriausybės aktai²⁷⁹. Kadangi nutarimas dėl prezidento pasitraukimo į užsienį kvalifikavimo atsistatydinimu nebuvo paskelbtas „Vyriausybės žiniose“, neturėjusiu teisinio pagrindo jį laiko ir J. Švoba²⁸⁰.

²⁷⁵ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 57–58

²⁷⁶ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 60

²⁷⁷ Švoba, J. *Seiminė ir prezidentinė Lietuva*. Cleveland, 1985, p. 385.

²⁷⁸ Raistas, V. „Liaudies vyriausybės“ sudarymo kai kurios aplinkybės. *Lietuva*. 1953, 4: 167.

²⁷⁹ *Lietuvių enciklopedija*. T. VIII. Boston, 1956, p. 522.

²⁸⁰ Švoba, J. *Seiminė ir prezidentinė Lietuva*. Cleveland, 1985, p. 386.

Originalius argumentus, motyvuodamas J. Paleckio vyriausybės sudarymo prasilenkimą su Konstitucijos nustatyta tvarka, yra išsakęs P. V. Raulinaitis, apskritai pasižymėjęs radikaliomis mintimis. Savo darbuose nuolat propaguodamas mintį, jog 1928 ir 1938 metų Lietuvos Konstitucijos, kaip priimtos pažeidžiant 1922 metais nustatytąją Konstitucijos keitimo tvarką, neturėjusios galios, jis tuo remdamasis teigė, kad vienintelė teisėtoji, išleistoji Steigiamojo Seimo 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucija prezidento pavadavimo apskritai nenumačiusi, jo pareigas prirėikus galėjęs eiti tik Seimo pirmininkas²⁸¹. Tuo remdamasis, P. V. Raulinaitis pirmiausia reiškė abejones jau A. Smetonos valdžios teisėtumu, A. Smetona, jo manymu, valdęs Lietuvą tik kaip *de facto* prezidentas, todėl ir „jo pastatytas“ premjeras A. Merkys taip pat buvęs tik *de facto* vyriausybės pirmininkas. Pasak P. V. Raulinaičio, ir J. Paleckis, tokiais niekiniais aktais perėmęs valstybės valdymą, negavęs tam įgaliojimų ir veikęs tik kaip svetimos valstybės sudarytas užimtojo krašto administracijai vykdyti organas, tad jo vyriausybės nutarimai taip pat negalintys būti laikomi teisėtais²⁸².

Vis dėlto tokia P. V. Raulinaičio argumentacija pasekėjų nesusilaukė.

Pasak M. Römerio, valstybė, patekusi į svetimos valstybės karinę ir politinę dispoziciją, faktiškai jau nebebuvo nepriklausoma ir suvereni, o vyriausybė veikusi jau svetimos valdžios, taigi ne prezidento, vairuojama, ne taip, kaip tatai buvo numačiusi Konstitucija²⁸³. Iš esmės tokios pat nuostatos laikėsi ir ją išėivijoje gynė P. Stravinskas, teigdamas, jog A. Merkio esą negalima kaltinti teisės, Konstitucijos ar prezidento mandato sulaužymu, nes jis veikęs ne savo laisva valia, o svetimos jėgos verčiamas, todėl jau vien dėl to jo veiksmai, kuriuos sovietai panaudojo neva laisvam Lietuvos apsisprendimui parodyti, teisiniu požiūriu neturėję galios²⁸⁴.

M. Römeris atkreipė dėmesį ir į tai, kad, perimdamas prezidento galias, A. Merkys pats jau buvo atsistatydinęs ir ministro pirmininko pareigas buvo paliktas eiti laikinai, tik iki naujos vyriausybės sudarymo. Nors su šia aplinkybe susijusios išvados paliktos daryti pačiam skaitytojui, išėivijos

²⁸¹ Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 40–41.

²⁸² Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 137–138.

²⁸³ [Römeris, M.] X.Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Rankraščio teisėmis. Augsburgas, 1949, p. 12.

²⁸⁴ Stravinskas, P. Nepasiduoti pagundai. *Tėvynės sargas*. 1978, 3 (41): 45.

leidėjai tą išvadą, tiesa, M. Römerio vardu, padarė patys: „Aišku, kad normaliai pagal konstitucijos dvasią ir raidę jis nebegalėjo tokiose aplinkybėse perimti Respublikos Prezidento funkcijų“²⁸⁵.

Kad ir kaip ten būtų, bet 1940 metų birželio įvykiai politinę galią Lietuvoje perkėlė į svetimos valstybės valdančiųjų socialinių jėgų rankas, o Lietuvos Konstitucija, drauge su pačia valstybe, pasak M. Römerio, jau buvo tik spekuliacinis žaislas tose rankose svetimų veiksmų tikslams. J. Paleckis ir V. Krėvė buvo tik marionetės sovietų rankose, nors jie patys pradžioje to gerai nesuprato ir naiviai tikėjo galėsią išsaugoti Lietuvos valstybę, laisvą nuo „plutokratiškos“ Smetonos tautininkų režimo. Bet netrukus į vyriausybės sudėtį buvo įtrauktos komunistų jėgos ir naiviems politikams liko arba pasiduoti komunistų srovei, ką padarė J. Paleckis, arba trauktis iš veiklios politikos (V. Krėvės atvejais)²⁸⁶.

Patekusi į visišką sovietų politinę ir karinę dispoziciją, lietuvių tauta tapo Maskvos, propagandiniiais sumetimais siekusios, kad klastos ir smurto aktas būtų pridengtas tariamai teisine skraiste ir pasauliui atrodytų daromas neva lietuvių tautos vardu, „smurtu režisuojamų „rinkimų“ ir kitų skaudžių politinės klastos eksperimentų objektu“²⁸⁷.

Kaip žinoma, išskirtinį vaidmenį legitimizuojant sovietų pastangas įjungti Lietuvą į Sovietų Sąjungą bent formaliai laikantis visuotinai pripažintos tautų apsisprendimo teisės, sovietinis scenarijus pavedė tariamai lietuvių tautos išrinktam ir demagoginiais sumetimais pavadintam „liaudies“ seimui, iškreipdamas, suklustodamas ir piktam panaudodamas tautos valios titulą²⁸⁸.

Nagrinėdamas Liaudies Seimo rinkimų įstatymą, M. Römeris jį lygino su Lietuvos 1936 m. Seimo rinkimų įstatymu, kurį demokratijos požiūriu jau anksčiau pats buvo neigiamai vertinęs²⁸⁹. Pasak M. Römerio, pats balsavimas pagal abu įstatymus buvęs tikrai demokratiškas – visuotinis, lygus, tiesioginis, slaptas, tačiau balsuoti taip pat abiem atvejais buvo leidžiama

²⁸⁵ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 11.

²⁸⁶ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 13–14.

²⁸⁷ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 5

²⁸⁸ Krivickas, D. Analogija Lietuvos – Austrijos bylose. Sovietų ir nacių agresijos lygiagretnumas. *Lietuva*. 1954, 5: 10.

²⁸⁹ Römeris, M. Seimo rinkimų įstatymo problema. *Teisė*. 1939, 47: 221–231; Römeris, M. 1936 metų Seimo rinkimų įstatymas. *Teisė*. 1936, 35: 213–238.

tik už kandidatus, kurių pasiūlymo patys piliečiai negalėję paveikti: pagal 1936 m. įstatymą tai pavadama tik cenziniu pagrindu sudarytomis apskričių taryboms, o pagal 1940 m. įstatymą – tik kompartijai ir jos priežiūroje veikusioms visuomeninėms organizacijoms²⁹⁰. Negana to, Liaudies seimo rinkimų įstatymas, M. Römerio teigimu, šia prasme lenkęs Seimo rinkimų įstatymą, nes, oficialiai kandidatų siūlymą pavesdamas apskričių darbo žmonių susirinkimams, šaukiamiems apygardos rinkimų komisijos, plačiau jų nereglamentuodamas ir bent nereikalaudamas, kad siūlomais kandidatais būtų tos apygardos rinkėjai, jis, kitaip nei senasis 1936 m. rinkimų įstatymas, specialiai sudarė sąlygas visose apygardose pasiūlyti tuos pačius komunistų parinktus kandidatus. Ir ne tik tuos pačius, bet ir lygiai tiek, kiek jų turėjo būti išrinkta. Faktiškai taip ir buvo, ir rinkimai tapo be pasirinkimo – bealternatyvia rinkimų parodija.

Maža to, netgi nepaisydami tariamai vykusių laisvų rinkimų, vis dėlto tyrėjai fiksavo dar ir tam tikrų faktų, aiškiai liudijančių nedemokratinį Liaudies seimo rinkimų pobūdį. Antai, V. A. Dambrava pabrėžė, kad nors sovietų valdžia ir nurodė, kad rinkimuose dalyvavo 99,87 proc. rinkėjų, rinkusių deputatus į Seimą, tačiau tarp jų pasitaikė į sąrašus patekusių netgi be savo valios²⁹¹. Tokie veiksmai rodė ne tik demokratijos stygių, bet ir kryptingą siekį falsifikuoti įvykius.

Slaptajai Sovietų Sąjungos ir Vokietijos 1939–1941 metų diplomatijai, jos analizei paskyręs 1973 m. publikuotą straipsnį „*The Lithuanian strip in Soviet-German Secret diplomacy 1939–1941*“, jame apžvelgęs slaptuosius Sovietų Sąjungos ir Vokietijos protokolus, B. Kaslas išnagrinėjo tolesnę Lietuvos okupacijos eigą ir taip pat pabrėžė „liaudies“ seimo rinkimų neteisėtumą bei nurodė būsimos sovietinės valdžios atstovaujamojo organo rinkimus vykus jau faktiškos okupacijos sąlygomis, Sovietų Sąjungai į Lietuvos teritoriją įvedus karinius dalinius, t. y. sąlygomis, kuriomis apskritai neįmanoma kalbėti apie laisvą tautos apsisprendimą. Be to, ir patys rinkimai pasižymėję esminiais trūkumais – juose dalyvavusi tik vienintelė Sovietų Sąjungos globojama partija, rinkėjų ir kandidatų sąrašai bei rinkimų organizavimas derinti su sovietų emisarais²⁹².

²⁹⁰ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 19

²⁹¹ Dambrava, V. A. *Kelyje į laisvę*. Straipsniai, esė, interviu. Vilnius: Du Ka, 1995, p. 65.

²⁹² Kaslas, B. J. *The Lithuanian strip in Soviet-German Secret diplomacy 1939–1941. Journal of Baltic studies*. 1973, 3: 218

Taip pseudodemokratiųjų rinkimų ritualu slepiamam, o iš tikrųjų kompartijos nuožiūra sudarytam marionetiniam „liaudies“ seimui okupantai pavedė suvereninio Lietuvos šeimininko ir jos likimo sprendėjo vaidmenį. O M. Römerio teigimu, pagal formaliai laikytą tebegaliojusia 1938 metų Lietuvos Konstituciją, kurios nuostatais, vykdydama prosovietines akcijas, demonstratyviai rėmėsi J. Paleckio „liaudies“ vyriausybė, Seimas buvęs tik tarnybinis įsteigtosios teisinės, bet ne suverenios valdžios organas, turintis gana ribotą kompetenciją ir dideliu mastu priklausantis nuo valstybės prezidento²⁹³, juolab neturintis galių spręsti pačios valstybės likimą: „Niekur šioje Konstitucijoje suverenumas nepavedamas Seimui ir su Seimo aprėžta galia nėra susijęs. Juo labiau kad pagal šią Konstituciją Seimas, lygiai kaip joks kitas įsteigtosios konstitucinės valdžios organas, neturi teisinės galios spręsti pačios valstybės likimo. Tad suverenios galios pasisavinimas, logiškai einant, įvykusio socialinio perversmo ir faktinio Lietuvos pavergimo svetimai valstybei padarinys, jokių būdu konstitucinis nebuvo“²⁹⁴. Negana to, priimdamas savo žinomas deklaracijas, pirmiausia – apie valstybės santvarką bei Lietuvos įstojimą į Sovietų Sąjungos sudėtį, „liaudies“ seimas šiam reikalui neturėjęs taip pat ir rinkėjų mandato, nes iki pat vadinamųjų rinkimų apie Lietuvos įjungimą į Sovietų Sąjungos sudėtį viešai iš viso nebuvo kalbama, to nebuvo taip pat ir plačiai reklamuotoje seimo rinkimų platformoje²⁹⁵.

Savo priimtais aktais „liaudies“ seimas jau akivaizdžiai peržengė formalaus konstitucingumo ribas, pagaliau nutraukdamas konstitucinės evoliucijos regimybę²⁹⁶.

Dėl visų šių priežasčių „liaudies“ seimo deklaracijos, M. Römerio nuomone, nebuvusios pačios Lietuvos socialinių jėgų, jos „liaudies valios“ teisinis padarinys. Jų pasirodymą lėmė sovietų sumanytoji ir tiksliai įgyvendinta politika²⁹⁷, o jų pagrindu atliktas Lietuvos priėmimas į Sovietų Sąjungą, lietuvių tautai nepareiškus dėl to savo valios, tik turėjęs tikslą pridengti jos inkorporaciją²⁹⁸. B. Nemicko vertinimu, Sovietų Są-

²⁹³ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 24–25.

²⁹⁴ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 26.

²⁹⁵ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 26.

²⁹⁶ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 35.

²⁹⁷ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 27–28

²⁹⁸ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 136.

junga „okupavo Lietuvos valstybę, sulaužydama bendruosius tarptautinės teisės principus, tarptautinėmis sutartimis duotuosius pasižadėjimus, karine jėga likviduodama Lietuvos valstybės konstitucinius organus ir smurtu bei klasta išprievartaudama lietuvių tautą prieš jos valią“²⁹⁹.

Prievarta, apgaule ir kitais teisei priešingais būdais išgautas tariamas tautos valios pareiškimas esąs niekinis³⁰⁰.

M. Römerio studijoje įtikinamai paneigtas sovietų primygtinai pirštas mitas, neva Lietuva pati savo noru pasukusi sovietiniu keliu. Paties autoriaus manymu, tariamos revoliucijos inscenizavimas priminęs, jo žodžiais tariant, marionečių teatrą ar politinį vaikų spektaklį³⁰¹, kuriame komunistinės propagandos sumetimais Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį procesas, iš tikrųjų paremtas brutaliais smurto ir agresijos aktais, mėgintas rūpestingai dangstyti įspūdingais reklaminiais, tariamai laisvais, net ne sovietinės valstybės, o pačios Lietuvos teisės aktais³⁰².

Baigiamasis Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį aktas realiai taip pat buvo ne be priekaištų: SSRS, kaip federacinės valstybės, gyvavimas formaliai buvo grindžiamas jos subjektų sutartimi, bet Lietuvos prisijungimo prie šios sutarties net nebuvo mėginama inscenizuoti – pasitenkinta jos aneksijos įforminimu – tuo reikalu Sąjungos Aukščiausiosios Tarybos išleistu specialiu įstatymu³⁰³.

Analizuodamas Lietuvos, svetimųjų pastangomis jau tarsi tampančios sovietine, inkorporavimo į Sovietų Sąjungą procesą, D. Krivickas dar pabrėžė kategorišką sovietų nuostatą, jog stojimo į Sovietų Sąjungą proceso tarptautinės teisės normos nereglamentuojančios ir šiuo atveju negalinčios būti taikomos, jog tai esantis grynai valstybės vidaus reikalas ir jokios tarptautinės jėgos neturinčios į tai kištis. Pabrėždamas tokias sovietų teisininkų pastangas kurti sovietinę tarptautinę teisę, aiškiai besikertančią su pasaulio bendruomenei priimtinomis ir taikomomis tarptautinės teisės nuostatomis, D. Krivickas reiškė nuomonę, jog nagrinėti Lietuvos inkorporaciją į Sovietų Sąjungos sudėtį galima ir kaip tarptauti-

²⁹⁹ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 4.

³⁰⁰ Raulinaitis, P. V. Tautos suverenumas. *Lietuva*. 1954, 5: 28.

³⁰¹ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

³⁰² [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 10.

³⁰³ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 35.

nių sutarčių dalyką, ir kaip valstybės vidaus teisės dalyką, bet šiuo atveju būtų kalbama jau tik apie aneksiją³⁰⁴.

Įvertindami realią padėtį, kai Lietuva, remiantis susitarimu su Vokietija, buvo užimta sovietinių karinių pajėgų, lygindami ją su sovietinių konstitucijų pabrėžiamu narystės Sovietų Sąjungoje savanoriškumu, iševijos autoriai konstatavo, kad apskritai nė viena vadinamoji jos sąjunginė respublika, taip pat net ir Rusija nebuvo pati laisvai pasirinkusi bolševikinio režimo – visur jis buvęs primetamas Raudonosios armijos užkariavimu arba perversmu³⁰⁵. Lietuvos valstybė taip pat į SSRS nestojusi laisvu noru, o tariamas jos įstojimas nesanti teisiškai pagrįsta būsena³⁰⁶.

Kitaip nei čia minėtuose darbuose, P. V. Raulinaičio publikuotuose straipsniuose nemaža dėmesio skiriama taip pat ir antrosios sovietinės okupacijos, įvykdytos 1944–1945 m., teisiniam įvertinimui.

Pasak autoriaus, Lietuvos laikinoji vyriausybė, susikūrusi prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui 1941 m. birželio 23 d., per trumpą gyvavimo ir veiklos laikotarpį kraštui ir pasauliui sugebėjusi parodyti, kad Lietuvos valstybė vėl atkūrusi savo nepriklausomybę ir visiškai likvidavusi sovietinę okupaciją bei teisinius tos okupacijos padarinius. Vien tuo remiantis įvestoji, prasidėjus 1940 m. okupacijai, krašte sovietinė santvarka, visi okupaciniai politiniai aktai bei įvairūs nutarimai, įsakymai ir potvarkiai virtę ne tik niekiniais, bet ir nesamais³⁰⁷. Tuomet Laikinosios vyriausybės paskelbtas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas iš tiesų reiškęs jos įjungimo į Sovietų Sąjungos sudėtį aktą, netgi pripažįstant tą įjungimą teisėtu, nustojus galios³⁰⁸. Vis dėlto Sovietų Sąjungos kariuomenė, išvijusi vokiečių karines pajėgas iš savo teritorijos ir nesustojusi prie Lietuvos sienos, savavališkai, pažeisdama tebegaliojusias tarpusavio sutartis, įžengė į jos teritoriją, o tai nebuvo suderinama su tarptautinės teisės reikalavimais³⁰⁹. Maža to, Raudonajai armijai iš Lietuvos teritorijos

³⁰⁴ Krivickas, D. *Memorandum on the restoration of Lithuanias independence*. Lithuanian National Fundation, 1988, p. 77.

³⁰⁵ Gerutis, A. Sovietinis federalizmas. *Aidai*. 1974, 2: 49.

³⁰⁶ Gerutis, A. Sovietinis federalizmas. *Aidai*. 1974, 2: 50.

³⁰⁷ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 136–137.

³⁰⁸ Škirpa, K. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*. Dokumentinė apžvalga. Vašingtonas, 1975, p. 497.

³⁰⁹ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 141.

pašalinus vokiečių kariuomenę ir okupacinę administraciją, Lietuva vėl patekusi į pakartotinę sovietinę okupaciją, o Sovietų Sąjunga nepadariusi jokių teisinių aktų, kurie galėtų turėti bent formalų tarptautinį teisinį pagrindą ir rodytų taip pat pakartotiną Lietuvos įjungimą į savo sudėtį³¹⁰.

P. V. Raulinaičio manymu, negalinti būti pateisinta okupacija tų valstybių, kurios buvo neutralios ir kare nedalyvavo, bet kurių teritorijos buvo okupuotos vien dėl to, kad jos pirmiau buvo okupuotos vienos kare dalyvavusios valstybės arba atidūrė ant karinių operacijų kelio³¹¹.

Įvertindami visas šias aplinkybes ir išėivija, ir laisvasis pasaulis, Lietuvos įjungimą smurtu į Sovietų Sąjungos sudėtį teisiškai vertino kaip jos okupaciją ir nepripažino aneksijos, laikydami sovietinius aneksinius veiksmus niekiniais³¹². Skyrium imant, jau 1940 m. liepos 23 d. JAV atsakė pripažinti Sovietų Sąjungos įvykdytą Baltijos valstybių aneksijos faktą ir inkorporavimą į Sovietų Sąjungos sudėtį; šios pozicijos JAV laikėsi, kol Baltijos šalys 1990 m. atgavo nepriklausomybę³¹³.

Išėivijos publikacijos rodo, jog ištisą pusę šimtmečio trukusį Lietuvos okupacijos laikotarpį išėivijoje buvo tvirtai laikomasi teorinės nuostatos, VLIK'o suformuluotos 1944 m. vasario 16 d. atsišaukime „[l]ietuvių tautą“, pagal kurią Lietuvos okupacija ir inkorporavimas smurtu į Sovietų Sąjungos sudėtį nepanaikines suverenios Lietuvos valstybės, bet tik laikinai sustabdęs suverenių valstybės organų veikimą. Suverenumas esantis neatskirama tautos savybė, ir nors tam tikromis aplinkybėmis tauta kartais galinti netekti galimybės juo naudotis, pats jis ir tuomet išlieka tautoje; tauta negalinti suverenumo, kaip esminės kiekvieno tautos nario ir visos tautos sielos dalies, atsisakyti³¹⁴. Buvo teigiama, kad Lietuvos valstybė nesanti panaikinta, o „tebeegzistuoja, nors yra sovietų okupuota“³¹⁵, kad lietuvių tauta esanti gyva, tiktai jėga nutrauktas jos suverenios valdžios reiškimasis³¹⁶. Būtent todėl niekas, išskyrus sovietus, neginčijęs jos

³¹⁰ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 137.

³¹¹ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 139.

³¹² Skrupskelis, K. Kas veidu į Lietuvą buvo atsikusęs. *Į laisvę*. 2006, 153 (190): 23.

³¹³ Hiden, J. Made, V. Smith, D. J. *The Baltic question during the Cold War*. Routledge. 2008, p. 38–41.

³¹⁴ Raulinaitis, P. V. Tautos ištikimybė laisvės troškimui. *Į laisvę*. 1967, 40 (77): 36.

³¹⁵ Lozoraitis, S. Lietuvos nepriklausomybė – realus tikslas. *Aidai*. 1966, 2: 50.

³¹⁶ Sužiedėlis, S. Vasario 16-osios istorinės atmosferos. *Lietuva*. 1953, 3: 7.

teisės atgauti laisvę ir nepriklausomybę. „Atstačiusi savo valstybę 1918 metais, ji parodė didelį sugebėjimą pati valdytis, o ir šiandieną, nežiūrįnt okupacijos priespaudos, tauta tebėra kūrybinga“, – rašė diplomatas S. Lozoraitis³¹⁷. Taip pat būtent todėl tarptautiniu teisiniu požiūriu Baltijos valstybėms savo *de facto* suverenumui atkurti esančios nereikalingos preliminarios sąlygos, tokios kaip referendumas ar kitoks „tautos valią“ savarankiškai valstybei įkurti įrodantis aktas³¹⁸.

Tezė apie tautos ir valstybės suvereniteto okupacijos sąlygomis neišnykimą, išėivijoje buvo aktyviai populiarinama, siekiant ne tik pragmatinių tikslų – pagrįsti pavergtos valstybės atstovavimą Sovietų Sąjungos jėgai nepasiekiamose Vakarų šalyse bei organizuoti Lietuvos laisvinimo akcijas, bet ir grynai moralinių, susijusių su pačios išėivijos dvasios ir kovingumo palaikymu.

2. Sovietinė „konstitucinė“ raida

Išėivijos teisininkai, savo publikacijose nemažai dėmesio skyrę Sovietų Sąjungos įvykdytos agresijos Lietuvos atžvilgiu analizei bei tarptautiniam teisiniam tų įvykių vertinimui, sovietologinius savo tyrimus tęsė nagrinėdami sovietinių vadinamųjų konstitucijų raidą ir nuostatus.

Pirmoji mokslinė Lietuvai primestą sovietinę konstituciją analizuojanti ir vertinanti studija buvo tas pats M. Römerio Lietuvos veikalas „Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.“, dienos šviesą išvydęs karo pabėgėlių stovykloje Augsburgėje: antroje šio rašinio dalyje jis atliko Lietuvos, anuomet įvardytos sąjungine Sovietų Sąjungos respublika, 1940 metų „konstitucijos“ teisinę analizę, pasak jo paties – konstituciškai įvertino sovietizaciją.

Nors 1940 m. rugpjūčio 25 d. sovietinė konstitucija, priimta sufalsifikuotos marionetinės, bet formaliai pačios Lietuvos įstatymų leidybos institucijos, to paties Lietuvos „liaudies“ seimo, priėmusio liūdnei pagarsėjęsias valstybės santvarkos bei įstojimo į Sovietų Sąjungos sudėtį deklaracijas, iš esmės buvo ne Lietuvos žmonių ar tam jų įgaliotų atstovų, o svetimos valstybės Lietuvai primestas aktas. Kalbėti apie ją, kaip apie Lietuvos konstituciją, net ir pabrėžiant sovietinį jos pobūdį, pagal M. Römerį, nesama pagrindo. Tai buvo tariama konstitucija, „konstitucija“,

³¹⁷ Lozoraitis, S. Lietuvos nepriklausomybė – realus tikslas. *Aidai*. 1966, 2: 50.

³¹⁸ Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 105.

visiškai nutraukusi ryšius su Lietuvos konstitucinio reguliavimo patirtimi ir tradicijomis, įtvirtinusi Lietuvos konstitucijoms buvusius nežinomus principus ir nuostatus bei valdžios institucijų sistemą. Apibūdinamas sovietinę „konstituciją“, okupanto primestą Lietuvai, M. Römeris ją įvardijo kaip tariamą, o ją reiškiantį žodį paprastai rašė kabutėse³¹⁹.

M. Römeris nekėlė sau tikslo „konstituciją“ nagrinėti išsamiai, „paimsimė“, pasak jo, „tik tai, kas gali mus pamokyti, kiek ‚laisvės‘ ir ‚suverenumo‘ suteikia Lietuvai ir jos liaudžiai šis teisiškai-politinis instrumentas“³²⁰.

Tuomet galiojusi Sovietų Sąjungos 1936 metų konstitucija deklaravo sąjunginėms respublikoms teisę pačioms priimti respublikines konstitucijas, siekdama sudaryti įspūdį, kad respublikos visiškai ir laisvai reiškia suverenumą, tačiau joje ten pat buvo įsakmiai pabrėžta, jog respublikinė konstitucija negalinti prieštarauti sąjunginei. M. Römeris atkreipė dėmesį, jog sąjunginė konstitucija taip nuodugnai suformulavo nuostatus, susijusias su valstybės santvarka, valstybės institucijomis, kompetencija *etc.*, kad sąjunginėms respublikoms savo konstitucijose neliko nieko kito, kaip pakartoti sąjunginės konstitucijos nuostatus; konstitucinę respublikų teisę pačioms nustatyti sau konstituciją remiantis sąjungine konstitucija jis laikė esančia lygia nuliui³²¹. Tad 1940 metų Lietuvos sovietinė „konstitucija“, anot M. Romerio, nuo sąjunginės konstitucijos skyrėsi tik vos keletu ypatybių: buvo nustatytas savitas administracinių teritorinių vienetų padalijimas ir jų pavadinimai, įtvirtinta skirtinga sąjunginės respublikos atributika – herbas, vėliava – ir dalykai, susiję su kalba, galiausiai sovietinėje Lietuvoje dar nesuspėjęs įvykdyti visuotinos nacionalizacijos, dar buvo leistas privatinis valstiečių, amatininkų, gamintojų ūkis bei smulki gamyba laikantis įstatymo ir nenaudojant samdomo darbo³²².

Lietuvos, kaip sąjunginės respublikos, santykiai su centru „konstitucijoje“ buvo nustatyti pabrėžtinai laisvi, konfederacinio pobūdžio, tariamai pagrįsti visišku Sovietų Sąjungos subjektų suverenumu. „Konstitucija“ (13 str.) skelbė nuostatą dėl Lietuvos jungimosi su kitomis sąjunginėmis respublikomis siekiant savitarpio pagalbos ekonominėje, politinėje ir gynybos srityse. Toliau joje teigiama apie Lietuvos, kaip Sąjungos narės,

³¹⁹ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

³²⁰ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 34.

³²¹ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 32.

³²² [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 32–33.

centru deleguotą tiksliai nustatytą kompetenciją, už kurios ribų likusią valstybinę valdžią Lietuvos SSR neva pasilaikanti sau ir ją vykdanči sava-rankiškai, netgi „visiškai išlaikydama savo suverenines teises“. Šia prasme būdingas taip pat „konstitucijos“ 15 straipsnis, pagal kurį Lietuva, kaip Sąjungos subjektas, „pasilaiko sau teisę laisvai išeiti“ iš jos.

Iš visų šių aiškiai ir nedviprasmiškai suformuluotų nuostatų tarsi sekė neabejotina išvada, kad sąjunginės respublikos santykiai su centru grindžiami visišku sąjunginės respublikos, kaip federacinės valstybės sub-jekto, suverenumu. Tačiau šios konstitucinės nuostatos faktiškai buvo tik propagandinio pobūdžio, žodžiais leido Sovietų Sąjungą skirti nuo „tautų kalėjimu“ viešai apibūdinamos carinės Rusijos imperijos. Juolab „gady-nėje, kai kolonializmas baigia nykti ir kai valstybinę nepriklausomybę gavo net labiausiai atsilikusias tautelės, bent formalinio valstybingumo paneigimas baltų tautoms būtų reiškęs akivaizdų anachronizmą“³²³.

Realus padėties dviprasmiškumas išplaukė iš sąjunginės 1936 metų konstitucijos, tuo pat metu skelbusios ne mažiau aiškia federacijos viršeny-bę savo subjektų atžvilgiu: pasak jos, Sovietų Sąjungos įstatymai turėjo galią visoms respublikoms, kurių galimai prieštaraujantys sąjunginiams įstaty-mai skelbiami neturinčiais galios; reikalavimas, kad „respublikų konstitu-cijos“ atitiktų sąjunginę, iš tikrųjų suvaržė respublikų konstitucinę kūrybą. Galiausiai sąjunginės respublikos teisė laisvai išeiti iš Sąjungos formuluoja-ma (17 str.) jau kaip SSR Sąjungos savo subjektui „paliekama“ teisė.

Lygindamas šio nuostato formulavimą abiejuose konstituciniuose ak-tuose, M. Romeris konstatavo, jog laisvo pasitraukimo teisė respublikai su-teikiama ne sąjungos valia, o sau rezervuojama pačios respublikos, tačiau jos įgyvendinimas priklausantis nuo šią teisę suteikiančios Sąjungos konsti-tucijos, todėl kylanti reali grėsmė, jog, sumanius Sąjungos konstituciją keis-ti, pasitraukimo iš Sąjungos teisės gali būti vienašališkai atsisakyta³²⁴.

Atsiribodamas nuo šios konstitucijos nuostatų realaus įgyvendinimo ir remdamasis vien tik 1936 metų Sovietų Sąjungos konstitucijos nuosta-tomis bei šios Sąjungos subjektu laikytos vadinamosios sąjunginės respu-blikos konstitucijos, M. Romeris darė išvadą, kad sąjungine konstitucija bandyta sukurti išpūdį tarytum Sovietų Sąjunga esanti konfederacinio

³²³ Gerutis, A. Rusiškas ir sovietinis imperializmas. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 34.

³²⁴ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 40.

pubūdžio Sąjunga, sudaryta iš suverenių socialistinių respublikų. Tokį įspūdį sustiprinantis Lietuvos 1940 metų „konstitucijos“ 13 straipsnis, iš kurio išplaukė, jog „Lietuva nesanti įsijungusi į esamą valstybę – Sovietų Sąjungą, bet tam tikriems bendriems pastoviems tikslams siekti esanti „susijungusi“ su 15-ka paskiromis Tarybų socialistinėmis respublikomis (jos visos čia Konstitucijoje išvardytos) į Tarybų Socialistinių Respublikų Sąjungą. Kitaip sakant, Lietuva, įsiterpdama į Sovietus, sutikusi ne vieningą valstybinę Sąjungą, o penkiolika atskirų sovietinių socialistinių respublikų, penkiolika suverenių valstybinių partnerių, su kuriais susijungimo arba sąjungos sutartimi įsteigusi Sovietų Sąjungą“³²⁵. Tačiau, kaip pabrėžia M. Romeris, ir 1936 metų Sovietų Sąjungos, ir 1940 metų Lietuvos sovietinė konstitucija įtvirtina tik *quasi* konfederaciją, o kitais straipsniais tai paneigia ir valstybės santvarka joje esanti panašesnė netgi ne į federacinio pobūdžio valstybių sąjungą, taigi iš esmės įtvirtinta unitarinė valstybė³²⁶.

B. Nemicko teigimu, ne mažiau svarbu, kad sąjunginių respublikų autonomija buvo nesuderinama su viską apimančiu kompartijos vaidmeniu. Partijoje galiojo geležinė drausmė, šalinanti frakcijų veiklos galimybę. Kompartijos vaidmuo faktiškai reiškė, jog jis ne neutralizavo, o netgi naikino konstitucinę sąjunginės respublikos, kurios kompartijos organizacija neturėjo savarankiškumo, autonomiją. Juolab kad Lietuvos komunistų partija buvo tik respublikinis sąjunginės komunistų partijos darinys ir faktiškai Lietuvos reikalus tvarkė nekonstitucinis VKP(b) CK Politinis biuras, jos sekretoriatas. Sovietinėje tikrovėje būtent jis buvo absoliutus suverenas³²⁷.

Iš tiesų, pagrindinė Lietuvos sovietinės „konstitucijos“ nuostata, daranti lemiamą poveikį visai skelbiamai konstitucinei santvarkai, M. Römerio apibūdinimu „sterilizuojanti visą formalinę konstitucinę konstrukciją“³²⁸ arba tiesiog esanti gegutės kiaušiniu, padėtu į kito kuklaus ir tvarkingo paukštelio lizdą³²⁹, buvo išdėstyta 98 straipsnyje, pakartojusiam atitinkamą vadinamosios Stalino konstitucijos nuostatą, skelbiančią, jog visuomeninėms organizacijoms Lietuvoje, kaip ir Sovietų Sąjungoje,

³²⁵ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 35.

³²⁶ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 36.

³²⁷ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 2.

³²⁸ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 41–42.

³²⁹ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

leidžiama funkcionuoti „sutinkamai“ su darbo žmonių interesais, ugdant liaudies masių organizacinę saviveiklą bei politinį aktyvumą, ir kad, svarbiausia, visų visuomeninių ir valstybinių organizacijų „vadovaujančiu branduoliu“ esanti kompartija – „priešakinis darbo žmonių būrys“ ir „visų, tiek visuomeninių, tiek valstybinių, darbo žmonių organizacijų vadovaujantis branduolys“. Ši vadinamojoje konstitucijoje išsakyta nuostata ne tik išskirtinį – pagrindinį vaidmenį skyrė komunistų partijai, bet ir savo padariniais užtikrino demokratinių „konstitucijos“ nuostatų neveiksmingumą ir visišką jų nepavojingumą savo viešpatavimui³³⁰.

Pagal formalius nuostatus, fiksuotus „konstitucijos“ straipsniuose, jos nustatytoji santvarka, pasak M. Römerio, galėtų būti priskiriama prie demokratiškų, bet faktinis konstitucinis režimas toli gražu toks nebuvo, „reikia skirti propagandiniams sumetimais skelbiamus kilnius principus nuo policinės valstybės praktikos, grindžiamos vien politiniu tikslingu“³³¹. Daroma ir vykdoma buvo viena, o skelbiama ir inscenizuojama – kita³³². M. Römerio vadinamoji „veiklioji nerašyta sovietų konstitucinė tikrenybė“³³³ neturėjusi nieko bendra su „konstitucijos“ tekstu.

„Konstitucijoje“ skelbiamos piliečių teisės ir laisvės – žodžio, spaudos, susirinkimų ir mitingų, gatvių eisenų ir demonstracijų laisvės, teisė jungtis į visuomenines organizacijas – turėjo ryškų politinį kryptingumą, būdingą totalitarinei valstybei. Jos buvo traktuojamos ne kaip subjektyvios piliečio laisvės ir teisės, o kaip instrumentai, „konstitucijos“ žodžiais tariant, „socialistinei santvarkai stiprinti“ bei „sutinkamai su darbo žmonių interesais“ „liaudies masių organizacinei saviveiklai bei politiniam aktyvumui išugdyti“.

Emigracijoje buvę teisininkai, nagrinėdami sovietinį režimą, išsamiau nagrinėti sovietinės Lietuvos žmogaus teisių nesinėmė – atliko tik bendro pobūdžio jų apžvalgą ir pabrėžė tikrų konstitucinių garantijų nebuvimą, žmogaus teisių nepaisymą ir paneigimą, prieš kuriuos nublanksta propagandinės „sovietų tuščiai deklaruojamos žmogaus teisės, o lieka apgaulinga

³³⁰ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

³³¹ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 2.

³³² [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

³³³ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 34.

teisė³³⁴. Jų publikacijose buvo nuolat primenama, kad „dabar dvidešimtojo amžiaus pabaigos okupantas lietuviams neduoda jokių pagrindinių teisių ir laisvių“³³⁵. Sovietinės Lietuvos žmogaus teisės laikytos teisės tyrinėjimams neturinčia vertės propagandine medžiaga, atsikūrusioje Lietuvoje tokių nuostatų dėl jų sovietinio turinio, prieštaravimo klasikiniams žmogaus teisių principams nebūtų įmanoma nei receptuoti, nei panaudoti. Kita vertus, tikėtasi, kad sovietų okupacija nebūsimanti ilgalaikė.

Tai nepasakytina apie piliečių rinkimų teisę, išėivijoje susilaukusią tam tikro dėmesio ir, žinoma, argumentuotos kritikos.

Sovietinė valdžios organų sistema rėmėsi masiniais rinkimais, todėl sąjunginėje ir sąjunginių respublikų „konstitucijose“ teikta didelė reikšmė visų grandžių valstybės valdžios institucijų (tarybų) rinkimų tvarkai. Demokratijos požiūriu jose buvo deklaruoti nepriekaištingi rinkimų principai, net nustatytasis rinkėjų amžiaus cenzas (18 metų) prieškario laikais buvo neįprastai žemas. Bet rinkimų principai buvo įgyvendinami taip, kad rinkėjų valia rinkimų rezultatams negalėtų daryti jokio poveikio. Politiniai rinkimai, tiksliau – viena tų rinkimų stadija – kandidatų kėlimas, „konstitucijų“ monopolizuotas visuomeninėms organizacijoms ir draugijoms, vykdomas griežtai prižiūrint (tiksliau – diktuojant) kompartijai, buvo svarbiausia politinė priemonė, turėjusi užtikrinti demokratiškiausiomis laikytų institucijų veiklos sutapimą su kompartijos linija, ir tai, pasak M. Römerio, esąs konstitucinis faktas, konstitucinė kompartijos prerogatyva³³⁶. Be viso to, šie tariamieji rinkimai, kad ir vykdomi iš kandidatų, pasiūlytų kompartijos arba kitų organizacijų, kurioms ji turi įtaką, dar ir nenumatė jokių personalinių alternatyvų.

Apibendrinamas savo studijos medžiagą, M. Römeris pažymėjo, jog „Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika“ Sovietų Sąjungos sudėtyje buvusi „marionetinė politinio vaikų teatro valstybė“ ir tęsė: „Nei jos ‚konstitucija‘ nebuvo jos konstitucija, nei jos ‚teisė‘ ir ‚kompetencija‘ nebuvo jos teisė ir jos kompetencija. Taip pat ir ‚jos organai‘ buvo kompartijos, bet ne jos organai. Nes ir ji pati teturėjo tiktai popierinį gyvenimą, o politinėje veiklojoje tikrenybėje neegzistavo kaip ‚valstybė‘, net kaip fe-

³³⁴ Rudis, A. *Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose*. Roma, 1987; Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoj Sovietų konstitucijoj. *Į laisvę*, 1977, 70 (107).

³³⁵ Rudis, A. *Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose*. Roma, 1987, p. 3.

³³⁶ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 43–44.

deracijos narys, kaip „štatsfragmentas“. Ji paskendo komunistų valdomoje Sovietų valstybėje kaip jos dalinys³³⁷.

Tokio pripažinto konstitucinės teisės autoriteto kaip M. Römeris mokslinis požiūris į 1940 metų sovietinę Lietuvos „konstituciją“, išdėstytas jo Lietuvos sovietizacijai skirtoje studijoje, neabejotinai buvo ne tik vienas svarbiausių, bet ir išėivijoje lengviausiai prieinamų šaltinių, tad daugiausia juo prireikus rėmėsi ir kiti išėivijos autoriai.

Aštuntame praėjusio amžiaus dešimtmetyje, postalininėje Sovietų Sąjungos epochoje, spaudžiant tarptautinei bendruomenei, sovietinėje valstybėje vykstant tam tikroms permainoms, kuriomis siekta išoriškai šiek tiek demokratizuoti santvarką ir teisę, 1977 m. spalio 7 d. Sovietų Sąjungos Aukščiausioji Taryba priėmė naują Sovietų Sąjungos konstituciją. Pasirodžius naujai SSRS konstitucijai, 1977 m. žurnale „Į laisvę“ publikuotame V. Vaitiekūno straipsnyje³³⁸ buvo apžvelgta sąjunginių sovietinių konstitucijų, pradedant 1918 metų Rusijos sovietinės federacinės respublikos konstitucija, raida.

Vytautas Vaitiekūnas (iki 1944 m. – tai Juozas Katilius, gyvenęs 1903–1984) 1926 m. baigė teisės mokslų studijas Lietuvos universitete, buvo ilgametis advokatas. 1943 m. vokiečių suimtas ir išvežtas į Vokietiją. Amerikiečių išlaisvintas, nuo 1949 m. gyveno JAV, kur aktyviai veikė išėivijos, VLIK'o veikloje, redagavo emigrantų leidinį „Į laisvę“. Svarbiausia V. Vaitiekūno tyrinėjimų sritis buvo sovietinė teisė ir sovietų politikos įgyvendinimas jų užgrobtose valstybėse.

Pasak V. Vaitiekūno, ši konstitucija pirmoji įtvirtinusi tariamą darbininkų klasės viešpatavimą ir pabrėžusi visuomenės ir valstybės klasinį pobūdį pagal principą: kas nelegitimizuotas valstybės pripažinta darbininkų ir valstiečių įtvirtintąja klase, tas yra beteisis.

1923 m. liepos 6 d. priimtoji pirma Sovietų Sąjungos konstitucija jau suformulavusi pagrindinį naujų sovietų valstybių inkorporavimo į šią sąjungą būdą, bet ši federacinio pobūdžio konstitucija neįvardijusi šios Sąjungos subjektų ir likusi „anonimine“ sąjunga, slepiančia sovietų valdančiųjų ateities užmačias. V. Vaitiekūnas atkreipė dėmesį, kad „tokia anoniminė sąjunga palieka atviras duris Kremliaus pretenzijoms į kie-

³³⁷ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 48.

³³⁸ Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoj sovietų konstitucijoj. *Į laisvę*. 1977, 70.

kvieną naują socialistinę respubliką, kad ji ‚pasiprašytų‘ priimama į Sąjungą, kai tik Krekliui susidarys tokiam ‚pasiprašymui‘ užkarti tinkamos sąlygos³³⁹.

Tokios pat nuostatos buvo įtvirtintos ir 1936 m. vadinamojoje Stalino konstitucijoje, kurioje pamėginta bent formaliai įvesti tam tikrų demokratinių nuostatų, deklaruojant liaudies suverenumą, bandant sudaryti įspūdį, kad sovietinė valstybė vadovaujasi teisinės valstybės principais³⁴⁰. Iš tiesų, pati konstitucijos sąranga, nekreipiant dėmesio į realų jos nuostatų įgyvendinimą, laikyta viena pažangesnių pasaulyje – ji pripažino kolektyvines socialines ir ekonomines teises, teises į sveikatos apsaugą, priežiūrą senatvės ir ligos atvejais, būstą, švietimą ir kultūrą. Konstitucijoje taip pat buvo numatyta visų valdžios institucijų reorganizavimas į bendrą sistemą, visuotiniai, lygūs, tiesioginiai jų rinkimai, slaptas balsavimas, nors ir nenumatant teisės patiems piliečiams laisvai išskelti nepriklausomus kandidatus³⁴¹.

Pagaliau naujoji, 1977 metų, Sovietų Sąjungos konstitucija, kaip neabejotinai turinti įtakos okupuotos Lietuvos gyvenimui, susilaukė didesnio išievių dėmesio. V. Vaitiekūnas pateikė trumpą lyginamąją naujosios ir Stalino sąjunginių konstitucijų apžvalgą. Autorius konstatavo, kad naujoji yra ne tik didesnės apimties, bet ir turi preambulę, kurioje pakartotas programinis komunistų partijos siekis – sukurti komunistinę visuomenę. Jis atkreipė dėmesį į konstitucijos nuostatus, skirtus visuomeninės santvarkos pagrindams, ir pabrėžė, kad naujoji konstitucija deklaruoja teisėtumą, tačiau ne įprastą, o ypatingą – socialistinį – teisėtumą; atkreipiamas dėmesys į pakitusią komunistų partijos padėtį konstitucinėje teisėje: komunistų partija iš visuomeninių organizacijų tarpo perkeliama į politinės sistemos skyrių, pastebimas tam tikras komunistų partijos įvalstybinimas³⁴².

Nustatyta, kad esminis pokytis įvykęs valstybinėje santvarkoje. Stalino konstitucija buvo nurodžiusi, kad Sovietų Sąjunga yra federacinė valstybė, o 1977 metų Sovietų konstitucija Sovietų Sąjungą įvardijo vieninga

³³⁹ Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoji sovietų konstitucijoje. *Į laisvę*. 1977, 70: 18.

³⁴⁰ Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoji sovietų konstitucijoje. *Į laisvę*. 1977, 70: 19.

³⁴¹ [Römeris, M.] X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949, p. 19.

³⁴² Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoji sovietų konstitucijoje. *Į laisvę*. 1977, 70: 22–23.

sąjungine valstybe, linkdama prie unitarinės valstybės modelio ir, pasak V. Vaitiekūno, link buvusio carinės Rusijos modelio.

Įžvelgta pokyčių ir respublikų teisės išstoti iš Sovietų Sąjungos formuluotėje, nors 71 konstitucijos straipsnis iš esmės atkartojantis ją tokią pat, kokia ji buvo ankstesnėje. Pasiremta tuo, kad naujoji konstitucija, deklaratyviai reikšdama visų šalies tautų valią ir interesus, nustačiusi galimybę išstoti iš Sovietų Sąjungos išimtinai tik gavus visų Sąjungos narių pritarimą³⁴³. Naujoji konstitucija naujai nustatė ir Sąjungos bei respublikų kompetencijos atribojimą. Tam ji skyrė mažiau dėmesio nei Stalino konstitucija. Tad kadaise buvusi konkrečiau nustatyta Sąjungos kompetencija mažiau ribojusi respublikų savarankiškumą, o naujojoje konstitucijoje sąjunginė kompetencija apibrėžta bendresne forma, aptakiau, taip išplečiant ją, duodant pagrindą teigti ją sustiprinus polinkį į unitarizmą.

Nedaug dėmesio išėivijoje susilaukė ir 1978 metų sovietinė Lietuvos konstitucija: trumpai, pernelyg populiariai ir gana paviršutiniškai nušviesta jos priėmimo procedūra, pakomentuotos kai kurios nuostatos³⁴⁴. Straipsnio autorius ekonomistas Gediminas Galva (1905–1979), nevienkartinio nepriklausomos Lietuvos vyriausybės nario ir vadovo E. Galvanausko brolis, didžiausiu melu joje įvardijo 68 straipsnio teiginį, skelbiantį, jog Lietuvos gyventojai į SSRS įstoję savanoriškai, laisvu apsisprendimu. „Konstitucijai“ papriekaištauta už tai, kad valdžią okupuotoje Lietuvoje ji atiduodanti ne pačios Lietuvos valdančiosioms institucijoms, realiai atliekančioms vietos savivaldos funkcijas, o sovietų „rikiuotojams“, kad, deklaruojant liaudies valdžią, iš tikrųjų liaudis esanti pajungta Sovietų Sąjungos komunistų partijai. Lietuvos „konstitucija“ esanti tik sovietų konstitucijos „atšvaistas“.

Nors išėivijos atstovų pastabų apie sovietinę konstitucinę teisę nedaug, jų atliktos analizės ir tyrimų reikšmė neabejotina. Šiais tyrimais buvo atskleidžiamas Sovietų Sąjungos propagandos pasauliui peršamos minties, kad lietuvių tauta, neva savarankiškai ir laisvai reikšdama tautos suverenumą, pati savo noru pasirinkusi sovietinį valstybingumą ir santvarką kaip „tikrąją“ demokratiją, nepagrįstumas. Tuo neabejotinai buvo prisidedama prie išėivijos rengiamų Lietuvos laisvinimo akcijų, pabrė-

³⁴³ Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoj sovietų konstitucijoj. *Į laisvę*. 1977, 70: 28.

³⁴⁴ Galva, G. Okupanto konstitucija Lietuvai. *Draugas*. 1978, 124.

žiama sovietinės valdžios vykdoma prievarta, lietuvių tautos okupacija. Tai buvo vieni pirmųjų sovietinės konstitucinės teisės tyrimų Lietuvos jurisprudencijoje.

3. Baudžiamosios teisės problematika

Tikintis, kad sovietų okupacija nebūsimi ilgalaikė, o atsikūrusios Lietuvos tolesnei teisės raidai sovietinė teisė nedarysimi apčiuopiamo poveikio kaip neaktualiai, didelio dėmesio išėivijos teisininkai pradžioje jai neskyrė. Lietuvos teise imta labiau domėtis nuo šeštojo dešimtmečio vidurio.

Ėmusis aptarinėti bendrąsias Lietuvoje galiojusios sovietinės teisės nuostatas, pirmiausia buvo mėginama atskleisti pagrindinę problemą, būdingą visai sovietinės teisės sistemai: ji buvo pajungta valdančiosios partijos interesams įgyvendinti, maža to, partijai ne tiek esantis svarbus legitimumas, teisė čia nėra institucijų veiklos matas, pripažįstamas ne įstatymo primatas, o aukščiau visko iškeliamas partijos interesų bei tikslų viršenybė. D. Krivickas pabrėžė, kad sovietinė visuomenė nepasitikinti teise ir teisingumo institucijomis, kad tas pasitikėjimas esąs pakirstas ir dėl įsivešėjusios korupcijos³⁴⁵.

Išėivijos teisininkai, stengdamiesi vertinti sovietinį okupacinį režimą, to režimo kontekste bendresnio pobūdžio straipsniuose kiek daugiau dėmesio skyrė vienai labiausiai atspindinčių to režimo ypatybes teisės šakų – baudžiamajai teisei. Plačiau panagrinėti sovietinius baudžiamosios teisės šaltinius ir jų raidą okupuotoje Lietuvoje bandė V. Vaitiekūnas 1958 m. pasirodžiusiame veikale „Sovietinis teisingumas. Postalinių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga“; šie mėginimai taip pat atsispindėjo publikuotuose jo straipsniuose ir vėliau pasirodžiusiame rinktinių straipsnių rinkinyje³⁴⁶.

Pažintis su baudžiamosios teisės problematikai skirtomis išėivijos publikacijomis yra pagrindas išskirti du pagrindinius jose skelbtų tyrinėjimų aspektus: *a.* sovietinių baudžiamųjų įstatymų genezę, jų priėmimo

³⁴⁵ Krivickas, D. Įstatymų ir teismų sprendimų vykdymas okup. Lietuvoje. *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26: 2–3.

³⁴⁶ Vaitiekūnas, V. *Sovietinis teisingumas. Postalinių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga*. New York, 1958; Vaitiekūnas, V. *Vidurnakčio sargyboje*. Rinktinių raštai. I tomas. Chicago, 1993.

aplinkybes ir bendruosius bruožus; *b.* atskirų nusikaltimo sudėčių analizę ir vertinimą.

Sovietinių baudžiamųjų įstatymų įsigaliojimas, prasidėjęs pirmajai sovietinei okupacijai, išėvių sovietinės baudžiamosios teisės tyrinėjimuose nagrinėtas neplačiai, net sudarant įspūdį, kad kurį laiką, iki 1940 m. pabaigoje įvedant sovietinius įstatymus, Lietuvoje tarytum buvęs tam tikras baudžiamosios teisės šaltinių vakuumas³⁴⁷. Iš tiesų, prasidedant Lietuvos sovietinei okupacijai, įvedus okupacinę kariuomenę 1940 m. birželio 15 d., kurį laiką joje liko veikti Rusijos 1903 m. baudžiamasis statusas ir kiti nepriklausomybės laikais galioję baudžiamieji įstatymai, tiesa, kai ką juose panaikinus ar kiek papildžius (pvz., nustatyta mirties bausmė už ginkluotą sukilimą, antivalstybinį kurstymą *etc.*, sustiprinta arba naujai įvesta baudžiamoji atsakomybė už spekuliaciją, kenkimą, sabotажą, turto niokojimą ir kai kurias kitas nusikalstamomis laikytas veikas), o teisiškai įforminus Lietuvos prijungimą prie SSRS įsigaliojo dar ir vadinamieji sąjunginiai baudžiamieji įstatymai. Ir tik dar kiek vėliau, 1940 m. gruodžio 1 d., Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, gavęs SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo sutikimą, įvedė sovietinį 1926 m. Rusijos Federacijos baudžiamąjį kodeksą ir nutraukė iki tolei taikytą Lietuvos valstybės baudžiamųjų įstatymų galiojimą.

1957 m. vasario 11 d. pakeitus TSRS Konstitucijos 14 straipsnį, išplečiant vadinamųjų sąjunginių respublikų kompetenciją priimti savus baudžiamuosius įstatymus, suprantama, laikantis sąjunginių įstatymų, 1958 m. gruodžio 25 d. buvo priimti TSR Sąjungos ir sąjunginių respublikų baudžiamųjų įstatymų pagrindai. Jie tapo savotiškais aiškiai apibrėžtais rėmais, nustatytais vadovautis sąjunginėms respublikoms, joms rengiant savus kodeksus. Respublikinės grandies teisėkūros iniciatyva tuose Pagrinduose buvo suvaržyta: nominaliai joms leista nustatyti bausmių rūšis, minimalų laisvės atėmimo laiką, atsakomybę lengvinančias aplinkybes, itin sunkiems priskirtinų nusikaltimų sudėtis ir kai ką kita. V. Vaitiekūno nuomone, šiuos pokyčius galėjęs lemti Vakarų valstybių, tuo metu Sovietų Sąjungai su jomis ėmus aktyviau nustatinėti ryšius, kritikos spaudimas. Patvirtindamas tokią savo prielaidą V. Vaitiekūnas nurodė, kad vienas žinomiausių Harvardo universiteto teisės profesorių H. J. Berma-

³⁴⁷ Brazinskas, J. Baudžiamoji materialinė teisė. *Naujienos*. 1975, 277: 4.

nas lankėsi Maskvoje ir jį sovietinė valdžia patikinusi, jog ruošiamasi baudžiamosios teisės reformai ir ketinama išleisti naujus baudžiamuosius kodeksus³⁴⁸.

Apžvelgdami sovietinės baudžiamosios teisės bendrosios dalies nuostatas, išeivijos teisininkai taip pat išvelgė tam tikrą bandymą modernizuoti šią teisės šaką, grįžtant prie demokratiškų klasikinės baudžiamosios teisės principų ir nuostatų, nuo kurių anksčiau galiojusiuose baudžiamuosiuose įstatymuose buvo gerokai nutolta. Pirmiausia pabrėžta, kad baudžiamosios teisės ginamu gėriu tampanti jau ne vien sovietinė valstybė ir jos interesai, bet baudžiamasis įstatymas svarbiu savo prioritetu įvardija ir piliečio teisių gynimą bei apsaugą. Antru ir svarbiausiu žingsniu į priekį jie laikė klasikinio baudžiamosios teisės principo *nullum crimen sine lege* susigrąžinimą: atsisakyta bene didžiausiomis sovietinės baudžiamosios teisės ydomis laikytų iki tolei buvusių įteisintų baudžiamąjo įstatymo analogijos ir galimybės jam galioti atgaline data. Reformuotą sovietinę baudžiamąją teisę taip pat apibūdino bausmių sistemos švelninimas, taip pat ir mirties bausmės taikymo ribojimas. Dar viena svarbi naujovė, į kurią atkreiptas dėmesys – panaikinta kolektyvinė baudžiamoji atsakomybė – atsisakyta iki reformos taikytos giminaičių atsakomybės už savavališką kario pašalinimą iš tarnybos.

Šie pokyčiai baudžiamąjoje teisėje atsispindėjo 1961 m. priimtame ir įsigaliojusiame Lietuvos SSR baudžiamajame kodekse³⁴⁹, parengtame laikantis vos kiek anksčiau pasirodžiusio naujo, laikyto pavyzdiniu, šiai teisės šakai skirto Rusijos kodekso.

Nors, kaip pabrėžė V. Vaitiekūnas, minėti baudžiamųjų įstatymų poslinkiai esminės pažangos nepadarė, iki galo neįgyvendino demokratiškos baudžiamosios teisės nuostatų, o greičiau jais buvo siekiama sukurti teisės reformos iliuziją³⁵⁰, emigrantų spaudoje neliko nepastebėtas jau pats lietuviško baudžiamąjo kodekso gimimo faktas.

³⁴⁸ Vaitiekūnas, V. *Sovietinis teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga*. New York, 1958, p. 4.

³⁴⁹ Vaitiekūnas, V. *Vidurnakčio sargyboje*. Rinktiniai raštai. I tomas. Chicago, 1993, p. 163; Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. Maskva taikosi prie viešosios nuomonės. *Dirva*. 1961, 99: 3–4.

³⁵⁰ Vaitiekūnas, V. *Sovietinis teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga*. New York, 1958, p. 74.

Tiesa, jo vertinimų čia būta įvairių. Kai kurie kairiųjų pažiūrų emigrantų atstovai netgi buvo linkę sveikinti Lietuvą, neva sugebėjusią pagaliau kodifikuoti savąją baudžiamąją teisę – to anksčiau nebuvo pavykę padaryti. Panašios nuomonės susilaukė kategoriškų prieštaravimų: teigta, jog ištis turima reikalo ne su savais Lietuvos baudžiamaisiais įstatymais, nes tai, V. Rastenio žodžiais tariant, esąs „tik vertimas iš rusų kalbos Maskvoje pagaminto baudžiamųjų įstatymų stereotipo, „suteikiamo“ visoms sovietinės imperijos „suvereninėms“ respublikoms“. Jo teigimu, „respublikinių įstatymų“ leidėjai tokiaime vertime turėję teisę tik įrašyti „savus aptinkamus pavadinimus ir kur ne kur kokį specifinį dėsni, susijusį su kuo nors ryškiau išsiskiriančiomis ūkinėmis ar geografinėmis sąlygomis“³⁵¹.

Iš tiesų, sovietinio kodekso rengėjai Lietuvoje buvo įsprausti į griežtus sąjunginių sovietinių baudžiamųjų įstatymų nuostatų rėmus ir negalėjo nuo jų nukrypti.

Kur kas mažiau dėmesio emigracijoje skirta konkrečioms nusikaltimų sudėtims, vengta išsamesnės jų analizės, į jas neretai žvelgta per kitų teisės šakų prizmę, pateikiant bendro pobūdžio samprotavimus. Vis dėlto bandymai analizuoti atskiras sovietinės baudžiamosios teisės reglamentuojamas nusikaltimų sudėtis, kaip ir bendra sovietinės baudžiamosios teisės kritika, buvo ne ką mažiau įdomi ir vertinga.

Daugiausiai dėmesio joms skyrė ir atlikti tam tikrą jų analizę iš esmės bandė tik D. Krivickas ir V. Vaitiekūnas.

Antai, V. Vaitiekūnas pateikė išsamesnę valstybinių nusikaltimų sovietinėje baudžiamojoje teisėje genezę, konstatuodamas, kad 1958 m. SSRS Aukščiausiosios Tarybos priimtas įstatymas, numatantis baudžiamąją atsakomybę už valstybinius nusikaltimus, iš esmės panaikino anksčiau buvusį kai kurių šių nusikaltimų sudėčių išskyrimą į specialią vadinamųjų kontrrevoliucinių nusikaltimų grupę. Šiame įstatyme autorius pastebėjo ir kitų teigiamų poslinkių: išdavystė jame įvardijama jau vien tik tyčiniu nusikaltimu, atsisakoma už ją kolektyvinės atsakomybės. Atskirai jis paminėjo nusikaltimo, įvardyto banditizmu, sudėtį, ir nurodė, jog sovietų represinės struktūros Lietuvoje šią sudėtį taikydamos pasipriešinimo kovoje dalyvaujantiems partizanams ir ignoruodamos jų

³⁵¹ Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. 1. Didžiojoji „savais“ įstatymais, nors ir „didžiųjų brolių“ padiktuotais. *Dirva*. 1961, 97: 3.

veiksmuose politinius motyvus, apskritai neteisingai ir nepagrįstai tą sudėtį interpretuojančios³⁵².

Vertinant V. Vaitiekūno atliktą sovietinių valstybinių nusikaltimų sudėčių analizę matyti, kad autorius stengėsi atskleisti naujoves, kuriomis siekta baudžiamąją teisę nors kiek priartinti prie demokratinėse valstybėse taikytų standartų, ir tie pokyčiai, palyginti su anksčiau galiojusia teise, vertinti teigiamai. Jo manymu, baudžiamojoje teisėje atsirandanti aiškesnė apibrėžtis, aiškėjantis nusikaltimo sudėties objektas – įstatymu saugomas gėris. Tačiau kartu pabrėžiama, kad įstatymų pokyčiai dažniausiai pernelyg menki, iš esmės daugiau keičiasi tik frazeologija.

Didesnės reikšmės straipsnių, skirtų kitoms nusikaltimų rūšims, daugiau neminima, spaudoje apsiribojama tik kai kurių su jomis susijusių įstatymų turinio atpasakojimu³⁵³ arba tenkinamasi įstatymų arba jų pakeitimų apibūdinimu, paimtu iš sovietinės Lietuvos spaudos (dažniausia iš laikraščio „Tiesa“).

Vadinamosios M. Gorbačiovo *perestroikos* metais tam tikro teisininkų emigrantų dėmesio sulaukė Lietuvoje 1988–1989 m. vykę nauji bandymai peržiūrėti sovietinę teisę, atsiradusios kai kurios naujos valstybinių nusikaltimų sudėty – viešas kurstymas nuversti sovietinę valdžią, valstybės organų ar viešųjų organizacijų įžeidimas arba diskreditacija ir pan. Jas D. Krivickas, remdamasis JAV teisininkų ir politikų nuomone, apibūdino priemonėmis, skirtomis būsimiems disidentams bei gavusiems žodžio laisvę valdžios kritikams persekioti. Sovietinė valdžia, jo įsitikinimu, pati iš anksto ėmusi riboti savo deklaruotą žodžio, spaudos laisvę, viešumo principą³⁵⁴.

Nagrinėdami sovietinę teisę, sovietinius baudžiamuosius įstatymus, ypač atskiras nusikaltimų sudėtis, gilindamiesi į juos, išėvijos teisininkai pagrindine sovietinės teisės yda laikė tai, kad ji esanti pajungta partijai ir jos interesams tenkinti. Sovietinė baudžiamoji teisė nepripažįstanti *rule of law* principo, todėl įstatymų leidėjas labiausiai gintinu gėriu iškeliantis valstybę, o piliečio, fizinio asmens interesais esą rūpinamasi daug ma-

³⁵² Vaitiekūnas, V. *Sovietinis teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga*. New York, 1958, p. 42–48.

³⁵³ Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. Degtindarių ir girtuoklių baudimas. *Dirva*. 1961, 117: 3.

³⁵⁴ Krivickas, D. Teisės reformos kaži kurie broužai. *Naujoji Viltis*. 1989, 22: 106–109.

žiau. Šioje teisinėje sistemoje teisė esanti tik valdančiosios klasės įrankis, sovietinis baudžiamasis įstatymas paverčiamas veiksmingu įrankiu valdančiosios klasės interesams saugoti, žmogaus teisių apsaugos juo tiesiog negarantuojant³⁵⁵.

Reikšmingas baudžiamosios teisės tyrinėjimų iševijoje aspektas buvo okupacinės sovietų valstybės Lietuvoje vykdyta baudžiamoji politika, kurią iševijos spauda buvo linkusi vertinti genocidu, vykdytu ne tik lietuvių, bet ir kitų to meto Sovietų Sąjungos tautų atžvilgiu.

Pasak plačiai apžvelgusio genocido eigą ir vykdytojus V. Vaitiekūno, bolševikinis genocidas, Sovietų Rusijoje pradėtas praktikuoti nuo pat 1917 metų, vėliau buvo tęsiamas ir įsikūrusioje Sovietų Sąjungoje. Jis vykdytas dviem pagrindiniais tikslais ir būdais: pirma, fiziškai naikinant ideologiškai neloyalų, laikomą „nepataisomu“, elementą, prieš tai kiek galima išnaudojus jo darbo jėgą (biologinis genocidas), arba, antra, mėginant perauklėti ir grąžinti į bolševikinę visuomenę elementą, pasiduodantį pataisyti (kultūrinis genocidas)³⁵⁶. Lietuvoje genocido veiksmai, V. Vaitiekūno duomenimis, iš esmės buvę pradėti Sovietų Sąjungos vidaus reikalų liaudies komisaro 1941 m. gegužės 3 d. įsakymu dėl nedelsiamo masinio Lietuvos gyventojų deportavimo į tolimąsias Sovietų Sąjungos sritis³⁵⁷.

Tam tikrų genocido elementų sovietų baudžiamajoje teisėje ir ypač teismo procese įžvelgė V. A. Dambra, rašydamas apie Sovietų Sąjungoje taikytą vadinamąją kriminalinę psichiatriją. Ji plačiai taikyta kaip kriminalinė bausmė, vertinant ją viena veiksmingiausių ir labiausiai bauginančių, sykiu režimui padedančia nusiėpti tikrąją politinių represijų, skirtų susidoroti su santvarkos priešininkais, mastą, nes tai buvo daroma formaliai vadovaujantis medicininio kriterijumi, pažeidžiant formaliąsias procesines normas³⁵⁸.

Toks genocido nusikaltimo nagrinėjimas, kai pateikiami faktai, parbrėžiantys gyventojų trėmimus ir kitas priemones, galėjo būti naudin-

³⁵⁵ Krivickas, D. Teisės reformos kaž kurie broožai. *Naujoji Viltis*. 1989, 22: 103; Vaitiekūnas, V. *Sovietinis teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių baudžiamųjų įstatymų apžvalga*. New York, 1958, p. 74–75.

³⁵⁶ Vaitiekūnas, V. Genocido nusikaltimas. *Aidai*. 1951, 8: 338.

³⁵⁷ Vaitiekūnas, V. Genocido nusikaltimas. *Aidai*. 1951, 8: 340.

³⁵⁸ Dambra, V.A. Kriminalinės psichiatrijos naudojimas Sovietų Sąjungoje. *Lietuvos katalikų mokslo akademija. Suvažiavimo darbai*. 1991, 13: 451, 470.

gas politine prasme vadinamoje Lietuvos laisvinimo byloje, ypač siekiant informuoti pasaulį apie įvykius okupuotoje Lietuvoje. O tarptautinės ir vidaus teisės požiūriu reikšmingesni buvo išeivių teisininkų pasvarstymai apie 1948 m. Konvenciją dėl kelio genocidui užkirtimo ir baudimo už jį. Šiuo aspektu Konvencija taip pat susilaukė išeivijos dėmesio – buvo svarstoma galimybė ją pritaikyti okupuotos Lietuvos sąlygomis.

Atkreiptas dėmesys į genocido apibrėžimą Konvencijoje, nurodanti, jog juo laikoma veika, kuria „siekiama visiškai ar iš dalies sunaikinti kokią nors nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę“, žudant jos narius, fiziškai ar psichiškai juos žalojant, sudarant atitinkamas gyvenimo sąlygas. Tuo pagrindu svarstytos galimybės patraukti Sovietų Sąjungą atsakomybėn už jos vykdomas represijas lietuvių atžvilgiu. Konvencija šiuo požiūriu teikė tam tikrų vilčių (numatyta galimybė dėl jos vykdymo kreiptis į Jungtinių Tautų Teisingumo Teismą). Vis dėlto galutiniai jos analizės rezultatai nuvylė, dėl sovietinių Rusijos, Gudijos ir Ukrainos atstovų padarytos išlygos, kategoriškai reikalaujančios, kad ginčo šalys tuo reikalu susitartų³⁵⁹.

Konvencijoje išvelgta ir kai kurių kitų aplinkybių, neabejotinai sunkinančių jos pritaikymo už sovietų vykdomas represijas galimybes. Tad V. Vaitiekūnas, pabrėždamas tarptautinių aktų deklaratyvumą ir sudėtingą įgyvendinimą, pažymėjo, jog „reikia valios ir ryžto tas paskelbtas teisės realiai ginti, dėl jų kovoti, prireikus nevengiant nė didelių aukų“. Jo manymu, „antigenocidinė kova iš tarptautinių chartų turi nusileisti į tarptautinės antigenocidinės opinijos suaktyvinimą ir suvisuotinimą. Deja, šiuo atžvilgiu ligšiol dar besame daugiau pageidavimų ir planavimų srityje, ne akcijos“³⁶⁰. Panašios nuomonės laikėsi ir D. Krivickas³⁶¹.

Siekiant išnagrinėti ir pabrėžti baudžiamąją teisę kaip sovietinio režimo įrankį, išeivijos publikacijose, natūralu, dažniausiai vienu ar kitu aspektu aptartos materialinės normos; tik kartais bandyta pažvelgti ir į procesinių normų ypatybes, nors išsamesnio pobūdžio ar specialiai šiems klausimams skirtų publikacijų iš esmės nebuvo. Išeivijos laikraščiuose šiek tiek dažniau jos pasirodydavo informacinio pobūdžio žinučių pavidalu ir tik retsykiais būdavo plačiau komentuojamos. Iš minėtų publikacijų ver-

³⁵⁹ Vaitiekūnas, V. Genocido nusikaltimas. *Aidai*. 1951, 8: 343.

³⁶⁰ Vaitiekūnas, V. Genocido nusikaltimas. *Aidai*. 1951, 8: 343.

³⁶¹ Krivickas, D. Genocidas ir genocido konvencija. *Lietuva*. 1952, 2: 123.

tingi V. Rastenio straipsniai „Dirvoje“. Juose autorius apskritai apibūdino sovietinį baudžiamąjį procesą, ypač jame išskirdamas teisinę kaltinamojo padėtį. Šioje plotmėje autorius reiškė apgailėstavimą, kad sovietinė baudžiamoji teisena yra netgi prastesnė, nei kadaise buvusi carinėje Rusijoje, nes pasigendama nekaltumo prezumpcijos taikymo, kaltinamajam suteikiama nedaug teisių, o kaltintoju bylose beveik visada būna valstybės atstovas, be to, dar ir šališkas.

Teigiamu ikiteisminės baudžiamąjo proceso stadijos bruožu V. Rastenis laikė tardymo kontrolės atidavimą prokuratūrai, nors, jo manymu, tai taip pat pernelyg menkai gerina procesą, demokratinio pasaulio teisingumo principų neatitinkantį jau vien dėl to, kad kaltinamasis ir jo advokatas su kaltinimo medžiaga galintys susipažinti tik baigus parengtinį tardymą. Toks teisenos sutvarkymas, V. Rastenio įsitikinimu, rodantis, kad baudžiamosios bylos svorio centras paliekamas parengtinio tardymo stadijoje – kaltinamojo likimas yra pavedamas parengtinį tardymą atliekančio tardytojo nuožiūrai, o šis turi galimybę tą likimą „sutvarkyti“ tuomet, kai kaltinamasis neturi galimybių naudotis jokiais teisėmis³⁶².

Apibūdinęs kaltinamojo procesinę padėtį kaip nykštuko prieš milžiną, V. Rastenis pažymėjo jį negalint tinkamai ginti savo teisių jau vien dėl to, kad neturima tinkamai organizuotos, savarankiškos advokatūros. Advokatas, pasak jo, procese siekiantis iš esmės tų pačių tikslų, kaip kaltintojas – tarnauti socialistiniam įstatymui³⁶³. Didžiausia proceso problema laikyta ir tai, kad nesantis užtikrintas teismo nešališkumas, nesama teisėjo neliečiamumo, o teisėjų „rinkimų“ rezultatai ir galimybė juos nušalinti nuo pareigų faktiškai atiduoti kompartijos žiniai.

Apskritai, pasak B. Nemicko, teisingumas ir teisėtumas sovietinėje sistemoje esąs negalimas dėl to, kad ten visa valdžios galia sutelkta nekonstitucinio, bet iš esmės viešpataujančio ir visą politinį gyvenimą lemiančio kompartijos politinio biuro rankose, visos kitos – valdžios, valdymo ir teismo – institucijos yra tik besąlygiškai klusnūs įrankiai jo rankose³⁶⁴.

³⁶² Rastenis, V. „Kupranugarių kaustymas“ nepanaikintas. *Dirva*. 1961, 108: 3.

³⁶³ Rastenis, V. Kaltinamasis – kaip nykštukas prieš milžiną. *Dirva*. 1961, 106: 6.

³⁶⁴ Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8: 2–3.

V. TARPTAUTINIS ŽMOGAUS TEISIŲ REGLAMENTAVIMAS IR LIETUVA

Vienu atspirties taškų, turėjusių padėti Lietuvai, besistengiančiai gal ne tiek nusikratyti svetimųjų viešpatavimo ir atkurti savo nepriklausomos demokratines valstybės institucijas, kiek bent oponuoti tam viešpatavimui ir lenkti sovietus švelninti joje vykdomą okupacinį režimą, išėivijoje buvo laikomos žmogaus teisės ir laisvės, deklaruojamos ir įtvirtinamos tarptautiniuose aktuose. Tokius žmogaus teisių dokumentus išėivija vertino visos tarptautinės teisės kontekste, suprasdama, kad „teisė, nepaisant dažnų ir akivaizdžių jos pažeidimų ir nereto jėgos viršenybės atvejo tarptautiniuose santykiuose, visad buvo, yra ir pasiliks patikimiausias, o dažnai ir vienintelis nuskriaustų silpnųjų ginklas“³⁶⁵.

Apskritai žmogaus teisių tarptautiniuose dokumentuose tema išėivijos spaudoje nebuvo tarp populiariausių, kiek daugiau ja domėjosi ir rašė iš esmės gal tik K. Šidlauskas ir ypač V. Vaitiekūnas. Pastarasis paskelbė turiningą straipsnį „Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose“.

V. Vaitiekūno manymu, jei tarptautinis žmogaus teisių dokumentas kartais net ir nieko nauja ratifikavusios valstybės vidaus gyvenimui neduotų, jis vis tiek atitinkamų žmogaus teisių apsaugai toje valstybėje suteiktų tarptautinį pobūdį, kartu padarydamas žmogų tarptautinės teisės dalyviu ir įgalindamas jį savo teises ginti, dėl jų kovoti tarptautinėje plotmėje. „Kiekviena tarptautinė sutartis stipriau ar silpniau liečia valstybės vadinamus vidaus reikalus ir daugiau ar mažiau braunasi į valstybės organų galią“, teigė jis. Pažymėdamas, jog totalitarinėje santvarkoje dažnai viešpatauja gryna savivalė, V. Vaitiekūnas taip aiškino esamą padėtį, kai Sovietų Sąjunga „taip atkakliai gina savo suverenumo neliečiamybę ar ratifikuoja tik tas tarptautines žmogaus teisių konvencijas, kurių vykdymo kontrolė palikta ratifikavusios valstybės organams“³⁶⁶. Tuo pat metu laikytasi nuomonės, kad tarptautinės konvencijos faktiškai darančios poveikį net ir toms valstybėms, kurios formaliai nėra joms įsipareigojusios, maža to – kartais toks netiesioginis veikimas esąs beveik net veiksmingesnis už formalų ratifikuotos sutarties veikimą.

³⁶⁵ Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3: 97.

³⁶⁶ Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3: 101–102.

Publikacijose, skirtose tarptautinėms žmogaus teisėms, bendrais bruožais buvo mėginta nušviesti tų dokumentų struktūrą, primintos jų iniciatorių intencijos ir viltys dėl žmogaus teisių, apžvelgta, kaip atsirado konkretūs dokumentai – Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas, Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, ar jie veiksmingi, kaip plėtojamos ir konkretinamos jų nuostatos tarptautinėmis sutartimis, taip pat aptarti svarbiausi bendrieji rūpesčiai dėl žmogaus teisių ateities. Kitais žodžiais tariant, išsamiai rašyta apie tai, kas teigiamo žmogaus teisių srityje po Antrojo pasaulinio karo padaryta ir kas dar darytina.

Išeivijos atstovai savo publikacijose aptarė konkrečias Jungtinių Tautų ir nepriklausomai veikiančių kitų tarptautinių institucijų priimtas tarptautines sutartis bei deklaracijas, skirtas žmogaus teisių apsaugai, domėjosi tikrąja padėtimi pirmiausia tose valstybėse, kurių „faktinėje jurisdikcijoje yra mūsų tauta ar jos išeivijos stambesnieji telkiniai“. Šių dokumentų gausą publikacijų autoriai plačiai auditorijai aiškino realia to meto tarptautine padėtimi: „Kai Jungtinių Tautų demokratams praktiškai paaiškėjo, kad vakarietiškosios demokratijos ir sovietinio totalizmo antipodiškų nusistatymų žmogaus teisių atžvilgiu sąveika negali duoti gerų vaisių, jie pakeitė žmogaus teisių užtikrinimo ir apsaugos siekimo būdą <...>. Vietoj vieno, įvairiopus žmogaus teises ir jų apsaugą apimančio tarptautinio kodekso, tiek pačios Jungtinės Tautos, tiek jų globoje nepriklausomai veikiančios tarptautinės institucijos (Tarptautinė darbo organizacija, Tarptautinė švietimo, mokslo ir kultūros organizacija – UNESCO, Tarptautinis raudonasis kryžius) išvystė iniciatyvą vienos kurios teisės atžvilgiu“³⁶⁷.

Ypač išskirtine galima laikyti V. Vaitiekūno atliktą Jungtinių Tautų chartijos analizę tarptautinių žmogaus teisių kontekste.

Jungtinių Tautų chartiją autorius vertino kaip sovietinio totalitarizmo ir vakarietiškosios demokratijos antipodiškų nusistatymų kompromisą, „atsimenant, kad tarp Jungtinių Tautų steigėjų buvo ir Sovietų Sąjunga, žmogaus teisių brutaliu nepaisymu turinti nepalyginti daugiau patyrimo už nacizmą, pigu suprasti, kad planuoti tikrai paveikų žmogaus teisių garantavimą Jungtinių Tautų chartijoje buvo naivi iliuzija. Antra vertus, net

³⁶⁷ Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3: 99.

ir Stalino Rusijai nebuvo patogu atvirai ir akivaizdžiai stot žmogaus teisėms opozicijon ir jas vetuoti³⁶⁸. Taigi atsiradusi Jungtinių Tautų tikslų ir principų nuostata „įgyvendinti tarptautinį bendradarbiavimą sprendžiant ekonominio, socialinio, kultūrinio ir humanitarinio pobūdžio tarptautines problemas, ugdant ir skatinant pagarbą visoms žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms, nepaisant skirtingos rasės, lyties, kalbos bei religijos“³⁶⁹. Pasak V. Vaitiekūno, ši kompromisinė formuluotė pakeitė Jungtinių Tautų demokratinę steigėjų ketinimą užtikrinti ir saugoti žmogaus teises.

Visuotinę žmogaus teisių deklaraciją, kurios užuomazgas galima įžvelgti Jungtinių Tautų chartijoje ir kurios paskelbimas buvo pirmas įvykis pasaulio istorijoje, kai organizuota tautų bendruomenė pareiškė savo nuomonę dėl pagrindinių žmogaus teisių ir laisvių, išieiviai laikė privalomu, bendru žmogaus teisių standartu, pagrindu „vienai ar kitai žmogaus teisių anomalijai pašalinti“³⁷⁰. V. Vaitiekūno įsitikinimu, siekiant tikrų konstitucinių žmogaus teisių garantijų, konstitucijoje faktiškai „pakaktų pasakyti, kad valstybė vykdys Visuotinę Žmogaus Teisių Deklaraciją ir Jungtinių Tautų priimtas žmogaus teisių konvencijas, ir taškas“³⁷¹.

Dėmesio atskiroms tarptautiniuose dokumentuose įtvirtintoms žmogaus teisėms skyrė ir išsamesnę jų analizę atlikti bandė taip pat K. Šidlauskas. Savo publikacijose autorius kreipė dėmesį į patį Lietuvos okupacijos faktą ir jį vertino remdamasis Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos normomis, skirtomis žmogaus teisėms.

Nušviesdamas Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos struktūrą, pateikdamas atskiras, trumpas jos turinio apžvalgas, K. Šidlauskas išskyrė kelis straipsnius, jo manymu, nagrinėjančius svarbų tautų laisvo apsisprendimo klausimą. Autorius atkreipė dėmesį į pirmąją Deklaracijos straipsnį, skelbiantį, jog „visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs savo orumu ir teisėmis. Jiems suteiktas protas ir sąžinė ir jie turi elgtis vienas kito atžvilgiu kaip broliai“³⁷², taigi, jo nuomone, ši deklaracija lygiai taikoma ir

³⁶⁸ Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3: 98.

³⁶⁹ Jungtinių Tautų chartija, 1 str. [interaktyvus]. [žiūrėta 2011-07-26] <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=160266&p_query=&p_tr2=>.

³⁷⁰ Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3: 102.

³⁷¹ Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoje Sovietų konstitucijoje. *Į laisvę*. 1977, 70 (107): 27.

³⁷² Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Žmogaus teisės*. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991, p. 12–19.

laisvos, ir pavergtos tautos žmonėms. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos aštuntajame straipsnyje įtvirtintas nuostatas, skelbiančias kiekvieno žmogaus teisę, esant pažeistoms jo pagrindinėms konstitucijos ar įstatymo pripažįstamoms teisėms, pasinaudoti kompetentingais nacionaliniais teismais savo teisėms atgauti, autorius laikė labai svarbiomis, nes jose pripažįstamas principas, kad pilietinių teisių apsauga turi būti pavesta teismams, o ne „kokiems nors administracinės valdžios biurokratams“. Sykiu jis apgailestavo, kad „įsakmiai suteikiant piliečiui teisę dėl jo pagrindinių teisių pažeidimo kreiptis tik į savo valstybės teismą, tuo pačiu jam paneigiama teisė kreiptis į kokį nors tarptautinį tribunalą“³⁷³.

K. Šidlauskas išskyrė Deklaracijos 21 straipsnį, kuriame teigiama, kad liaudies valia yra valstybinės valdžios pagrindas, ir toji valia turinti būti pareikšta teisinguose rinkimuose – „periodiškais ir nesuklastotais rinkimais, turint visuotinį, lygų ir slaptą balsavimą arba tolygią slaptą kitokią rinkimų procedūrą“³⁷⁴. Autoriaus nuomone, šiomis nuostatomis ne tik užtikrinamas demokratinis valdžios pobūdis, bet ir pakartojamas tautų apsisprendimo principas, nes sakoma, jog negali būti jokios teisėtos valdžios, kuri nekildina savo autoriteto iš tautos valios.

Nurodydami, kad „nors pats teisingo teisės principo nustatymas yra reikšmingas dalykas, bet geriausias principas gali nueiti niekais, jei negalima priversti jo laikytis valstybinio gyvenimo praktikoje“³⁷⁵, išėivijos teisininkai savo publikacijose ypač pabrėžė tarptautinių žmogaus teisių vykdymo priežiūros būtinumą. V. Vaitiekūnas pažymėjo, kad nei Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, nei dešimtys kitų žmogaus teisių tarptautinių konvencijų konkrečiais atvejais neužtikrins ir neapsaugos žmogaus teisių, kol nebus pastatyta veiksminga „mašinerija“ prižiūrėti, kaip vykdomos žmogaus teisės.

Kaip pavyzdį tarptautinėms žmogaus teisėms užtikrinti ir apsaugoti ir kaip būdą „žmogaus teisių visuotinumui laimėti visuotinį pripažinimą“ autoriai teikė Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją, žmogaus teisių apsaugos vykdymui prižiūrėti jau 1950 m. nustačiusią „gana paveikią mašiną, būtent: žmogaus teisių europinę komisi-

³⁷³ Šidlauskas, K. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Lietuva. *Tėvynės sargas*. 1968, 1: 31.

³⁷⁴ Šidlauskas, K. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Lietuva. *Tėvynės sargas*. 1968, 1: 31.

³⁷⁵ Šidlauskas, K. Piliečių saugojimas nuo valdžios saivalio (Trumpas Europos ir JAV teisės sistemų palyginimas). *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26: 7.

ją, ministrų komitetą ir žmogaus teisių europinį teismą³⁷⁶. Sveikindami šį faktą, išeiviai autoriai tik apgailestavo, kad, matyt, pagrindinės žmogaus teisių konvencijos Lietuvos, lietuvių tautos laisvės kovos atžvilgiu turės būti įgyvendinamos ilgiau, tikėdamiesi, kad savotiškas „tarptautinės viešosios opinijos tylos sąmokslas“ kada nors baigsis ir kad „bolševikų tebevykdomas tarptautiniuose santykiuose banditizmas bus vieną kartą sustabdytas ir jų svetimoms tautoms padarytos skriaudos atitaisytos“³⁷⁷.

Tarptautinių žmogaus teisių analizė ir vertinimai iš esmės apsiribojo tik tarptautinių žmogaus teisių problematika tautų laisvo apsisprendimo prasme, tarptautinių žmogaus teisių šaltinių raida, šių teisės šaltinių pasirodymo aplinkybių nagrinėjimu. Pačios tarptautinės žmogaus teisės didesnio teisininkų emigrantų dėmesio nesulaukė. Publikacijose nerasime išsamesnės tarptautinių žmogaus teisių analizės, o tik atskiras, trumpas tarptautinių žmogaus teisių dokumentų turinio apžvalgas. Galima manyti, jog nurodytas šis tyrinėjimų trūkumas aiškintinas tuo, kad apie visa tai paprastai buvo rašoma ne specialistams, ne specializuotoje, o plačiam skaitytojų ratui skirtoje literatūroje.

³⁷⁶ Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3: 102–103.

³⁷⁷ Šidlauskas, K. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Lietuva. *Tėvynės sargas*. 1968, 1: 33–34.

VI. BŪSIMOSIOS NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS VALSTYBĖS IR TEISĖS MODELIAVIMAS

1. Išsilaisvinimo perspektyvų ir savo priedermių būsimai Lietuvai įžvalgos

Žymi išeivijos dalis, pirmiausia – pasitraukusi iš savo krašto 1944 m. vasarą, niekada nepaliovė tikėjusi, kad jų Tėvynė pavergta laikinai, kad anksčiau ar vėliau jai pagaliau sugrįšianti laisvė. Žinoma, nepuose-
lėta iliuzijų dėl to, kad Lietuva, kaip sąjunginė Sovietų Sąjungos valstybė, turėtų bent mažiausias galimybes pasinaudoti sovietinėse konstitucijose deklaruota teise nekliudomai pasitraukti iš jos sudėties. Mėginti gvildinti įvairūs kiti išsivadavimo variantai, pradedant Trečiuoju pasauliniu karu ir baigiant revoliucija pačioje Lietuvoje³⁷⁸. Tiesą sakant, pastarasis variantas grynų pavidalu, nuslopus joje partizaniniam karui, didesnių vilčių nežadino. Visuotinai pripažįstant tarptautinių įtampų skatinimo politiką neperspektyvia, didesnių vilčių nedėta ir į veiksmingesnį susovietintų Baltijos valstybių išlaisvinimo klausimo sprendimą Jungtinėse Tautose ar kitose tarptautinėse institucijose³⁷⁹. Daugiau pasikliauta pasaulyje įvyksiančiu kataklizmu, sunaikinsiančiu Rusiją arba susilpninsiančiu ją tiek, kad jos pavergtos tautos galėsiančios atkurti savo valstybes, arba sovietinės sistemos žlugimu ar istorijos raida, pasuksiančia asmens, tautos, rasės laisvėjimo kryptimi ir teigiamai atsiliepsiančia pavergtųjų tautų padėčiai³⁸⁰, nors tuo pat metu čia išvelgta ir reali grėsmė, nes „sukurtos tokios naikinimo priemonės, kad neliko fizinės jėgos, galinčios atstatyti teisėtumą“, bet vis tiek raginta „laukti progos ir ruoštis“³⁸¹.

³⁷⁸ J. F. D. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 1 (63); Navasaitis, K. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 2 (64); Audėnas, J. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 3 (65); Zundė, P. Ar mūsų kelias veda į laisvę? *Metmenys*. 1965, 10 ir kt.

³⁷⁹ Blažys, A. Apie Lietuvos ateitį. *Akiračiai*. 1974, 2: 1; Zundė, P. Ar mūsų kelias veda į laisvę? *Metmenys*. 1965, 10: 117 ir kt.

³⁸⁰ Blažys, A. Apie Lietuvos ateitį. *Akiračiai*, 1974, 2: 1; Nemickas, B. Kelias į Lietuvos nepriklausomybę. *Į laisvę*. 1978, 72: 4.

³⁸¹ Novickis, A. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 6 (68): 10.

Esant dideliam išeivijos atstovų susidomėjimui, žurnalas „Sėja“ 1960 m. specialiai organizavo ištisą ciklą įvairių autorių parengtų straipsnių, skirtų galimiems keliams į Lietuvos nepriklausomybę aptarti.

Viltimis, kad neišvengiamai artėjantis ir jau visai netolimoje ateityje kilsiantis ginkluotas dviejų milžinų – Atlanto bendruomenės ir raudonosios Eurazijos – susirėmimas, pasibaigsiantis „visuotiniu pavergtųjų išlaisvinimu, tironijos žlugimu“³⁸² (arba moderniausios kariavimo priemonės apskritai nepalikiančios „nei ateities, nei problemos“³⁸³), gyventa pirmuosius keliolika pokario metų. Tikėtasi, kad Lietuvos atkūrimo reikalas kilsias dėl laukto Rytų Vokietijos išlaisvinimo, kai „didelė ir karinga vokiečių tauta išsilaisvins iš bolševikų ir vėl susijungs laisvam gyvenimui“³⁸⁴.

Ilgokai lūkuriuota Sovietų Sąjungos konflikto su Kinija³⁸⁵ tikintis, jog lemiamą smūgį sovietams „anksčiau ar vėliau suduos iš Tolimųjų Rytų pusės jų pačių puoselėjami raudonieji kinai“³⁸⁶. Manoma, jog ir patiems reikia imtis ieškoti ryšių su kinais – būtų didelis laimėjimas, jei Kinija sutiktų nepripažinti Baltijos šalių aneksijos³⁸⁷.

Vėliau, 1970–1974 m. normalizavusis pagrindinių Antrojo pasaulinio karo priešininkų santykiams, suvokta, jog Lietuvos laisvės klausimas tarptautinėje plotmėje pablogėjęs, jos okupacija užtruksianti, nes Vokietijos ir Rusijos gerų santykių laikotarpiai istorijos tėkmėje Lietuvai visuomet buvę pražūtingi, jie sunaikinę valstybę XVIII ir XX amžiuje³⁸⁸. Sąmyšį dėl išeivijoje tvyrančių išsilaisvinimo vilčių dar labiau sustiprino Helsinkio susitarimai, deklaruojantys susiklosčiusių po Antrojo pasaulinio karo sienų neliečiamumo principą. Guostasi tik, jog tie susitarimai reiškiantys ne Lietuvai pražūtingą *status quo* įtvirtinimą, o tik susilaikymą nuo mėginimų jį keisti jėga³⁸⁹.

³⁸² Ramūnas, A. Baltoskandijos federacijos klausimais. *Lietuva*. 1955, 7: 24.

³⁸³ Brakas, M. Rytprūsių ateities problema. *Aidai*. 1974, 3: 130.

³⁸⁴ V. L. Seniau ir dabar. *Draugas*. 1967, 119.

³⁸⁵ Dambriūnas, L. Dabartinė Lietuvos būklė ir kelias į ateitį. *Į laisvę*. 1976, 68: 7–8.

³⁸⁶ Navasaitis, K. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 2 (64): 25.

³⁸⁷ Gureckas, A. P. Pekino-Maskvos santykių įtaka Lietuvos klausimui. *Aidai*. 1972, 3: 81, 83; Nemickas, B. Rusijos – Kinijos kiviščas. *Naujoji viltis*. 1972, 4: 46.

³⁸⁸ Gureckas, A. P. Pekino – Maskvos santykių įtaka Lietuvos klausimui. *Aidai*. 1972, 3: 80.

³⁸⁹ Vaitiekūnas, V. *Vidurnakčio sargyboje*. Rinktiniai raštai. I tomas. Chicago, 1993, p. 348.

Bet apskritai ir toliau nestokota vis įtaigiau plintančių prognozių, kad istorija neišvengiamai artinanti laisvės dieną dėl SSRS vidaus problemų. Aštuntojo dešimtmečio pradžioje iš Lietuvos į emigraciją pasitraukęs teisininkas Aleksandras Štomas reiškė įsitikinimą, jog padėčiai keistis jau sudarančios realios galimybės: ėmęs reikštis sovietinio režimo sustabarėjimas ir nesugebėjimas veiksmingai tvarkyti krašto reikalus keliantis visuotini sovietinės visuomenės nepasitenkinimą³⁹⁰. Viltasi radikaliais pokyčiais Sovietų Sąjungoje, besiformuojančia revoliucingiausių socialinių idėjinių jos vidaus jėgų – rusiškojo liberalizmo ir nerusiško nacionalizmo – koalicija³⁹¹. Tikėta stiprėjančiu demokratiniu judėjimu Rusijoje, garsiųjų jos disidentų A. D. Sacharovo, A. I. Solženycono ir kitų veiklos rezultatais³⁹². Žvelgiant į tebesitęsiantį XX a. pasauliui būdingą etninių tautų atsiskyrimo ir tautinių valstybių kūrimosi procesą, darytos išvados, kad rusams, sudarantiems tik šiek tiek daugiau kaip pusę Sovietų Sąjungos piliečių, nebepavyks pavergti išlaikyti kitą imperijos tautų dalį, kad Sovietų Sąjunga išgyvenanti lėtą dezintegraciją, kad mažumoms priklausančių tautų išsilaisvinimo klausimas bus išspręstas jau artimiausioje ateityje, dar iki XX a. pabaigos³⁹³.

Nepaisant viltingų prognozių, daugelis lietuvių išėivijos atstovų kvietė tautiečius būti kantriais realistais ir suprasti, kad „tas sovietinės santvarkos griuvimas neįvyks dar šiandien, nei rytoj“³⁹⁴, dar neįžvelgta, kad „horizontuose būtų susidarę bent minimaliausių sąlygų mušti būgnus – trimituoti žygiui“. Sunku esą numatyti, „kada vėliavos iškeltos plaksis ir kada tas žygis bus“³⁹⁵. Padėtis buvo tokia, kad ėmė reikštis, pirmiausia priaugančioje kartoje, ir beviltiškumo bei apatijos požymiai. Šios kartos atstovas K. Skrupskelis, pavyzdžiui, vėliau prisipažino, kad ir pats jis, „kaip daugelis JAV mokslo baigusiųjų“, tikėjęs Sovietų Sąjungą esant amžina³⁹⁶.

O tarp vilties nepraradusiųjų vis plačiau suvokta, kad mūsų tautos ateitis sprendžiama pačioje Lietuvoje, kad „nei amerikietis, nei britas,

³⁹⁰ Štomas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 358–359.

³⁹¹ Vardys, V. Netikiu Sovietų sąjungos demokratėjimu. *Akiračiai*. 1973, 9: 7.

³⁹² [Štomas, A.] Ženklys, T. Ko mes tikimės iš išėivijos. *Akiračiai*. 1975, 2 (66): 5

³⁹³ Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967, p. 104–105.

³⁹⁴ Lušys, S. Lietuvos laisvės kova ir vyriausioji vadovybė. *Tėvynės sargas*. 1978, 2: 2.

³⁹⁵ Rastenis, V. Pasimetimai tarp kairės ir dešinės, Lietuvos ir Amerikos. *Metmenys*. 1996, 10: 114.

³⁹⁶ Skrupskelis, K. Kas veidu į Lietuvą buvo atsikusęs. *Į laisvę*. 2006, 153 (190): 19.

nei kuris kitas vakarietis neis jos vaduoti, neišvaduosime jos ir mes³⁹⁷, t. y. išeivija. Tik pati savaimingai istorijos būvyje susiformavusi lietuvių tauta, o ne kokia politikų, teisininkų ar publicistų suburta abstrakcija ar fikcija, turinti valstybės kūrimo galią, galinti atkurti Lietuvos valstybės nepriklausomybę³⁹⁸. Dėl buvusių dvidešimt dviejų nepriklausomos egzistencijos metų šiam antrajam savo valstybingumo atgimimui Lietuva viduje esanti kur kas geriau pasirengusi nei anuomet, pasiekusi pergalę ir atkūrusi valstybingumą 1918 metais³⁹⁹.

Viltis žmonėms, vis dar laikiusiems save Lietuvos piliečiais ir patriotais, sugrįžti iš priverstinės emigracijos, pradžioje kurį laiką visuotinai įvardijamos tremtimi, į vėl laisvę atgavusią Lietuvą, juos natūraliai skatino ieškoti savo vaidmens ateities įvykiuose. Teigta, jog nors „dar nevisai aišku kada ir koku būdu sovietinė okupacija pasibaigs, tačiau nėra anksti pagalvoti ir pasvarstyti, ar mes, sovietinei okupacijai pasibaigus, norėsime atstatyti Lietuvą lygiai tokioje pat formoje, kokia ji buvo iki 1940 metų, ar nereikia jau dabar galvoti apie kitas galimybes ir kitas formas“⁴⁰⁰. Jau dabar, teigta šeštojo dešimtmečio pradžioje, esąs reikalingas išlaisvintos Lietuvos valstybės „politikos planavimas ir pasiruošimas pereinamajam laikotarpiui nuo išlaisvinimo iki konstitucinių demokratinių valstybės organų sudarymo“⁴⁰¹. Reikštas įsitikinimas kaip esą svarbu, kad besiklostantys politiniai įvykiai ir pavergtai tautai, ir išeivijai neiškeltų uždavinių, kurių spręsti jie dar nebus pasirengę⁴⁰².

Samprotauta, kad net jei išvaduotos Lietuvos ateities programa ir nebūtų naudinga, pats jos svarstymas jau esąs naudingas išeivijos tautinei sąmonei ir intelektualiam budrumui stiprinti⁴⁰³. Manyta, jog lietuvių išeivijoje veikiančios politinės partijos, rengdamos būsimosios politinės-socialinės santvarkos bei darnesnių visuomenės santykių planus „sunkiųjų pobolševikinių atstatymo metu“, geriausiai galinčios įprasmiti savo pačių buvimo

³⁹⁷ Zundė, P. Ar mūsų kelias veda į laisvę? *Metmenys*. 1965, 10: 127.

³⁹⁸ Račkauskas, K. Lietuvių tautos sąvoka. *Šaltinis*. 1972, 5: 149; Račkauskas, K. Nepriklausomos Lietuvos atstatymas. *Šaltinis*. 1971, 2: 41, 83.

³⁹⁹ Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 357.

⁴⁰⁰ Stiklorius, J. A. Būsimoji Lietuva. *Aidai*. 1983, 2: 82.

⁴⁰¹ Sidzikauskas, V. Ties lietuviškomis problemomis. *Lietuva*. 1952, 1: 6–7.

⁴⁰² Varnas, J. Lietuvos sienų klausimu. *Tėvynės sargas*. 1978, 3: 53.

⁴⁰³ Lietuvos nepriklausomybės programos reikalu. *Sėja*. 1977, 1: 31; Brazaitis, J. *Raštai*. T. 5. Chicago, 1984, p. 106.

faktą⁴⁰⁴, o politinių organizacijų išėivijoje išlikimas ir jų veiklumo, siekiant tautos išlaisvinimo, išlaikymas esantis mūsų tautos politinio gyvybingumo apraiška⁴⁰⁵.

Apie būsimosios nepriklausomos Lietuvos valstybės problemas aktyviai diskutuota beveik visą sovietinės okupacijos laikotarpį, diskusijoje dalyvavo daug, tiesa, daugiausia vyresniosios kartos, žmonių. Vienokias ar kitokias dalyvių nuomones lėmė ne tik principinis jų pačių nusistatymas, tam tikrą įtaką darė dar ir tautiniai motyvai, kartais net ir grupiniai interesai⁴⁰⁶, nors net ir skirtingų išėivijos ideologinių srovių atstovai, kalbėdami apie ateities Lietuvą, darė gan panašias išvadas⁴⁰⁷.

Bet visa tai daryta gerai suvokiant, jog pasibaigus sovietinei okupacijai ir Lietuvai atsikuriant, „savo tolesnio gyvenimo ir likimo sprendėja bus pati tauta, ji pati laisvai ir nevaržomai pasirinks ir nustatys tokią nepriklausomos Lietuvos ateities politinę, socialinę ir ūkinę santvarką, kuri jai laiduos ir užtikrins nevaržomą tautinės kultūros kūrimą, ūkinę gerovę, socialinį teisingumą ir pilnas žmogaus ir piliečio laisves ir teises“⁴⁰⁸.

Ypatingą misiją, rengiantis išlaisvintos Lietuvos atkūrimo darbui, prišėmė išėiviai teisininkai, laikydami tai tiesiog jiems pavestu Tėvynės įpareigojimu: „Didieji atstatymo uždaviniai laukia Lietuvos teisininkus išlaisvintoje Tėvynėje. Ir Tėvynė mus įpareigoja jau šiandien tiems atstatymo darbams rengtis“⁴⁰⁹. Visas teisininkų potencialas, jų darbai, jėgos ir mintys turinčios būti nukreiptos išlaisvintos Lietuvos atkūrimui pasirengti. Reikštas įsitikinimas, kad ateitis, susijusi su nepriklausomybės atgavimu, „pareikalauš mūsų teisininkų spręsti eilę svarbių teoretinių ir praktinių teisinių problemų“⁴¹⁰, todėl jau dabar reikia „kelti ir studijuoti būsimosios Lietuvos teisinės santvarkos klausimus, rinkti medžiagą bei ruošti būsimiems civiliniams, baudžiamiesiems ir kt. įstatymų projektams“⁴¹¹.

⁴⁰⁴ Pajaujis, J. Politinės grupės ir išėivija. *Sėja*. 1955, 8: 1.

⁴⁰⁵ Bartkus, K. Politinio paveldėjimo galimūmai. *Tėvynės sargas*. 1982, 1 (51): 53.

⁴⁰⁶ Skrupskelis, K. Kas veidu į Lietuvą buvo atsisukęs. *Į laisvę*. 2006, 153 (190): 19.

⁴⁰⁷ Antanaitis, A. Lietuvos ateities vizijos išėivių tekstuose XX a. antroje pusėje. *Į laisvę*. 2006, 155 (192): 81.

⁴⁰⁸ Žymantas, S. Lietuvos nepriklausomybė nėra išnykusi. *Dirva*. 1967, 125.

⁴⁰⁹ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisninkų žinios*. 1958, 17–18: 11.

⁴¹⁰ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisninkų žinios*. 1954, 6: 5.

⁴¹¹ Redaktoriaus žodis. *Teisninkų žinios*. 1965, 27–28: 11.

Aktualiausiais svarstytais dalykais laikyta teritorijos, santykių su kaimyninėmis tautomis – Rusija, Lenkija, Vokietija – bei lietuvių vietos Europoje ir pasaulyje, pilietybės ir svetimšalių teisinės padėties, piliečių pagrindinių politinių, civilinių, socialinių bei ekonominių teisių, valstybinės santvarkos pagrindų, Bažnyčios vaidmens valstybėje, žemės ūkio struktūros, savos žaliavų bazės ir rinkos neturinčios pramonės likimo, galiausiai – atsakingų partinių ir tarybinių darbuotojų bei aktyvių okupacinio režimo talkininkų veiksmų lietuvių tautos atžvilgiu vertinimo pagrindų reikalas⁴¹².

Atsižvelgta ir į tai, kad iš bolševikų okupuojamos Lietuvos pasitraukus daugiau nei keturiems šimtams teisininkų, esamomis sąlygomis, deja, „teisę bepraktikuojančių prisiminimuose“⁴¹³, gimtajame krašte jų gretos labai prarėtėjusios, o į sovietinėje aukštojoje mokykloje naujai parengtus teisininkus neretai, ypač pokario emigracijos pradžioje, žvelgta su nepasitikėjimu, smarkiai abejojant, ar jie tinka dirbti tokį teisinį darbą, koks jis buvęs seniau ir būsiąs ateityje, nes esą ten „dėstomuosius dalykus nustelbia marksizmas-leninizmas“, o ir sovietinės teisės dalykai laisvajai Lietuvai nebūsiąntys reikalingi. Užtat teisės mokslus baigusieji laisvuose kraštuose būsiąntys „labai naudingi įvairiuose valstybinio gyvenimo darbuose“⁴¹⁴.

Rengimasis ateičiai ir kelių į tą ateitį paieška išeivijoje nereiškė bürimo iš kavos tirščių. Jis mėgino remtis, kiek jos atstovams buvo prieinama, tam reikalinga daugiau ar mažiau išsamia informacija apie Lietuvoje dėl specifinio sovietinės valdžios požiūrio į visuomenės struktūrą, privatinę nuosavybę ir kitus visuomeninius reiškinius, dėl ūkio suvalstybinimo, valstybės užmojo smulkmeniškai tvarkyti visas gyvenimo sritis įvykusius ir vykstančius esminius pokyčius, susiklosčiusią padėtį ir aibę kitų problemų, išsilaisvinus neišvengiamai kilsiančių teisinio reguliavimo srityje. Atliktų tyrimų vertę didino aplinkybė, jog toli nuo Lietuvos tai buvo daroma tuomet, kai pačioje Lietuvoje tie patys reiškiniai negalėjo būti objektyviai tiriami ir vertinami, jiems teko tik besąlygiškai pritarti. Lygiai taip pat į teisinę nepriklausomos Lietuvos praeitį, kaip į mokslinio tyrinėjimo objektą, sovietų aneksuotoje Lietuvoje turėjo būti žvelgiama ieškant argumentų įrodinėti buvusio valsty-

⁴¹² [Štromas, A.] Ženklys, T. Ko mes tikimės iš išeivijos. *Akiračiai*. 1975, 2 (66): 5; Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 349.

⁴¹³ Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius, 2004, p. 405.

⁴¹⁴ Kairys, J. Teisininkų paruošimo reikalu. *Teisininkų žinios*. 1954, 10: 1, 2.

bingumo neva klasinę išnaudotojišką esmę, jį patį sumenkinti ir diskredituoti. O emigracinė literatūra į tuos pačius reiškinius žvelgė būdama linkusi daryt išvadas ateičiai. Pirmaisiais dešimtmečiais diskusijose dėl Lietuvos ateities išeivijoje aktyviai dalyvavo autoritetingi specialistai, iš savo pačių patirties gerai pažįstantys buvusias tenykščias atitinkamas problemas ir jų specifiką. Tačiau ir jie buvo įsitikinę, jog galutinai visą išlaisvintos Lietuvos valstybės ir visuomenės organizaciją lemsianti lietuvių tautos valia⁴¹⁵.

Daugumą išeivijoje publikuotų pasiūlymų autoriai siejo su jų išvengtomis atitinkamomis tarpukaryje pasitaikiusiomis problemomis. Būtent dėl to vyravo įsitikinimas, kad tiesiogiai pasinaudoti, sprendžiant iškiliančias problemas, okupacijos išvakarėse Lietuvoje galiojusia teisine baze nebūsią tikslinga, nes jau ir per palyginti trumpą buvusį nepriklausomo gyvenimo laikotarpį ne tik Lietuvos konstitucijos, bet ir teismų organizaciją, savivaldybes, socialinę apsaugą ir kitas visuomeninio gyvenimo sritis reglamentavusi teisė ne visuomet evoliucionavusi vien tik pažangos keliu⁴¹⁶.

Rengiantis būsimoms teisinės sistemos reformoms viltasi pasinaudoti visomis turimomis galimybėmis, taip pat ne tik buvusios nepriklausomos Lietuvos valstybės patirtimi, kartu stengiantis išsiaiškinti joje visa, kas ateities teisinėje sistemoje turėtų būti taisytina ir gerintina⁴¹⁷, bet ir teorinėmis žiniomis, įgytomis studijuojant užsienio šalyse⁴¹⁸, stebint tų demokratinių užsienio valstybių, kuriose jie pastaruoju metu gyveno, galiojančią teisę, jos modernėjimą bei pažangą, atsikuriančių pokario valstybių patirtį, atrenkant juose tai, kas galėtų būti naudinga Lietuvai⁴¹⁹. Manyta, kad konstitucinėje kūryboje būsimoji Lietuvos valstybė daugiausia galėsianti pasimokyti konkrečiai iš JAV ir Bonos konstitucijų nuostatų⁴²⁰.

Buęs ilgametis teismo darbuotojas, Vilniaus universiteto civilinės teisės profesorius J. Liūdžius (1891–1960) rekomendavo ypač įdėmiai susi-

⁴¹⁵ Lietuvos keliu. Pasikalbėjimas su K. Oleka. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28: 31; Raulinaitis, P. V. Nuosavybės atstatymas. *Lietuva*. 1953, 4: 129.

⁴¹⁶ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 4.

⁴¹⁷ Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34.

⁴¹⁸ Paltus, S. J. Teisininkų veiksmai paremti. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 3; Stravinskas, P. *Raštai ir credo*. Pirmoji knyga: Ir šviesa ir tiesa. Chicago, 1978, p. 35.

⁴¹⁹ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisininkų žinios*. 1958, 17–18: 32.

⁴²⁰ Kairys J. Konstitucija ateities Lietuvai. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–2: 32.

pažinti su daugeliui lietuvių teisininkų naująja tėvyne tapusių JAV teisiniu gyvenimu⁴²¹. Teisės atkūrimo darbą motyvuodamas būtinybe gerai pažinti tautos dorinius ir teisinius įsitikinimus, jos dvasinius jausmus ir manydamas esant galima tai pasisemti iš teisinių papročių, P. Stravinskas kvietė skaitytojus daugiau domėtis paprotinės teisės klausimais⁴²².

Laikui bėgant ėmė ryškėti, kad užsienyje gimę ir auge arba ilgus metus jame praleidę ir Lietuvos gyvenimo nebepažįstantieji buvę tėvynainiai negalėsią daug patarti Lietuvos lietuviams. Vis labiau imta tikėti, kad laisvos Lietuvos likimas daugiausia priklauso ten likusiems ir išaugusiems⁴²³, tarp kurių esama daug šviesuomenės, specialistų ir patriotų⁴²⁴, kad „galutiną nepriklausomos Lietuvos valstybės programą paruoš išsilaisvinsimos mūsų valstybės piliečiai, išrinkdami demokratiškai savo atstovus į seimą ir priimdami Lietuvos valstybės konstituciją pagal 1922 m. Konstitucijos dėsnius, savo valią ir būsimą tuomet Lietuvos politinę, ūkinę ir kultūrinę būklę“⁴²⁵.

Nors būta netikrumo ir abejonių, išeivijos atstovai labai aktyviai ir visapusiškai dirbo, modeliuodami įvairias išsilaisvinsiančios Lietuvos valstybės ir teisės raidos problemas ir galimus jų sprendimo būdus.

2. Ateities Lietuvos valstybė ir teisė

2. 1. Valstybės sienų ir pilietybės problemos

Rūpinantis ateityje išsilaisvinsiančios Lietuvos politinėmis teisinėmis problemomis, modeliuojant būsimos atkurtos valstybės pagrindus, natūralu, daug dėmesio išeivijos spaudoje skirta jos teritorijos ir gyventojų problemoms aptarti. Tomis Lietuvos sienų problemų sprendimo paieškomis ir prognozėmis, kadaise išsakytomis išeivijos spaudoje, jau susidomėta ir dabartinėje mūsų literatūroje⁴²⁶.

⁴²¹ Liūdžius J. Teisininkai gali pasimokyti JA Valstijoje. *Teisininkų žinios*. 1954, 9: 7.

⁴²² Stravinskas P. Paprotinė teisė. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 6.

⁴²³ Brazaitis, J. *Raštai*. T. 5. Chicago, 1984, p. 106.

⁴²⁴ Bartkus, K. Politinio paveldėjimo galimūmai. *Tėvynės sargas*. 1982, 1 (51): 56.

⁴²⁵ Lietuvos nepriklausomybės programos reikalu. *Sėja*. 1977, 1: 31; Brazaitis, J. *Raštai*. T. 5. Chicago, 1984, p. 106

⁴²⁶ Antanaitis, A. Ateities Lietuvos sienų vizija išeivių tekstuose XX a. 6–9 dešimtmečiuose. *Lietuvių diplomacija išeivijoje 1940–1991*. Kaunas, 2007.

Bene aktyviausiai, svarstant valstybės sienų ir gyventojų problematiką, reiškėsi nuo seno žinomas šios srities specialistas geografas Kazys Pakštas (1893–1960). 1950 m. „Aiduose“ (Nr. 1–4) jis paskelbė ciklą straipsnių bendru pavadinimu „Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas“, kuriuose apibūdino Lietuvos gyventojų skaičiaus ir ploto dinamiką istorijos tėkmėje, įvertino užsienio mokslo akimis jos teritoriją ir kitas problemas. Turėdamas omenyje daug tuomet tarpusavyje neišspręstų Europos šalių teritorinių problemų (Vilnijos, Vakarų Ukrainos, Silezijos, Besarabijos, Bukovinos, Transilvanijos ir kt.), jis kvietė Vidurio Europos šalių valdžias jau tremtyje sudaryti tarpusavio teismą egzistuojantiems sienų ginčams spręsti ir iš anksto viešai deklaruoti atsisakymą panaudoti jėgą, sprendžiant teritorinius konfliktus⁴²⁷. O dėl būsimųjų Lietuvos valstybės sienų, jo manymu, siena su Latvija, nustatytoji 1921 m., tikėtina liksianti ta pati; siena su Gudija turėsianti būti pripažinta aptartoji 1920 m. sutartyje su Rusija; Lietuvai derėtų tenkintis Lenkijos sutikimu grąžinti siaurą Seinų, Punsko ir Vižainių ruožą. Rytprūsiai, kur tarp vietinių gyventojų spėliota esant apie 75 procentus lietuvių, K. Pakšto manymu, turėtų tekti Lietuvai⁴²⁸.

Laikantis nuomonės, jog praelyje Lietuvos valstybė neapėmusi visų lietuviškų žemių ir jos sienos nebuvusios teisingai nustatytos, jog dėl vakarinių, pietinių ir rytinių pakraščių gyventojų nutautinimo etnografinės sienos nebesutampančios su kalbinėmis ribomis, būsimųjų Lietuvos valstybės sienų klausimu imta rūpintis vos pasibaigus Europoje karo veiksmams: VLIK'o pavedimu surinkta „gausi medžiaga“, padaryti „pagrindiniai sprendimai“, susirūpinta „tinkamo Lietuvos žemėlapiu išleidimu“⁴²⁹. Sykiu suvokta, jog nesama daug vilčių atgauti teritorijas, nebuvusias priskirtas Lietuvai nepriklausomybės, o vėliau dar ir sovietinės okupacijos metais⁴³⁰.

Gan gausias publikacijas būsimųjų Lietuvos valstybės sienų reikalu 1979 m. pamėgino apibendrinti teisininkas ir ekonomistas Algimantas Petras Gureckas (gim. 1923 m.), studijavęs 1941–1943 m. Vilniaus universitete, o pasitraukęs į Vakarus studijas tęšęs Tübingeno, Konektikuto ir Niujorko universitetuose, žinomas JAV lietuvių visuomenės veikėjas.

⁴²⁷ Pakštas, K. Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas. *Aidai*. 1950, 4: 181–182.

⁴²⁸ Pakštas, K. Kurie plotai turėtų priklausyti atstatomai Lietuvai. *Aidai*. 1952, 1: 42–44.

⁴²⁹ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 211–12.

⁴³⁰ Varnas, J. Lietuvos sienų klausimas. *Tėvynės sargas*. 1978, 3 (41): 53–54.

Tokių buvusių publikacijų autorius A. P. Gureckas skirstė į maksimalistus, raginančius kovoti dėl rytuose ir pietuose prarastųjų žemių bent iki istorinių 1566–1793 m. vadinamos Tikrosios Lietuvos (*Lithuania Propria*) ribų, vidurinės krypties šalininkus, galvojančius apie 1920 m. Maskvos sutartimi aptartas valstybės ribas, ir minimalistus, kurie buvo linkę susitaikyti su esamomis „tarybinės Lietuvos“ sienomis⁴³¹, manydami, jog, pernelyg „daug norėdami, galime nieko negauti“, o būsimąsias Lietuvos sienas padiktuosiąs „naujas nugalėtojas, neatsižvelgdamas į jokiais senas sutartis ir visokias „linijas“⁴³².

Kalbant konkrečiau galima konstatuoti, jog apskritai nekeliančia abejonių laikyta Klaipėdos krašto priklausomybė Lietuvai. Nedaug dėmesio išeivijoje skirta taip pat iš esmės jau nusistovėjusiai ir „visuotinai priimtai“⁴³³ Lietuvos ir Latvijos sienai.

Tikintis palankios laukiamo SSRS ir Vakarų konflikto baigties, abejota, ar bus apsiribota vien tik komunistinės santvarkos likvidavimu, vesiančiu prie būsimos Rusijos vakarinių sienų dabartinėmis Pabaltijo valstybių rytinėmis sienomis nustatymo, ar bus einama toliau ir konfliktas baigsis Rusijos padalijimu, neišvengiamai iškelsiančiu Ukrainos ir Gudijos valstybių sienų problemas⁴³⁴. Jeigu Rusija būtų padalyta, Lietuva, manyta, galėtų pretenduoti į pietrytines teritorijas, numatytas 1920 m. Maskvos sutartimi, apgyventas iš dalies nutautėjusių lietuvių kilmės betaucių („tuteiši“), prieš tai juos apklausus laisvu plebiscitu⁴³⁵. Būta ir kuklesnių pasvarstymų, jog kelti gudams adresuotas teritorines pretenzijas „nebūtų išmintinga“, esą svarstytinas tik lietuvių gyventojų perkėlimo klausimas. Normalizuojant santykius su Lenkija, manyta, Lietuvai tektų kelti Seinų ir Punsko klausimą⁴³⁶.

⁴³¹ Gureckas, A. Maksimalistai, minimalistai ir tylioji dauguma. *Akiračiai*. 1979, 3: 8–9.

⁴³² Balys, J. Lietuva diplomatinės pinklėse. *Tėvynės sargas*. 1982, 2 (52): 42.

⁴³³ Gureckas, A. Tautų apsisprendimas ir Rytų Europos taikos pagrindai. *Metmenys*. 1979, 38: 176.

⁴³⁴ Viliamas, V. Valstybinių sienų problematika ir Lietuvos sienų klausimai. *Aidai*. 1952, 3 (47): 101.

⁴³⁵ Gureckas, A. Maksimalistai, minimalistai ir tylioji dauguma. *Akiračiai*. 1979, 3: 8–9.

⁴³⁶ Žeimis, K. Lietuvos sienų klausimas. *Akiračiai*. 1979, 1 (105): 4.

Specifine būsimųjų Lietuvos sienų problemos dalimi išėivijoje buvo laikomas Rytų Prūsijos bei Mažosios Lietuvos klausimas⁴³⁷. Jį spręsti kviesta ypač aktyviai ruošti⁴³⁸.

Kaip žinoma, Potsdamo 1945 m. konferencija buvusias lietuviškas prūsų žemes perdavė Sovietų Sąjungai, o ši – Rusijai. Išėivijoje šis aktas buvo vertinamas „absoliučiai niekuo nepagrįstu“ šio regiono suverenumo, natūraliai tiek etnografiniais, istoriniais, tiek politiniais bei ūkiniais pagrindais priklausančio Lietuvai, užgrobimu⁴³⁹; teigta, jog Karaliaučiaus kraštas Potsdamo susitarimu turėjęs tekti tuomet sovietizuotai Lietuvai, todėl dėl jo priklausomybės, esą, „jokių ginčų ir negali būti“⁴⁴⁰.

Susiklosčius tokiai padėčiai vienokį ar kitokį Rytprūsių problemas sprendimą, tikėtasi, galėsiąs nulemti Trečiasis pasaulinis karas arba sovietinės imperijos griuvimas, atversiantis „naujas perspektyvas lietuviškiems reikalavimams“, kurias nulemsianti to laiko dvasia⁴⁴¹. Rusų galybei sumenkus dėl neišsprendžiamų vidinių sovietinės imperijos prieštaravimų, pretendentais į šią teritoriją laikyti taip pat ir vokiečiai, ir lenkai, o ir lietuvių teisės į ją vertintos neabejotinomis, turinčiomis etninę pagrindą⁴⁴². Samprotauta, jog į šią teritoriją būtų grąžinami išvartieji gyventojai vokiečiai ir lietuviai, o atvykėliai slavai išsiųsti namo⁴⁴³. Šiaip ar taip rekomenduota nepamiršti ir neabejotinai kilšančių, sugrąžinus šią teritoriją Lietuvai, iššūkių: vietoje iš jos išvykusių rusų tektų ten apgyvendinti apie milijoną žmonių, arba, rusams pasilikus, gyventojai lietuviai čia sudarytų mažumą⁴⁴⁴.

Sprendžiant Rytprūsių, dėl kurių tam tikrų, daugiau ar mažiau pagrįstų, aspiracijų galėjo turėti keletas kaimyninių valstybių ir kuriuose kryžiaivosi ten įsikūrusių rusų, taip pat lenkų, vokiečių ir lietuvių interesai, klausimą, A. Štromas galvojo apie galimybę kurti naują Prūsijos vals-

⁴³⁷ Gelžinis, M. Mažosios Lietuvos politinė ir etninė genėzė po Antrojo pasaulinio karo. *Tėvynės sargas*. 1982, 1 (51): 32–41.

⁴³⁸ Zumeris, B. Mažosios Lietuvos likimas paskutiniojo dešimtmečio įvykiuose. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 162–163.

⁴³⁹ Stiklorius, J. A. Prūsijos ir Mažosios Lietuvos suverenumas. *Lietuva*. 1955, 7: 10.

⁴⁴⁰ Riauba, J. Lietuva ir Jungtinės Europos valstybės. *Akiračiai*. 1980, 5: 1.

⁴⁴¹ Brakas, M. Rytprūsių ateities problema. *Aidai*. 1974, 3: 130.

⁴⁴² Gureckas, A. P. Dėl Rytprūsių ateities. *Aidai*. 1974, 8: 365.

⁴⁴³ Gureckas, A. Maksimalistai, minimalistai ir tylioji dauguma. *Akiračiai*. 1979, 3: 8–9.

⁴⁴⁴ Žeimis, K. Lietuvos sienų klausimas. *Akiračiai*. 1979, 1 (105): 4.

tybę, sujungiančią rusiškąją ir lenkiškąją buvusios vokiečių Rytprūsių žemės dalis⁴⁴⁵.

Politinio Europos žemėlapiu peržiūrėjimas turėsiąs vykti taikiai ir geranoriškai, viliantis, jog Rytų Europos didžiosios tautos pajėgsiančios pakilti virš savo tautinio egotizmo, tarp jų būtinai atsirasiančios bent trys didžiosios „ne tik savo plotu ir gyventojų skaičiumi, bet ir savo permatymu ir išmintimi“, priešingu atveju „maža vilties, kad Rytų Europos tautos, net ir laisvę atgavę, ją ilgiau išlaikytų“⁴⁴⁶.

Prognozuota, jog, subyrėjus Sovietų Sąjungai, ne tik atsiskirsiančios Baltijos valstybės ir Ukraina, kurios ilgainiui sudarysiančios savarankišką federaciją, bet jomis paseksiančios taip pat Kaukazo tautos, ir tik Baltarusija liksianti federacijoje su Rusija; nepriklausomais tapsiantys ir kiti Rytų Europos kraštai, o Vokietija būsianti suvienyta⁴⁴⁷.

Beje, užsiminta ir apie būtinumą gerai pagalvoti, kas yra siektina ir būsimuosiuose Lietuvos santykiuose su Rusija – visiška nepriklausomybė ar tik „gera autonomija“, nes ši šalis mums esanti reikalinga kaip žaliavos šaltinis pramonei ir rinkai, susieta elektros laidais bei vamzdžiais⁴⁴⁸.

Išėivijos spaudoje taip pat daug buvo rašyta apie būsimus glaudžius išsivadavusios Lietuvos valstybinius ryšius su kitomis šalimis. Iš principo vieningai pareiškta, jog vieniša tautinė valstybė nebūsianti pajėgi tenkinti savo gyventojų reikalų, nedaug sugebėsianti pagelbėti sau ūkiškai ir politiškai, būsianti bejėgė pati apsaugoti. Natūralia tarpvalstybine organizacija laisvajai Lietuvai laikyta pirmiausia Jungtinės Baltijos valstybės⁴⁴⁹. Lietuvių ir latvių išėivijos spaudoje 5–6 dešimtmečiais ne tik kalbėta apie Baltijos šalių valstybių vienybės reikalą, bet ir rengti tokios valstybės konstitucijos projektai (M. Anysas, F. Cielenis), kurių pagrindas – kiekviena valstybė-federacijos subjektas viduje tvarkysiantis savarankiškai, bendros būsiančios tik užsienio politika, valiuta, ginkluotosios pajėgos; visos šios federacijos

⁴⁴⁵ Štomas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 103.

⁴⁴⁶ Gureckas, A. Tautų apsisprendimas ir Rytų Europos taikos pagrindai. *Metmenys*. 19798, 38: 176.

⁴⁴⁷ Dambriūnas, L. Dabartinė Lietuvos būklė ir kelias į ateitį. *Į laisvę*. 1976, 68: 8.

⁴⁴⁸ Dambriūnas, L. Dabartinė Lietuvos būklė ir kelias į ateitį. *Į laisvę*. 1976, 68 (105): 9.

⁴⁴⁹ Tauta tarp tautų. *Į laisvę*. 1955, 5 (42): 22.

narės, nesvarbu, kiek ji turi gyventojų, turėsiančios būti visiškai lygiateisės⁴⁵⁰.

Stota ir už platesnę valstybių integraciją: už Baltijos federacinę respubliką, sudarytą Šveicarijos pavyzdžiu iš lietuvių, latvių, estų ir gudų (P. Čiabis)⁴⁵¹; J. Griniaus nuomone, trijų Baltijos tautų (Lietuvos, Latvijos, Estijos) federacija būtų per menka, nepajėgi tenkinti savo politinių ir ūkinių poreikių; trūkumų turinčios taip pat Baltoskandijos (Skandinavijos ir Baltijos valstybių) bei Vidurio Europos (teritorijoje tarp Baltijos, Juodosios ir Egėjo jūrų) federacijos, todėl išsilaisvinusios Baltijos tautos turinčios įeiti į Vakarų Europos federaciją⁴⁵², o federacinė Europos ateitis skatinanti atitinkamai rengti išsilaisvinsiančios Lietuvos konstitucinių nuostatų medžiagą⁴⁵³. Tinkamiausia forma pagrindiniams tautos interesams apsaugoti esanti nepriklausoma suvereni valstybė, bet ji turinti būti pajėgi apsiginti, o ieškodama saugumo garantijų Lietuva turėtų pritari Jungtinei Europai⁴⁵⁴. Užsiminta ir apie ateityje susidarysiančias sąlygas organizuoti Pasaulinę vyriausybę bei Pasaulio jungtines valstybes, susidedančias iš įvairaus dydžio ir pobūdžio regioninių bei kontinentinių vienetų⁴⁵⁵.

Tačiau kartu baimintasi, kad komunizmui Rusijoje žlugus ir visur suskambus tautų laisvės ir apsisprendimo šūkiams „ar mes neapsvaigsime laisvės gaivinančiu oru ir ar neužmiršime išgyventos vergijos žiaurysčių? Ar neimsime vėl sukti lizdus kiekvienas atskirai?“⁴⁵⁶

Svarbia problema, rengiantis atkurti Lietuvos nepriklausomybę, buvo laikoma pilietybės problema. Jos aktualumą didino, A. Štromo manymu, įtempti vietinių Lietuvos gyventojų ir joje apsigyvenusių atvykėlių iš SSRS gilumos santykiai. Automatiškai suteikti Lietuvos pilietybę jis siūlė tik ją turėjusiesiems iki 1944–1945 m. bei šių piliečių palikuonims; gimusieji Lietuvos teritorijoje arba pragyvenę joje dešimt ir daugiau metų pilietybės ga-

⁴⁵⁰ Alantas, V. Pabaltijo valstybių federacija. *Naujoji viltis*. 1985, 18: 15–16.

⁴⁵¹ Lietuvos nepriklausomybės programos reikalai. *Sėja*. 1977, 2: 36.

⁴⁵² Grinius, J. Lietuva federacinėje Europoje. *Į laisvę*. 1955, 5 (42): 10–11.

⁴⁵³ V. V. Teisinės kūrybos klausimu. *Teisinių žinių*. 1953, 4: 4.

⁴⁵⁴ Stiklorius, J. A. Būsimoji Lietuva. *Aidai*. 1983, 2: 99; Riauba, J. Lietuva ir Jungtinės Europos valstybės. *Akiračiai*. 1980, 5: 11.

⁴⁵⁵ Ramūnas, A. Baltoskandijos federacijos klausimais. *Lietuva*. 1955, 7: 24.

⁴⁵⁶ Alantas, V. Pabaltijo valstybių federacija. *Naujoji viltis*. 1985, 18: 19.

lėtų prašyti; kiti, dosniai aprūpinti, turėtų išvykti arba rūpintis terminuotais leidimais gyventi Lietuvoje⁴⁵⁷.

Laikyta būtinu išsilaisvinusioje Lietuvoje reikiamai pasirūpinti tautinėmis mažumomis – deklaruoti joms laisves ir garantijas⁴⁵⁸.

2. 2. *Būsimos valstybės sąranga*

Nepaliamaudama tikėti būsimu Lietuvos išsilaisvinimu ir kurdama ateities konstitucinės sąrangos modelį, išeivija buvo įsitikinusi, jog „mūsų tautos praeityje parodytas sugebėjimas pasirinkti teisingą demokratinį kelią yra laidas, kad ir ateityje, susidarius galimūmams laisvai gyventi, ji ras teisingą kelią į valstybinį gyvenimą“⁴⁵⁹.

Natūralu, kad viena pagrindinių problemų, modeliuojant išlaisvintos Lietuvos valstybės teisinę sistemą, buvo konstitucinės santvarkos problema. Tarpukario nepriklausomos Lietuvos valstybės konstitucinė sąranga išeivijoje paprastai buvo nagrinėjama (apie tai čia jau buvo rašyta) tuo pat metu mėginant numatyti galimo jos tobulinimo ir pritaikymo būsimai išsilaisvinusiai Lietuvai būdus ir galimybes, modeliuojant būsimą valstybinę ir teisinę tvarką. „Gali atrodyti truputį per anksti rašyti apie būsimą išlaisvintos Lietuvos pagrindinį įstatymą, kol mūsų tėvynės likimą dar lemia ‚demokratiškiausia pasaulyje‘ Stalino konstitucija, – vos prasidėjusios tremties sąlygomis buvo rašoma viename išeivijos spaudos leidinių, ir tęsiama: – O vis dėlto būtų jau šiandieną naudingas dalykas pasidalinti mintimis apie mūsų buvusių konstitucijų netobulumus, jų pašalinimą bei naujų dalykų įvedimą“⁴⁶⁰.

Būsimosios Lietuvos konstitucinių formų klausimu išeivijos spaudoje buvo išsakytos pačios įvairiausios nuomonės, nors „šiandien ir įsivaizduoti sunku, kaip faktiškai išlaisvintoji Lietuva atrodytų“.

Pasak A. P. Gurecko, siekiant tautai išlikti, realiausias kelias Lietuvos valstybei atkurti esąs neliečiant jos santvarkos, susijęs tik su bendru visos tautos tikslu - svetimųjų priespaudos nusimetimu ir savos valsty-

⁴⁵⁷ Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 102–103.

⁴⁵⁸ Žumbakis, P. Galimi sunkumai, keičiant Lietuvos teisę. *Draugas*. 1990, 205 (38), II dalis.

⁴⁵⁹ Varnas, J. Dėl demokratijos esmės. *Tėvynės sargas*. 1978, 2: 49.

⁴⁶⁰ Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34.

bės atkūrimu, iš viso nekeičiant esamo valstybės režimo ir visuomenės santvarkos: „Atėjo laikas aiškiai pasakyti saviems ir svetimiems, kad mes kovojame ne su režimu, bet su svetima priespauda, ne dėl vienos ar kitos santvarkos, bet dėl lietuvių tautos teisės turėti savo valstybę“⁴⁶¹. Tačiau absoliučiai daugumai, priešingai, buvo aišku, kad „išlaisvintosios Lietuvos gyvenimas negalės prasidėti ten, kur okupantas nutraukė nepriklausomosios Lietuvos valstybės gyvenimo eigą, lygiai kaip ji negalės būti tęsinys bolševikinio okupanto sukurtos sistemos“⁴⁶².

Aiški dauguma taip pat suvokė, jog nebūsią realu ir racionalu atkurti Lietuvos valstybingumą, visiškai atitinkantį tarpukario konstitucines formas, jog konstitucija neišvengiamai turėsianti vienaip ar kitaip atspindėti pastaraisiais dešimtmečiais šalyje vykusius ekonominius, socialinius, psichologinius ir kitus pokyčius ir naujai iškilusius poreikius. Sykiu ji turėsianti atsižvelgti į konstitucinėje raidoje išaiškėjusius trūkumus, nes, matuojant teisinio-teorinio tobulumo masteliu ir ypač žvelgiant iš laiko perspektyvos, ji akivaizdžiai turėjo tobulinimo rezervų⁴⁶³. Būtent todėl visuomenė buvo kviečiama galvoti apie tokias atkurto valstybingumo konstitucines formas, kurios maksimaliai adekvačiai atspindėtų krašte įvykusių ir vykstančių pasikeitimų įvertinimą⁴⁶⁴.

Gyvenant Vakarų pasaulyje, kuriame demokratija buvo išsikovojusį neabejotiną vertybės reikšmę, net skirtingų ideologinių srovių išėivijos atstovų nuomonės demokratijos būsimoje išsilaisvinusioje Lietuvoje požiūriu visiškai suartėjo. Todėl išėivijos spaudoje gana vieningai buvo reiškiamas įsitikinimas, kad atgavusioje laisvę Lietuvoje turėsianti būti „moderniais pagrindais“ atkurta demokratinė Lietuvos valstybės santvarka⁴⁶⁵. Didžiąją daugumą spaudoje rašiusiųjų šiuo klausimu vienijo tvirtas įsitikinimas, dėl kurio „niekas neabejoja“, „niekas nesiginčija ir nesiginčis“, kad būsimajoje Lietuvos valstybėje būsiąs „pilnai demokratinis režimas“⁴⁶⁶, kad „ilgos diktatūros išvarginti lietuviai tikrai nepasisavins linkimo bei noro ir

⁴⁶¹ Gureckas, A. P. Laisvės kovos metodiką peržiūrint. *Metmenys*. 1965, 10: 144.

⁴⁶² V. V. Teisinės kūrybos klausimu. *Teisininkų žinios*. 1953, 4: 4.

⁴⁶³ Lietuvos nepriklausomybės programos reikalai. *Sėja*. 1977, 1: 27.

⁴⁶⁴ Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001, p. 349.

⁴⁶⁵ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisininkų žinios*. 1958, 17–18: 11.

⁴⁶⁶ Matulionis, J. Demokratija, partijos ir asmuo. *Tėvynės sargas*. 1956, 1: 46.

toliau turėti diktatūrinį režimą⁴⁶⁷, ir ne tik tokį, koks jis buvo sovietinės ir hitlerinės okupacijų, bet ir savojo lietuviškojo autoritarizmo metais, nes net ir „buvusio vadistinio valdymo šalininkai šiandien vadina save demokratais ir pasisako už demokratinę būsimą Lietuvą“⁴⁶⁸.

Šiomis sąlygomis gana vieningai manyta, kad laisvoje Lietuvoje netekusią grįžti prie paskutiniosios – 1938 metų – Lietuvos Konstitucijos, tikėta, kad laisvę atgavusioje Lietuvoje moderniais pagrindais turėsianti būti atkurta demokratinė Lietuvos valstybės santvarka⁴⁶⁹, pirmenybę teikiant Steigiamojo Seimo 1922 m. priimtai Lietuvos Valstybės Konstitucijai.

Būsimasis 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijos perimamumas išsilaisvinusioje ateities Lietuvoje motyvuotas geriausia jos atitiktimi niekuomet nekintančioms visuomeninio gyvenimo ir asmens laisvės vertybėms⁴⁷⁰, Lietuvai labiausiai tinkamo sutvarkymo nustatymu⁴⁷¹. Stiprinti Konstitucijos autoritetą turėjo suvokimas, jog ji esanti vienintelė iš visų Lietuvos konstitucijų, priimta pagal visus demokratijos kanonus išrinkto Steigiamojo Seimo – tikro tautos valios reiškėjo ir jos suverenumo vykdytojo⁴⁷².

Dauguma autorių rėmėsi dar ir pagrindžio sąlygomis veikusio Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijoje paskelbtu nusistatymu, atkūrus nepriklausomybę, iki bus priimta nauja konstitucija, vadovautis 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijos nuostatomis. Šiomis sąlygomis atgautoji Lietuvos laisvė nebūsimi pavesta kieno nors asmenišką nuomonę padiktuotiems patvarkymams, o iš karto imsimi remtis konkrečia galiojusia Konstitucija. Atkūrus konstitucinę santvarką, pasak V. P. Raulinaičio, taip pat pradėsiantys galioti lietuviški įstatymai, kurie būsimi derinami su minėtos Konstitucijos dvasia ir turiniu⁴⁷³.

Tačiau, kalbant apie grįžimą prie buvusios Konstitucijos, nesilaikyta tvirtai įsikibus į jos raidę. Išeivijos teisininkų modeliuojama būsimosios

⁴⁶⁷ Varnas, J. Kad nenuėitų į šunkelius. *Tėvynės sargas*. 1980, 1: 29.

⁴⁶⁸ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2: 221.

⁴⁶⁹ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisininkų žinios*. 1958, 17–18: 11.

⁴⁷⁰ Kasulaitis, A. J. Steigiamojo seimo reikšmė. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 2.

⁴⁷¹ Račkauskas, K. Steigiamasis seimas ir jo dvi konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1: 128.

⁴⁷² Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1: 146.

⁴⁷³ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1: 146.

nepriklausomos Lietuvos valstybės konstitucinė santvarka, atsižvelgiant į pripažintus 1922 metų Konstitucijos trūkumus, pirmiausia buvo orientuojama į valdžių galių subalansavimą bei į Seimo ir apskritai visuomenės politinio-partinio susiskaldymo mažinimą⁴⁷⁴.

Viena mūsų valstybės santvarkos polinkio į Seimo diktatūrą priešžasčių –pernelyg silpna prezidento konstitucinė padėtis⁴⁷⁵. Didinant jo politinę svarbą ir siekiant, kad prezidentas būtų pajėgus pakilti aukščiau partijų, tapti patikimu valstybės valdžios pastovumo garantu, galvota apie tikslingumą būsimojoje Lietuvoje atsisakyti jo rinkimų Seime ir suteikti jam visos tautos mandatą, nustatant, jog jis turėtų būti renkamas arba pačių gyventojų, arba bent ypatingo susirinkimo, sudaryto iš rinkikų – Seimo ir vietinių savivaldybių, galimas daiktas dar ir veikmens bei kultūros savivaldybių, atstovų⁴⁷⁶; šiuo atveju partijos, pavyzdžiui, formaliai per ne mažesnę kaip dešimties Seimo atstovų grupę⁴⁷⁷, arba bent ypatingas susirinkimas, sudarytas iš savivaldybių atstovų⁴⁷⁸, kandidatais į prezidento postą galėtų siūlyti labiausiai pasižymėjusius politikus ir kitus žinomus autoritetingus asmenis⁴⁷⁹. Prezidento kadenciją manyta padaryti ilgesnę nei Seimo ir iš viso šių dviejų institucijų vienodos trukmės kadencijomis tarpusavyje nesaistyti, nes tik tokiu atveju Seimo rinkimų ar vyriausybės krizių atvejais esą būtų galima išsaugoti valdžios tęstinumą⁴⁸⁰.

Tuo pat metu, baiminantis diktatūros grėsmės, stota prieš prezidentinių ministrų kabinetą ir siūlyta parinkti vieną galimų tarpinių tarp prezidentinio ir parlamentinio jo variantų – pavesti kabinetą skirti pre-

⁴⁷⁴ Smulkiau žr.: Maksimaitis, M. Apie Steigiamojo seimo konstitucinės kūrybos pritaikymą išsivaduosiančiai Lietuvai: išeivijos požiūris (1945–1990). *Jurisprudencija*. 2010, 4; Maksimaitis, M. Nepriklausomos Lietuvos konstitucinės santvarkos modeliavimas išeivijos teisininkų darbuose. *Teisė*. 1997, 31.

⁴⁷⁵ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 36.

⁴⁷⁶ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 12.

⁴⁷⁷ Šmulkštys, L. Nesudarytas testamentas. *Sėja*. 1954, 5: 7.

⁴⁷⁸ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 12.

⁴⁷⁹ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 5; Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 155.

⁴⁸⁰ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 5; Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 6. 155; Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34; Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 35–36.

zidentui, bet išsaugoti parlamentinės kontrolės paklausimais ir interpelacijomis galimybę⁴⁸¹ arba nustatyti Seimo patvirtintų ministrų politinę atsakomybę prezidentui, o Seimui taip pat paliekant galimybę juos veikti, bet tik netiesiogiai – sąmatos nustatymo būdu⁴⁸². Taip pat rekomenduota atsisakyti prezidentui besąlygiškai privalomų skelbti įstatymų praktikos, realiai taikytos, Seimui juos pripažinus skubotais, ir įtvirtinti nors ir silpną atidedamąją veto teisę visų be išimties Seimo priimtų įstatymų atžvilgiu⁴⁸³. Laikyta nesuprantamu dalyku, kodėl iškeliant prezidentui baudžiamąją bylą 1922 metų Konstitucija numatė absoliučią visų Seimo atstovų daugumą, o jam atstatydinant buvo reikalaujama kvalifikuotos dviejų trečdalių balsų daugumos⁴⁸⁴.

Siekiant švelninti Seimo galios santalką vienoje institucijoje, apsaugoti Seimą nuo nepakankamai apgalvotų įstatymų leidybos, siūlyta kurti dvejų parlamento rūmų sistemą, įsteigiant antruosius rūmus (senatą), sudarytus iš apskričių ir miestų išrinktų atstovų⁴⁸⁵ arba ūkio ir kultūros savivaldos institucijų pagrindu⁴⁸⁶, nors toks siūlymas susilaukė oponentų, laikusių, jog dvejų rūmų sistema mažoms valstybėms esanti per didelė prabanga⁴⁸⁷.

Reikštas nuogaštavimas dėl grėsmės būsimoje Lietuvoje atsirasti pernelyg dideliame partijų skaičiui, kuris nesąs nei reikalingas, nei naudingas, o tik palengvinantis galimybes patekti į valdžią neturintiems reikiamų kvalifikacijų asmenims ir sudarantis didelį pavojų ir gerai politikai, ir politinei taikai; manyta, jog Lietuvai visiškai užtektų 2–3 ar 4 politinių partijų, kurių programos galėtų apimti visus gyvuosius krašto gyventojų reikalus, o tauta tuo pat metu turėtų pakankamą pasirinkimą⁴⁸⁸. Siūlyta iš anksto imtis ugdyti politinio susigrupavimo reformos mintį ir tai daryti

⁴⁸¹ Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 155–156; Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniams ir teisiniams klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 83; Šmulskštys, L. Nesudarytas testamentas. *Sėja*. 1954, 5: 7.

⁴⁸² Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 12.

⁴⁸³ Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34.

⁴⁸⁴ Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 149.

⁴⁸⁵ Kairys, J. Konstitucija ateities Lietuvai. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 32.

⁴⁸⁶ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 13.

⁴⁸⁷ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniams ir teisiniams klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 42.

⁴⁸⁸ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2: 222.

ne pasaulėžiūriniu, o valstybės politinių, socialinių, ūkinių uždavinių ir jų vykdymo supratimo skirtubių pagrindu⁴⁸⁹, pabrėžta partijų „kultūringesnių santykių“ būsimoje Lietuvos valstybėje būtinybė⁴⁹⁰. Lietuvių tautos integravimasis į kelias partijas, kurių kiekviena gebėtų iškelti tikrai didžias ir vertingas asmenybes, tikėtasi, palengvintų krašto prisikėlimą⁴⁹¹.

Pagrindine teisine priemone, siekiant mažinti politinį-partinį būsimųjų seimų susiskaldymą, vieningai siūlyta rinkimų reforma, laikant ją labai svarbiu Lietuvos būsimosios konstitucijos nuostatu⁴⁹². Nuomonės šiek tiek skyrėsi tik dėl reformos turinio. Buvo manančių, jog buvusiam susiskaldymui turėjusi reikšmės Lietuvoje taikyta proporcinė rinkimų sistema, kuri, be to, trukdžiusi išrinktiesiems palaikyti tiesioginius ryšius su rinkėjais; išeitį jie matė tiesiog įvedant mažoritarinę rinkimų sistemą⁴⁹³. Kiti, atsižvelgdami į visuotinai pripažintus mažoritarinės sistemos trūkumus, ypač į su šia sistema neišvengiamai susijusius galimus žymius rinkėjų valios iškraipymus ir kitus pavojus demokratijai, slypinčius, pavyzdžiui, sudarant rinkimų apygardas ar nepagrįstai menkinant opozicijos jėgas, laikė tikslinga išsaugoti proporcinę sistemą, bet buvo už jos taikymo tobulinimą, nustatant kandidatų sąrašų, nesurinkusių 5–10 procentų visų pateiktų balsų, patekimo į Seimą barjerą⁴⁹⁴.

Užsiminta ir apie tai, kad, renkant Seimo narius pagal proporcinę sistemą, kai rinkėjai balsuoja už kandidatų sąrašą, o ne už asmenį, būtų taikoma labai natūraliai, ypač šios sistemos kontekste, atrodanti tvarka, Seimo atstovo sumanymą kadencijos metu trauktis iš partijos siejanti su privalomu jo pasitraukimu ir iš Seimo⁴⁹⁵.

⁴⁸⁹ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 14.

⁴⁹⁰ Matulionis, J. Demokratija, partijos ir asmuo. *Tėvynės sargas*. 1956, 1: 46.

⁴⁹¹ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 222–223.

⁴⁹² Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 39.

⁴⁹³ Jurgėnas, A. Nepriklausomos Lietuvos valstybės santvarka. *Naujoji viltis*. 1974, 7: 10; Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2: 222; Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 16.

⁴⁹⁴ Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4: 156.

⁴⁹⁵ Laučka, L. B. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų Konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3: 144.

Rinkimai turintys būti ne per dažni, negriaunantys institucijų pastovumo ir nekenkiantys jų darbo našumui, bet ir ne per reti, kad būtų „palaikoma gyvenimo pažanga“⁴⁹⁶.

Aptariant būsimos teismo valdžios problemas, nemažai buvo diskutuota dėl konstitucinių teismo objektyvumo ir teisingumo principų, kurių veiksmingumą užtikrinantys ne tik jo kompetentingumas, bet ir nepriklausomumas, pagrįstas draudimu teisėjus prieš jų valią atleisti iš pareigų, perkelti į kitą vietą *etc.* Manyta, jog teisėjus parinkti privalęs prezidentas, o tvirtinti seimas⁴⁹⁷. Reikštos mintys, kad tikslinga grįžti prie trijų grandžių teismų sistemos, turėta Apeliacinių rūmų kompetencija praplečiant apygardos teismų kompetenciją, o pačius Apeliacinius rūmus sujungiant su Vyriausiuoju tribunolu ir sudarant vieną vyriausiąją – Lietuvos Respublikos – teismą⁴⁹⁸. Kategoriskai stota prieš specialių arba sudaromų *ad hoc* teismų normaliomis taikos sąlygomis veikimą, kaip trukdantį užtikrinti lygų visiems piliečiams įstatymų taikymą⁴⁹⁹.

Daugiausia svarstymų teismų reikalu būta dėl administracinio ir konstitucinio teismų reikšmės ir jų steigimo būsimoje valstybėje.

Pasak O. Ruželytės, tyrinėjusios teismų sistemos problematiką išėivijos teisininkų tekstuose, teisininkų karta, baigusi mokslus nepriklausomoje Lietuvoje ir profesiskai brendusi veikiamą profesoriaus M. Rōmerio mokslinių darbų įtakos arba tęsusi studijas Vakarų Europos universitetuose, laikydamosi nuostatos, kad teismas sykiu esąs ir tautos (visuomenės) sergėtojas nuo galimos įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžių piktnaudžiavimų ir savivalės, aptardama išsilaisvinsiančios Lietuvos konstitucinius metmenis, tvirtai stojusi už administracinio teismo instituciją ir už įstatymų konstitucingumo kontrolės įvedimą⁵⁰⁰.

⁴⁹⁶ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*. 1955, 6: 16.

⁴⁹⁷ Valstybė ir valdžia. *Į laisvę*, 1955, 6: 12–13.

⁴⁹⁸ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 4–5.

⁴⁹⁹ Šidlauskas, K. Piliečių saugojimas nuo valdžios saivalio (Trumpas Europos ir JAV teisės sistemų palyginimas). *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26: 9.

⁵⁰⁰ Ruželytė, O. Teismų sistemos problematika lietuvių išėivijos teisininkų darbuose. *Lietuvos mokslas*. 1997, V tomas, 15 knyga, p. 223–224.

Nepriklausomybę atgavusioje Lietuvoje siūlyta pasirūpinti administracinio teismo steigimu⁵⁰¹, nes įprastiniai teismai negalintys „pilnai garantuoti valstybėje teisingumo ir teisėtumo, jei jiems nebus suteikta kompetencijos spręsti iš administracinių valstybės organų veiklos kylantiems ginčams“⁵⁰², juolab „mes neturime pasiduoti iliuzijoms, kad po dviejų istorijoje kruvinausių okupacijų, mūsų tauta bus pasiekus tokios aukštos visuomeniškos moralės, kad jos politikai nesivadovaus smulkiais partiniais ar asmeniškais interesais, jog ir be didesnių konstitucinių garantijų mūsų politinis gyvenimas pasieks aukštą tobulumo laipsnį“⁵⁰³. O dėl konkretaus šios idėjos įgyvendinimo, tai, konstatuodamas faktą, kad skundas aukštesniam viršininkui esąs nepakankamas valdininkų savivalei pažaboti⁵⁰⁴, ir atsižvelgdamas į okupacijos išvakarėse Lietuvoje aukštus kokybės standartus pasiekusius bendruosius teismus, K. Šidlauskas manė būsiant tikslinga būsimųjų administracinių teismų kontrolę, taigi ir galutinę piliečių teisių apsaugą patikėti bendriesiems kolegialiems teismams, sudarant atskirą Vyriausiojo tribunolo skyrių galutinės stadijos administraciniams sprendimams peržiūrėti⁵⁰⁵.

Būsimosios Lietuvos konstitucinės santvarkos fone aktyviai diskutuota, ar būtina nauja institucija – konstitucinis teismas. Siekiant įgyvendinti įstatymų konstitucingumo kontrolės idėją buvo atmetama mintis leisti spręsti šį klausimą kiekvienam bendrosios kompetencijos teisėjui, bet siūloma kiekvienam jų suteikti teisę kelti tokio pobūdžio klausimą, o jo sprendimą pavesti Vyriausiajam tribunolui arba specialiai sudarytam konstituciniam teismui⁵⁰⁶.

„Mūsų tautinio susipratimo, atsparumo ir išsilaikymo“ ramsčiu laikyta vietos savivaldybė⁵⁰⁷. Dėl savivaldybės konstitucinio statuso būsimosioje Lietuvoje manyta, jog ji ateityje turėtų remtis tokiais pagrindais kaip

⁵⁰¹ Šidlauskas, K. Apie JAV administracinių teismų procesą. *Teisinių žinios*. 1957, 19–20: 8; Audėnas, J. Vietos savivaldybė. *Lietuva*. 1954, 5: 51; Kairys, J. Kai kurių teisiųjų problemų išvakarėse. *Teisinių žinios*. 1954, 6: 5.

⁵⁰² Šidlauskas, K. Piliečių saugojimas nuo valdžios sauvlio (Trumpas Europos ir JAV teisės sistemų palyginimas). *Teisinių žinios*. 1958, 25–26: 9.

⁵⁰³ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniams ir teisiniams klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 45.

⁵⁰⁴ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniams ir teisiniams klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 44.

⁵⁰⁵ Šidlauskas, K. Administracinio teismo problemos. *Aidai*. 1954, 3: 129.

⁵⁰⁶ Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniams ir teisiniams klausimais*. St. Petersburg, 1987, p. 41.

⁵⁰⁷ Audėnas, J. Vietos savivaldybė. *Lietuva*. 1954, 5: 52.

pačių savivaldybės organų savivaldos ir atsakomybės plėtimas, sisteminga jų darbo kontrolė ir veiklos teisėtumo priežiūros, kurią vykdytų administracinis teismas, įvedimas. Neabejota, jog savivaldybių rinkimai turintys būti demokratiški – visuotiniai, tiesioginiai, slapti, taikoma proporcinė sistema balsavimo rezultatams nustatyti; siūlyta leisti kandidatų sąrašus savivaldybių rinkimams teikti ne tik partijoms, bet ir nepriklausančių politinėms srovėms piliečių grupėms. Didelių abejonių išsakyta dėl apskrities viršininko institucijos reikalingumo ir jau kategoriškai reikalauta bent eliminuoti ją iš apskrities valdybos sudėties⁵⁰⁸.

Reikšminga, kad Lietuvos Aukščiausiai Tarybai-Atkuriamajam Seimui 1990 m. kovo 11 d. paskelbus Aktą dėl Lietuvos Nepriklausomos Valstybės atstatymo ir priėmus Lietuvos Respublikos Laikinąjį Pagrindinį Įstatymą, išėivijoje Lietuvai rekomenduota paskelbti pasauliui ir tautai principus, kuriais vadovaudamasi ji numato valdytis, ir galimai skubiau ėmusį galioti Laikinąjį Įstatymą pakeisti nauja nuolatine konstitucija. Tam tikslui pasiūlyta laikytis kadaise JAV taikytos taktikos: komisija konstitucijai rengti, izoliavusis nuo viešumos, parengtų projektą ir po to pateiktą Aukščiausiai Tarybai, o ši ją teiktų priimti referendumu. Ir tik po to šios konstitucijos pagrindu imtis perorganizuoti visą teisinę sistemą⁵⁰⁹.

Buvo išsakoma būtinybė teisingai ir didžiadvasiškai ateities Lietuvoje išspręsti klausimus, iškiliančius bendrame valstybės ir Bažnyčios kelyje, eliminuojant fanatizmą, bet sykiu gerbiant kiekvieno asmeninius įsitikinimus. Remta dvejopų mokyklų – su religijos mokymu ir be jo – idėja, pabrėžiant reikalą taip parinkti pirmųjų mokytojus, kad nebūtų griauama tai, ką pastatysiantys religijos mokytojai⁵¹⁰.

2. 3. Nuosavybės problemos ir požiūris į visuomenės sąrangą

Politinės ir kultūrinės įvairių pakraipų išėivijos spaudos puslapiuose dėmesio, o kartais net ir gyvos polemikos susilaukė ne tik konstituciniai, bet ir kai kurie kiti, netgi, atrodytų, ganėtinai siaurai specifiniai teisės klausimai. Tai ypač pasakytina apie jautriausias plačių visuomenės sluoksnių problemas, suvokiant, jog Lietuvai atgavus nepriklausomybę teksią susirūpinti

⁵⁰⁸ Audėnas, J. Vietos savivaldybė. *Lietuva*. 1954, 5: 51–60.

⁵⁰⁹ Žumbakis, P. Galimi sunkumai, keičiant Lietuvos teisę. *Draugas*. 1990, 205 (38), II dalis.

⁵¹⁰ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 213–214.

gyvenimą pradėti iš naujo. Pirmiausia tai bus susiję su private teise⁵¹¹, civilistika, apimančia gana įvairių teisinį reguliavimą – nuo nuosavybės iki darbo santykių, tarpukario Lietuvos nepriklausomybės laikais dar nespėjusių išsikristalizuoti į savarankišką teisės šaką ir likusių prievolinės teisės, siejamos su samdos sutartimi, dalimi. Atsižvelgta, jog Lietuvoje ūkinis ir socialinis gyvenimas sugriautas ir sunaikintas, baudžiava žemės ūkyje, vergija pramonėje ir versluose, o projektuojant ateitį reikia galvoti ir apie būsimojo ūkio produktyvumo reikalavimą, ir apie socialinį teisingumą⁵¹².

Suprantama, pagrindinis vaidmuo sprendžiant šias problemas teko nuosavybės teisei, kurios, ypač teisės į nekilnojamąjį turtą, kardinalus pertvarkymas išsilaisvinusioje iš sovietinės okupacijos Lietuvoje buvo neišvengiamas ir turėjo paveikti daugelio asmeninius interesus. Juolab, esą, jau nepriklausomos Lietuvos laikais nekilnojamos nuosavybės teisinis reguliavimas netenkinęs visuomenės poreikių, todėl ir naujai susidarysiančiomis sąlygomis ji buvo laikoma sunkiausiai atkuriamą⁵¹³. Nenuostabu, kad jau nuo šeštojo dešimtmečio pradžios, t. y. praėjus vos keleriems metams nuo prasidėjusios antrosios sovietinės okupacijos, dėl nuosavybės santykių srityje sovietų valdžios Lietuvoje vykdytų drastiškų pertvarkymų – pirmiausia plačios nacionalizacijos – su nuosavybe susiję klausimai buvo nagrinėjami nuolat ir įvairiais aspektais.

Vienas pirmųjų nuosavybės teisės problematikos išsivijos spaudoje ėmėsi Vincas Rastenis (1905–1982), teisininkas, žurnalistas, politinis ir visuomenės veikėjas, baigęs 1935 m. teisę Vytauto Didžiojo universitete, vėliau specialybės žinias tobulinęs Vienoje. Bandydamas numatyti būdus atkurti privatinę nuosavybę laisvę atgavusioje Lietuvoje, pirmiausia jis kreipė dėmesį į jau tarpukaryje joje susiklosčiusius ir tradiciniais tapusius konstitucinius nuosavybės teisės pagrindus, pažymėdamas, jog net demokratiškiausios 1922 metų Lietuvos Valstybės Konstitucijos nuostatuose viešasis interesas nuosavybės klausimu buvęs keliamas aukščiau už privatų, o jau 1938 metų Lietuvos Konstitucija ypač aiškiai pabrėžusi iš nuosavybės teisės išplaukiančias socialines pareigas ir aktyvų valstybės vaidmenį tą teisę įgyvendinant. Tad ir žvelgdamas į ateitį, autorius teigė „nerizikuodamas

⁵¹¹ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisinių žinių*. 1954, 6: 4.

⁵¹² Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 217.

⁵¹³ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisinių žinių*. 1958, 17–18: 11.

daug suklysti“ tikįs, jog išlaisvintoje Lietuvoje vyrausiąs nusistatymas grįžti prie individualios privatinės nekilnojamojo turto nuosavybės, kartu nedvednodamas ir suvoktu būtinumu nuosavybės teisės naudojimą „nepalikti be socialinio įpareigojimo ir be valstybės priežiūros“⁵¹⁴.

Nuosavybės teisės į sovietų suvalstybintą Lietuvoje likusį nekilnojamojį turtą atkūrimas, V. Rastenio manymu, būsiąs ypač sudėtinga problema. Dėl įvykusių (ir tuo metu dar tebevykstančių) esminių to turto ir jo vertės pokyčių, jo įsitikinimu, teksią atsiskyti minties tą turtą grąžinti savininkams. Taip kai kuriems jų nebūtų sudaryta privilegijuota, lyginant su tais buvusiais savininkais, kurie bus jau mirę arba kurių turtas nebeišliks, padėtis. Tokią nuostatą įgyvendinant, rastoji išlaisvintoje Lietuvoje padėtis, jo manymu, turėsianti būti „užšaldyta“, o turtą laikinai, iki išrinktas Seimas priimsiąs reikalingus įstatymus, imsianti gluboti valstybė⁵¹⁵. Lygiai taip pat laikinai liksiantys valstybės nuosavybe sovietų suvalstybintieji įmonės ir pastatai, galėsiantys būti išpirktinai perduoti į privačias rankas, tačiau prižiūrint, kad naujas savininkas būtų gebantis tikslingai ir laikydamasis tam tikros tvarkos jais naudotis⁵¹⁶.

Apskritai, pasak V. Rastenio, nuosavybės teisė į nekilnojamojį turtą turėsianti būti perskirstoma naujai, svarbiausia – nesivadovaujant kitados turėta nuosavybės teise⁵¹⁷. Tik šiek tiek vėliau, ir toliau likdamas prarasto turto natūra negražinimo šalininku, teisingumo visų buvusių savininkų atžvilgiu sumetimais jis ėmė remti ekvivalento jiems išmokėjimo idėją⁵¹⁸.

V. Rastenio mintį susilaikyti nuo turėtosios nuosavybės sugrąžinimo, apsiribojant sąlygų ją išsipirkti iš valstybės sudarymu, griežtai kritikavo P. V. Raulinaitis, vertindamas tai skaudžiu smūgiu pačiam privačios nuosavybės principui ir neabejotina skriauda buvusiems savininkams. Jis rėmėsi nuostata, jog nuosavybė Lietuvoje okupanto esanti paneigta įvykdžius Lietuvos okupaciją, taigi prieštaraujant tarptautinės teisės, konkrečiai – 1907 m. Hagos ir 1929 m. Ženevos konvencijoms dėl okupuotų teritorijų valdymo, todėl okupanto veiksmai, potvarkiai ir įsakymai, tarp jų ir paneigiantys privačios nuosavybės teises kaip neturintys teisi-

⁵¹⁴ Rastenis, V. Nuosavybės teisių atstatymas. *Lietuva*. 1952, 2: 129–132.

⁵¹⁵ Rastenis, V. Atstatymas ir faktinė padėtis. *Lietuva*. 1953, 4: 129–130.

⁵¹⁶ Rastenis, V. Nuosavybės teisių atstatymas. *Lietuva*. 1952, 2: 130–132.

⁵¹⁷ Rastenis, V. Nuosavybės teisių atstatymas. *Lietuva*. 1952, 2: 132.

⁵¹⁸ Rastenis, V. Atstatymas ir faktinė padėtis. *Lietuva*. 1953, 4: 129–130.

nio pagrindo, pagal tarptautinę teisę esantys *ab initio* niekiniai, valstybė teisėta tvarka nuosavybės jais neįgijusi, vadinasi, negalima ir kalba apie jos legalizavimą⁵¹⁹. Padarytieji nuosavybės teisės pakeitimai, pasak P. V. Raulinaičio, atgavus laisvę turėsiantys būti panaikinti ir turtiniai santykiai sutvarkyti, kiek tai realiai bus įmanoma padaryti, remiantis nepriklausomoje Lietuvoje galiojusiais įstatymais, netaikant senaties terminų; valstybei šiuo atveju galėsiantis tekti tik be šeimininko likęs turtas. Tik atlikus restituciją turtinių santykių srityje valstybė galėsianti imtis reformų, kurias numatys demokratiškai rinkti tautos atstovai⁵²⁰.

Panašia argumentacija, operuodamas tarptautine teisine nuostata, okupantui draudžiančia nekilnojamojo turto konfiskacijas, rėmėsi ilgametis Lietuvos teismų darbuotojas, Vyriausiojo tribunolo teisėjas Česlovas Butkys (1894–1988), nuo 1933 m. dėstęs civilinę teisę Vytauto Didžiojo bei Vilniaus universitetuose ir spaudoje daug rašęs įvairiais teisės klausimais.

Č. Butkio manymu, sovietų vykdyto tarptautinių teisinių nuostatų laužymo pasekmės, atėjus laikui, turėsiančios būti sureguliuotos tarptautinių institucijų⁵²¹.

Nors spaudoje ir nagrinėti skirtingų privačios nuosavybės atkūrimo būdai, numatantys ir naują jos persikirstymą, ir buvusios padėties atkūrimą, išėivijos vieningu įsitikinimu, išsilaisvinus prie tradicinių nuosavybės formų kiekvienu atveju turėsią būti grįžtama atsargiai ir neskubiai. Kuriant ateities gyvenimą, kviesta taip pat nepamiršti ūkio produktyvumo ir socialinio teisingumo veiksnių⁵²². Prognozuota, jog ekonominiai ir praktiniai ūkininkavimo sumetimai, dėl kurių kai kuriose ekonominės veiklos srityse būsią neįmanoma apsieiti ir be valstybinės nuosavybės, galintys netgi versti laikinai atidėti privatinės nuosavybės teisių į nekilnojamąjį turtą atkūrimą⁵²³. Manyta, kad ateities Lietuva visiškai neturėsianti atsisakyti valstybinio ekonomikos planavimo, derinančio vidaus ekonomikos sritis su socialiniais tautos poreikiais, taip pat su padėtimi pasaulio

⁵¹⁹ Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 146–147.

⁵²⁰ Raulinaitis, P. V. Nuosavybės atstatymas. *Lietuva*. 1953, 4: 127–128.

⁵²¹ Butkys, Č. Okupacija ir nuosavybė. *Lietuva*. 1953, 4: 125–126.

⁵²² Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 217.

⁵²³ Palubinskas, F. Ateities Lietuvos ekonomija. *Į laisvę*. 1974, 61: 57.

rinkose⁵²⁴. Galiausiai neabejota ir dėl to, jog tarp gyventojų neišvengiamai pasitaikys „žmonių, psichologiškai mažiau ar daugiau atitolusių nuo privatinės nuosavybės teise pagrįstos santvarkos“⁵²⁵, tikėtasi Lietuvos visuomenės nenoro „stambesnius nedalijamus ūkinius vienetus perduoti individualion nuosavybėn“⁵²⁶.

Išskirtinio susidomėjimo išeivijos spaudoje susilaukė konkrečiai žemės nuosavybės problema. Laukta, jog išsilaisvinsiančioje Lietuvoje ji būsianti ypač skausminga ir turės įtakos daugelio žmonių interesams. Tai ir suprantama jau vien dėl to, kad išeivijoje ilgokai išliko gajus įsitikinimas, jog žemės ūkis sudaro „mūsų tautos pragyvenimo pagrindinį šaltinį“⁵²⁷, o autoritetingo specialisto, žinomo Lietuvos finansininko, bankininko ir 1941 m. Laikinosios vyriausybės finansų ministro, vėliau – finansų generalinio tarėjo Jono Matulionio (1898–1980) manymu, ir būsimoji Lietuva „kaip buvo, taip ir pasiliks žemės ūkio kraštu“, kad „dar negreit ateis laikai, kada miestai ir pramonė pradės dominuoti“⁵²⁸. Ateities Lietuvos ūkininkijai ir toliau buvo numatoma išskirtinė misija ne tik gaminant ūkio gėrybes, bet ir apskritai išsaugant lietuvių tautinį identitetą bei moralines vertybes⁵²⁹.

Išeivijos autoriams vieningai stojant už Lietuvoje sovietų įdiegto kolektyvinio ūkininkavimo panaikinimą, pabrėžta, kad, atsikuriant Lietuvos valstybei, ir jos „kaimui teks atsikurti iš pat pagrindų“⁵³⁰.

Tam tikra išeivijos autorių dalis žemės nuosavybės srityje išvelgė būtinybę atkurti buvusią ikisovietinę padėtį. Kaip vieną iš svariausių argumentų ji minėjo tradicinį lietuvių ūkininko prisirišimą prie žemės, kurioje „jis ir jo tėvai bei tėvų tėvai pažinojo kiekvieną grumstą, kiekvieną velėną“. Tačiau vyravo nuomonė, kad, iš esmės pasikeitus personalinei buvusių savininkų ir jų tiesioginių įpėdinių sudėčiai, mechaninis grįžimas į prieškarinę privačių ūkių sistemą nebebūsiąs įmanomas. Pasak to paties V. Rastenio, grįžimas kaime prie buvusios padėties, motyvuojant

⁵²⁴ Palubinskas, F. Ateities Lietuvos ekonomija. *I laisvę*. 1974, 61: 57–58.

⁵²⁵ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 116.

⁵²⁶ Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 360.

⁵²⁷ Mulokas, J. Žemės ūkio atstatymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12): 72.

⁵²⁸ Matulionis, J. Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 41.

⁵²⁹ Manelis, V. Žemės valdymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Lietuva*. 1952, 1: 20.

⁵³⁰ Matulionis, J. Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 41.

tai lietuvių prisirišimu prie žemės, esąs mitas – XX a. visa žemė buvusi nekart pertvarkoma, todėl kur kas tikslingiau būtų naujai pertvarkyti visą žemės valdymo sistemą, o ne beviltiškas mėginti grįžti „prie tų pačių vėlėnų“⁵³¹. Laikyta, kad atsigręžti į praeitį netikslinga ir dėl anuomet buvusio pernelyg didelio ūkių smulkinimo⁵³², įžiūrėtas būtinumas atsižvelgti į įvykusį žemės ūkio supramoninimą ir mechanizavimą, į tai, kad žemdirbyste, visiškai tikėtina, užsiimsią kur kas mažiau žmonių⁵³³. Tuo pačiu tikslu, einant toliau, siūlyta dar ir nustatyti žemės paveldėjimo tvarką, ribojančią tolesnio ūkių smulkinimo galimybes⁵³⁴.

Be to, vyravo nuomonė, kad, pasikeitus personalinei buvusių savininkų ir jų tiesioginių įpėdinių sudėčiai, mechaninis grįžimas į prieškarinę privačių ūkių sistemą net būsiąs tiesiog neįmanomas. Tad sukolektyvintam žemės ūkiui skirtą žemę V. Rastenis laikė parceliuotina naujai ir taip pat išsipirktinai perleistina pasiryžusioms ūkininkauti šeimoms⁵³⁵. Tikėta, jog net ir naujai individualiems ūkiams parceliuojama žemė, siekiant racionalumo, ne visa turėsianti būti sugrąžinta seniesiems savininkams, ypač „popieriniams“ – nenorėsiantiems arba objektyviai nepajėgsiantiems ūkininkauti; šiems tektų turėtą nuosavybę kompensuoti⁵³⁶. Vykdamas žemės nuosavybės pertvarką, kol būsianti nustatyta žemės ūkių priklausomybė, nuo galimo sauališko pašalinimo manyta saugoti ir faktiškuosius ūkių valdytojus, nes tikėtasi, jog „buvusieji savininkai, be abejo, daugeliu atvejų stengsis tai daryti“. Tuo pačiu tikslu net manyta neleisti kylančius dėl nuosavybės teisės ginčus spręsti teismuose ar bent laikinai atidėti dėl tokių ginčų priimtų sprendimų vykdymą⁵³⁷. Kita vertus, iš Sovietų Sąjungos atvykę ir įsikūrę iš lietuvių atimtoje žemėje kolonistai, pasak J. Muloko, privalėsiąs grįžti į savo kilmės kraštus⁵³⁸.

Tikslingumo aspektu, rūpindamasis, kad nekilnojamas turtas, pirmiausia žemė, neliktų ilgėsnį laiką be šeimininko, J. Liūdžius nagrinėjo

⁵³¹ Rastenis, V. Atstatymas ir faktinė padėtis. *Lietuva*. 1953, 4: 130–131.

⁵³² Manelis, V. Žemės valdymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Lietuva*. 1952, 1: 12.

⁵³³ Juodeika, V. Žemės valdymo klausimu. *Lietuva*. 1953, 3: 54.

⁵³⁴ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 116.

⁵³⁵ Rastenis, V. Nuosavybės teisių atstatymas. *Lietuva*. 1952, 2: 130–132.

⁵³⁶ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 116; Rastenis, V. Nuosavybės teisių atstatymas. *Lietuva*. 1952, 2: 132.

⁵³⁷ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 116–117.

⁵³⁸ Mulokas, J. Žemės ūkio atstatymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12): 73.

paveldėjimo institutą. Atsižvelgdamas į tai, kad pagrindinėje nepriklausomos Lietuvos teritorijos dalyje ši reikalą reguliavęs Rusijos imperijos įstatymų Sąvado X tomas neribojo įstatymo nustatyto paveldėtojų rato, o nuo jo šiuo požiūriu iš esmės nedaug skyrėsi ir Užnemunėje veikęs Napoleono kodeksas, įstatymo nustatytais paveldėtojais laikęs asmenis net iki dvyliktojo giminystės laipsnio, dėl karo ir okupacijos represijų žuvus nemažam skaičiui testamentu nepalikusių turto savininkų, taip pat dingus nemažai daliai nuosavybės teisę įrodančių dokumentų, jis manė, jog atkurtoje Lietuvoje ilgesnį laiką likęs be šeimininko turtas galėtų daryti didelę žalą atkuriamam tautos ūkiui. Todėl, pasak jo, turto savininko nustatymas naujais įstatymais turėtų būti galimai supaprastintas – siaurinamas įstatymo nustatytų paveldėtojų ratas, paprastinamas įpėdinystės teisių pripažinimas, o likęs be savininkų turtas nedelsiant perimamas valstybės⁵³⁹.

Atkuriant žemės nuosavybės teisę ir paskirstant ją, tikėtasi ne tik su tvarkyti likusius be savininkų ir įpėdinių žemės plotus, bet ir normuoti ūkio dydį⁵⁴⁰. Vyravo nuomonė, jog žemės ūkio pagrindą išlaisvintose Lietuvoje turėsiantys sudaryti vidutinio dydžio ūkiai, kuriuose būtų galima normaliai tvarkytis vienos šeimos jėgomis⁵⁴¹, be to, pertvarkant žemės ūkį, grįžtant prie privataus, laikyta, kad tikslinga sukurti kuo daugiau ekonomiškai pajėgių ūkių⁵⁴². Kita vertus, manyta, jog dalijant kolūkius „tos žemės, kaip visada, bus maža“, todėl „kurti didesnius ūkius nebus niekam drąsos. Socialinis teisingumas bus pirmaujantis principas“⁵⁴³. Optimaliu tokio žemdirbyste besiverčiančio ūkio plotu išėvijios publikacijose dažniausia laikyti 20–30 ha ūkiai⁵⁴⁴.

Beje, gana plačiai diskutuota taip pat dėl būsimojo lietuviško kaimo tipo, bet tik retsykiais pritarta grįžimui prie laukininkystei ar galvijams

⁵³⁹ Liūdžius, J. Šeima ir paveldėjimo teisė. *Teisininkų žinios*. 1954, 10: 8.

⁵⁴⁰ Mulokas, J. Žemės ūkio atstatymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12): 74.

⁵⁴¹ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 218.

⁵⁴² Manelis, V. Žemės valdymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Lietuva*. 1952, 1: 20.

⁵⁴³ Matulionis, J. Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 46.

⁵⁴⁴ Manelis, V. Žemės valdymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Lietuva*. 1952, 1: 19. Panašiai rašė: Baranauskas, K. Koks turėtų būti Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 149; Matulionis, J. Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 46.

bei paukščiams auginti patogesnės vienkiemių sistemos⁵⁴⁵. Nesitikint, kad atgaivinus vienkiemius sustotų traukimasis iš kaimo ar žemdirbystė taptų patrauklesnė už miesto gyvenimą⁵⁴⁶ ir atsižvelgiant į su vienkiemių sistema neišvengiamai susijusius sunkumus dėl kelių, elektrifikacijos, ryšių, materialinio apsirūpinimo, sveikatos apsaugos, švietimo, kultūros ir organizacinių poreikių tenkinimo galimybių, galiausiai į tai, kad būtent vienkiemių sistema Lietuvos ūkininkus neva jau spėjusi paversti kraštu-tiniais individualistais, daug dažniau galvota apie tarpinį tankiai apgyvento kaimo ir išmėtytų vienkiemių variantą – „suglaustų vienkiemių sistemą“⁵⁴⁷, neva galėsiančią sudaryti prieinamiausias sąlygas ūkininkui užsiimti įmanomai racionaliū ūkininkavimu, naudotis kultūros ir civilizacijos laimėjimais, taip pat neignoruoianti žmonių psichologijos, papročių, tautinių ir socialinių interesų⁵⁴⁸.

Apskritai nuosavybės teisės atkūrimo tvarką, išėivijoje aktyviai aptarinėtą beveik visą sovietinės okupacijos laikotarpį, kaip ir visą išlaisvintos Lietuvos valstybės organizaciją, lemsianti lietuvių tautos valia⁵⁴⁹, „galutiną nepriklausomos Lietuvos valstybės programą paruoš išlaisvinsimos mūsų valstybės piliečiai, išrinkdami demokratiškai savo atstovus į seimą ir priimdami Lietuvos valstybės konstituciją pagal 1922 m. Konstitucijos dėsnius, savo valią ir būsimą tuomet Lietuvos politinę, ūkinę ir kultūrinę būklę“⁵⁵⁰.

Sykiu skatinta galvoti apie ieškinius Sovietų Sąjungai dėl padarytų nuostolių atlyginimo, nes sovietai ne tik apiplėšė valstybę ir jos gyventojus, bet ir iš užvaldyto turto gauna pajamas⁵⁵¹, skelbta suinteresuotų asmenų, organizacijų ir kitų okupacijos žala patyrusių institucijų teisė kelti reikalavimus atkurti buvusią padėtį, kiek tai faktiškai ir realiai įmanoma

⁵⁴⁵ Mulokas, J. Žemės ūkio atstatymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12): 73–74.

⁵⁴⁶ Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 361.

⁵⁴⁷ Baranauskas, K. Koks turėtų būti Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 149–154; Matulionis, J. Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10): 42–45.

⁵⁴⁸ Baranauskas, K. Koks turėtų būti Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 148.

⁵⁴⁹ Lietuvos keliu. Pasikalbėjimas su K. Oleka. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28: 31; Raulinaitis, P. V. Nuosavybės atstatymas. *Lietuva*. 1953, 4: 128–129.

⁵⁵⁰ Lietuvos nepriklausomybės programos reikalu. *Sėja*. 1977, 2: 27.

⁵⁵¹ Butkys Č. Okupacija ir nuosavybė. *Lietuva*. 1953, 4: 125–126; K. O. Svarbiu reikalu. *Teisininkų žinios*. 1954, 8: 1.

įvykdyti, o negalint – joms priklausanti teisingo atlyginimo reikalavimo teisė⁵⁵². Kritiškai teigta, jog, svarstant išlaisvintos Lietuvos atkūrimo problemą, daugiausia dėmesio sutelkiama į medžiaginius tautos reikalus ir nepagrįstai be reikiamo dėmesio liekanti moralinė žala⁵⁵³.

Tam tikro dėmesio susilaukė taip pat ir kitų ūkio sričių atsikursiančioje Lietuvoje plėtros būdai.

Jau septintojo dešimtmečio pradžioje išželgta, jog įvykę pokyčiai Lietuvoje leidžiantys manyti ateityje atsikursiančios Lietuvos visuomenę nebebūsimą linkusia didelius nedalijamus ūkinius vienetus paversti individualios nuosavybės objektais. Tikėta, jog savininkais kur kas dažniau tapsiantys „vakarietiška tvarkomi“ kooperatyvai arba pačių dirbančiųjų sudarytos masinio pobūdžio akcinės bendrovės⁵⁵⁴; kapitalą ir įrenginius už nustatytą išpirką, išdėstytą tam tikram laikui, šiems gamybiniam kooperatyvams suteiksianti valstybė.

Įvykusiuose ūkio poslinkiuose, fiksuojamuose ne tik pavergtoje Lietuvoje, bet ir visame pasaulyje, ypač plėtojant pramonę, netgi išželgta grėsmė Lietuvos išsilaisvinimo perspektyvai: imta baimintis, jog tie poslinkiai „beveik tiesiogiai stoja skersai kelią siekimui grįžti į senąją nepriklausomybės kelią“, iš viso to neva kylančios kliūtys, kurios „kraunasi ant kelio atgal į nepriklausomybę“⁵⁵⁵.

Aptariant būsimuosius darbo ir kapitalo santykius, tikėtasi, jog laisvę atgavusi tauta būsimanti tvirta „socialinio teisingumo ir teisės šalininkė“⁵⁵⁶.

Svarbiu tikslu laikyta sukurti sąlygas samdomajam darbui dabartine prasme išnykti, idealu laikyta Lietuva be samdinių. Kuriami ateities žemės ūkiai, daugelio įsitikinimu, turėsia būti ne tik valdomi, bet ir dirbami pačių savininkų, pagrindinę darbo jėgą juose sudarysiantys jo šeimos nariai⁵⁵⁷, tad tikėtasi juos pavesti šeimoms, pajėgioms ūkininkauti nenaudojant samdomos jėgos, išskyrus skubius darbymečių darbus, neįmanomus atlikti talkų

⁵⁵² Raulinaitis P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1: 147.

⁵⁵³ Aistis J. Kelios pastabos dėl Lietuvos atstatymo. *Aidai*. 1955, 1: 1.

⁵⁵⁴ Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 360.

⁵⁵⁵ Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Versus Aureus, 2004, p. 362–363.

⁵⁵⁶ Raulinaitis, P. V. Nuosavybės atstatymas. *Lietuva*. 1953, 4: 129.

⁵⁵⁷ Manelis, V. Žemės valdymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Lietuva*. 1952, 1: 14–15, 20; Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 218.

būdu⁵⁵⁸. Bet pramonėje, kurioje nematyta galimybių atsisakyti samdomojo darbo, laukta neišvengiamai kilsiančių ūkio produktyvumo ir socialinio teisingumo derinimo problemų, o jas sprendžiant rekomenduota ieškoti galimybių, kad darbininkai dirbtų įmonėms, tapsiančioms jų pačių dalinės nuosavybės objektu⁵⁵⁹: didesnių gamybos įmonių valdymo forma tapsianti bendrovinė, kuo daugiau piliečių taps gamybos priemonių nuosavybės dalininkais. Gamybą čia rekomenduota organizuoti taip, kad tiesioginiai gėrybių gamintojai patys būtų tų kooperatyvų nariai, nustačius atitinkamą kiekvieno jų dalies perdavimo galimiams naujiems dalyviams-gamintojams tvarką. Darbininkams per jų atstovus turėsianti būti sudaryta galimybė ne tik aktyviai dalyvauti įmonių administravime, bet ir netoli darbo vietos įsigyti sklypą ir namą, tapsiančius šeimos lizdu ir užuovėja senatvėje⁵⁶⁰. Apskritai propaguota nuostata, kad valstybė privalėsianti normuoti darbo ir kapitalo santykius, padaryti juos kiek galima teisingesnius.

Surasti galbūt teisingesnį socialinių problemų sprendimo būdą išlaisvintoje Lietuvoje manyta kritiškai peržvelgus ir objektyviai įvertinus nepriklausomo Lietuvos gyvenimo socialinių pastangų rezultatus ir juos patobulinus, sekant Vakarų laimėjimais⁵⁶¹. Siūlyta priimti socialinio draudimo įstatymus, kiekvieną draudžiančius ligos, nelaimingų atsitikimų, senatvės, nedarbo ir mirties atvejais⁵⁶². Šiais klausimais spaudoje rašęs ekonomistas Jonas Paplėnas (iki 1939 m. – J. Paplauskas, gyvenęs 1906–1960) teigė, jog darbo atlyginimo problema išlaisvintame krašte būsianti jautresnė nei tarpukaryje, nes iš įvairių kraštų sugrįžę lietuviai parsivešią įvairių idėjų, be to, jiems gimšias natūralus noras tvarkytis geriau nei praeityje. Jis siūlė įvesti vienodus darbo vertinimo kriterijus, standartizuoti darbo atlyginimą. Jo manymu, įstatymu turėsias būti nustatytas darbo atlyginimo minimumas, prilygstantis pusanthro pragyvenimo minimumo dydžiui normaliu metu ir vienas – sunkmečiu. Jis turėtų būti garantuojamas už „normalų“ darbo laiką (pirmuosius kelerius metus atkurtoje Lietuvoje fiziniam darbui tai suda-

⁵⁵⁸ Gravrogkas, J. Mūsų būsimosios valstybės santvarkos klausimu. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 131.

⁵⁵⁹ Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 219.

⁵⁶⁰ Gravrogkas, J. Mūsų būsimosios valstybės santvarkos klausimu. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11): 128–134; Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 219; Palubinskas, F. Ateities Lietuvos ekonomija. *Į laisvę*. 1974, 61: 57.

⁵⁶¹ Paplėnas, J. Lietuvos socialinės politikos bruožai. *Lietuva*. 1952, 1: 25.

⁵⁶² Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9): 220.

rytų 48 savaitinės valandos, tarnautojams – iki 40 ar 44 valandų)⁵⁶³. Reikštas įsitikinimas, jog darbo pajamų mokesčių, socialinio draudimo ir socialinės globos politikoje visuose samdomojo darbo sektoriuose vienodai turėsianti būti pripažįstama ypatinga socialinė pagarba šeimoms, veiksmingiausia tam priemone laikant šeimos priedą prie atlyginimo⁵⁶⁴.

Išeivijos spaudoje prisiminta, jog nepriklausomoje Lietuvoje nebuvo suspėta įteisinti civilinės santuokos formos, aiškiai kreipiant žvilgsnį į ateities Lietuvą. Asmuo, daugelio įsitikinimu, turintis teisę pats pasirinkti santuokos sudarymo būdą, atitinkantį jo pasaulėžiūrą ir sukuriantį teises pasekmes, negali būti verčiamas jau sudarytą santuokos aktą kartoti⁵⁶⁵.

Atsižvelgdamas į tai, jog karas ir okupacija labai prarėtinę Lietuvos gyventojus, J. Kairys siūlė valstybei globoti ir materialiai remti vaikus auginančias šeimas ir net pagalvoti apie tam tikrą, senovės romėnų vadinamųjų kadukinių įstatymų pavyzdžiu, paveldėjimo teisių suvaržymą bevaikiams⁵⁶⁶.

2. 4. Teisės šaltinių klausimas

Gana plačiai, svarstant išsilaisvinsiančios Lietuvos teisinės problema tiką, net ir nespecializuotoje spaudoje buvo aptariama specifinė būsimųjų teisės šaltinių, atskirai – būsimų kodeksų problema. Kaip žinoma, ši problema buvo labai opi jau tarpukario nepriklausomybės laikais, kai nedidelėje valstybės teritorijoje buvo remiamasi rusų, lenkų bei vokiečių teisės aktais, o privatinės teisės srityje galiojančiais laikyti net keturi „svetimųjų ir pirmoje eilėje svetimiams kurti“ kodeksai, mažai tikę lietuvių teisei sąmonei ir jo gyvenimui, nuo jų įvairovės neretai nukentėdavę suinteresuotieji asmenys. Ypač apie plačiausiai Lietuvoje recepuotus Rusijos imperijos įstatymus atsiliepta kaip apie nevykusius ir netgi carizmo metais savo turiniu jau laikytus pasenusiais ir nebetinkamais net to meto teisiniams santykiams reguliuoti⁵⁶⁷.

⁵⁶³ Paplėnas, J. Lietuvos socialinės politikos bruožai. *Lietuva*. 1952, 1: 25; Paplėnas, J. Darbo atlyginimas ateities Lietuvoje. *Lietuva*. 1953, 4: 118, 121, 124.

⁵⁶⁴ Paplėnas, J. Darbo atlyginimas ateities Lietuvoje. *Lietuva*. 1953, 4: 123–124.

⁵⁶⁵ Valstybė ir šeima. *Į laisvę*. 1955, 7 (44): 9–10.

⁵⁶⁶ Kairys, J. *Ius liberorum*. *Teisinių žinios*. 1957, 19–20: 9.

⁵⁶⁷ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisinių žinios*. 1954, 6: 4.

Apžvalginį straipsnį apie 1918–1940 m. nepriklausomybės laikais Lietuvoje galiojusią teisę bei svarbiausius jos šaltinius⁵⁶⁸ iševijoje publikavo Boleslovas Masiulis (1889–1965), buvęs Vyriausiojo tribunolo teisėjas, Valstybės Tarybos narys ir nuo 1938 m. jos pirmininkas.

B. Masiulis, taip pat kai kurie kiti iševijos teisininkai, apibūdindami tarpukario teisę, sutartinai didžiausiu jos trūkumu laikė būtent teisinį partikuliarumą – sritinį jos pobūdį, nebuvimą vienos visai valstybės teritorijai teisės sistemos.

Tiesa, dėl paties šio reiškinio atsiradimo – jis, valstybei atsikuriant po daugiau nei šimtmetį trukusios priklausomybės svetimiesiems, buvo neišvengiamas – iševijos teisininkų publikacijose priekaištų įstatymų leidėjui neaptinkama. Bet nepriklausomos Lietuvos įstatymų leidėjams ir teisinėms institucijoms, rodžiusiems pernelyg mažai pastangų tam partikuliarumui įveikti, iš tiesų priekaištauta nemažai.

Teisingumo ministerijai priminta, kad nepakankamai rūpinamasi ne tik savų kodeksų rengimu, bet ir galiojusių svetimųjų vertimu į lietuvių kalbą. Tai anuomet buvo mėginta daryti tik privačių asmenų iniciatyva, o ką jau kalbėti apie oficialius vertimų tekstus⁵⁶⁹: turėtas tik vieno tų kodeksų (Rusų imperijos įstatymų sąvado X tomo) lietuviškas vertimas, bet ir tas ne tik oficialiai neaprobuotas, bet ir ne visai atitikęs originalųjį tekstą. Pasak J. Liūdžiaus, Teisingumo ministerija, teismai, visi teisės specialistai žinojo Lietuvoje veikiant keturis civilinės teisės kodeksus, jais naudojosi, visi žinojo, kad didžiojoje jos teritorijos dalyje veikęs civilinis kodeksas – rusų Sąvado X tomas – „yra netinkamas teisyne“; autorius pagrįstai kėlė retorinius klausimus: kodėl buvo tiek delsta pradėti kurti savąjį civilinį teisyne, kodėl liko neišverstas Užnemunėje galiojęs Napoleono kodeksas?⁵⁷⁰

Apie atskiras iniciatyvas ir galiausiai labai pavėluotai imtus realiai daryti, bet dėl prasidėjusios sovietinės okupacijos neužbaigtus darbus lietuviškų civilinio ir baudžiamojo kodeksų rengimo baruose, iševijoje yra

⁵⁶⁸ Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991, p. 80–90.

⁵⁶⁹ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 114; Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 19.

⁵⁷⁰ Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 19.

rašę B. Masiulis, K. Nausėdas ir P. Stravinskas, beje, kadaise patys tiesiogiai dalyvavę tuose darbuose⁵⁷¹.

O sovietmečiu Lietuvoje įvestų kodeksų išsivaduosiančiai Lietuvai netinkamumu neabejota: Č. Butkio žodžiais tariant, okupacijos metais Lietuvoje įvestas „neteisiškai, apysakine forma suredaguotas“ sovietinis civilinis kodeksas jau vien dėl jo turinio išsivadavus net trumpai negalėsiąs būti paliktas galioti, todėl Lietuvoje vėl ėmus veikti suvereniems valstybės organams, jie iškart liksiantys be civilinio kodekso⁵⁷².

Šis klausimas aptarinėtas ir platesniu požiūriu. Atsižvelgiant į Lietuvos okupacijos faktą ir tokio fakto vertinimą tarptautinės teisės normų šviesoje, teigta, kad okupuotos valstybės teritorijoje esą įmanoma taikyti, nepažeidžiant tarptautinės teisės nuostatų, okupuojančios šalies paskirtos administracinės valdžios įsakymus, bet apskritai turėtų išlikti iki okupacijos veikę įstatymai. Sovietinėje Lietuvoje, tariamai savu noru įstojusioje į Sovietų Sąjungą, šios nuostatos laikomasi nebuvo. Vis dėlto V. P. Raulinaitis pabrėžė, kad, esant neteisėtai sovietinei okupacijai, bet kokie okupantų primesti įstatymai neturintys privalomosios galios Lietuvos valstybei, kartu pripažindamas, kad užtrukusi faktinė okupacija galinti sukurti naujus privatinis ar netgi viešosios teisės srities reguliuojamus teisinius santykius pagal okupanto primestą galiojančią teisę, tad atsikūrusi valstybė būsianti priversta įvertinti okupacinius įstatymus ir vietos administracijos buvusius veiksmus bei jų pagrindu atsiradusius santykius⁵⁷³. Tačiau šiuo atveju omenyje iš esmės turėti tik privatinės teisės norminiai aktai, kurių pagrindu galėtų būti susiklostę tam tikri teisiniai santykiai, o okupacinių viešosios teisės norminių aktų peržiūrėjimas svarstytinas tik dėl jų restitucijos.

Taip pat manyta, jog sunkiausia busią teisiškai reglamentuoti pereinamąjį laikotarpį, nes kol kas esą aišku tik viena, kad išsilaisvinusios Lietuvos gyvenimas negalėsiąs prasidėti ten, kur jis kadaise nutrūkęs, lygiai taip pat jis negalėsiąs tęsti bolševikų sukurtos sistemos⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ Masiulis, B. Valstybės taryba. *Teisinių žinios*. 1958, 25–26; Nausėdas, K. [Atgarsiai]. *Teisinių žinios*. 1955, 11; Stravinskas, P. *Raštai ir credo*. Antra knyga. Atsiminimai ir pasaulėžvalga. Chicago, 1982, p. 54–57.

⁵⁷² Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 115.

⁵⁷³ Raulinaitis, V. P. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 11: 142–143, 146.

⁵⁷⁴ V.V. Teisinės kūrybos klausimu. *Teisinių žinios*. 1953, 4: 4.

Gana aktyviai svarstyta skyrium baudžiamųjų ir civilinių įstatymų ateitis.

Baudžiamosios teisės šaltinių problemomis išeivijos spaudoje domėtasi kiek mažiau: specifine baudžiamosios teisės problematika bendrojo pobūdžio spaudos leidiniuose matyt nesitikėta sudominti platesnio skaitytojų rato. Be to, būta manančių, jog išsilaisvinsiančioje Lietuvoje baudžiamoji teisė didesnių problemų neturėsianti kelti, kuriam laikui netgi ir toliau galėsiąs būti paliktas galioti iki sovietinės okupacijos nepriklausomoje Lietuvoje galiojęs Rusijos 1903 metų baudžiamasis statutas⁵⁷⁵.

Šis Baudžiamasis statutas, recepuotas ir šiek tiek pataisytas bei papildytas Lietuvos įstatymų leidėjų, tarpukaryje galiojęs visoje Lietuvos teritorijoje (išskyrus tik autonominį Klaipėdos kraštą), anuomet teisininkų laikytas klasikinės baudžiamosios teisės idėjų atspindžiu ir ganėtinai pažangiu kodeksu, bet, kaip ir kiti recepuoti įstatymai, oficialiai likęs neišverstas į lietuvių kalbą (disponuota tik neoficialiais vertimais). Bet išeivijoje jis vertintas nevienareikšmiškai. Antai, pasak J. Kairio, ir 1903 m. Rusijos baudžiamąjį statutą tenką laikyti „nemažu griozdu“, susidedančiu „iš masės straipsnių, kurių tarpe, atrodo, jau kūrimo metu buvo netinkamų krašto gyvenimui“, tarpukaryje ne kažkiek suspėtu patobulinti jame padarytais „gausiais lopymais“⁵⁷⁶.

Išeivijoje atkreiptas dėmesys, jog paskutiniaisiais nepriklausomybės metais buvusi sudaryta Valstybės Tarybos komisija baudžiamojo kodekso projektui rengti. Iki prasidėjusios sovietinės okupacijos ji spėjusi parengti pirmąją jo knygą, skirtą bendrajai baudžiamosios teisės daliai, kurios egzempliorių vienas iš projekto rengėjų K. Nausėdas išvežė į emigraciją ir išeivijos spaudoje apibūdino kaip modernų projektą⁵⁷⁷. Į jo turinį publikacijose nesigilinta, apsiribota paviršutinišku struktūros apibūdinimu⁵⁷⁸. Žinių apie tai, kad, žvelgiant į ateities poreikius, išeivijoje būtų mėginta kiek nors tęsti pradėtąjį darbą, nesama.

Tam tikrą dėmesį išeivijos teisininkai, kaip jau minėta, skyrė ir sovietiniams Lietuvoje galiojusiems baudžiamiesiems įstatymams, bet apie ga-

⁵⁷⁵ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisininkų žinios*. 1958, 17–18: 11.

⁵⁷⁶ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 4–5.

⁵⁷⁷ Nausėdas, K. [Atgarsiai]. *Teisininkų žinios*. 1955, 11: 15.

⁵⁷⁸ Masiulis, B. Valstybės Taryba. *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26:13.

limybę juos, ypač iki 1961 m. galiojusį RSFSR baudžiamąjį kodeksą, dėl akivaizdaus jo prieštaravimo klasikinės baudžiamosios teisės principams, panaudoti išsilaisvinsiančioje Lietuvoje užsiminta nebuvo, sovietinė baudžiamoji teisė nelaikyta verta dėmesio kaip atsikūrusioje Lietuvoje galėsiančia tikti receptijai.

Aptariant būsimo Lietuvos baudžiamojo kodekso rengimo klausimą, kelta mintis to kodekso pagrindu panaudoti atitinkamą 1932 m. Lenkijos kodeksą, pagrįstą naujais baudžiamosios teisės principais, aiškų, suprantamą, be to, dar ir neilgą⁵⁷⁹. Įžvelgtas reikalas būsimojoje įstatymuose plačiau deklaruoti nekaltumo prezumpciją⁵⁸⁰.

Be baudžiamosios teisės šaltinių problemų, neišvengiamai kiliančių Lietuvai atgavus laisvę ir nepriklausomybę ir diskutuotų išėivijos spaudoje, tam tikro dėmesio susilaukė ir kai kurie būsimosios baudžiamosios politikos klausimai, kaip antai reikalavimas nubausti Lietuvos okupacijos kaltininkus⁵⁸¹; spėta, kad atkurtoje Lietuvos valstybėje opios ir svarbios tapsiančios jaunuomenės auklėjimo ir dorinimo problemos, dėl to lietuvių visuomenė ir valstybė daugiausia dėmesio privalėsianti skirti kovai su nepilnamečių nusikalstamumu⁵⁸².

Daug svarbesnė ir plačiau svarstyтина išėivijoje regėjosi civilinės teisės šaltinių tema.

Paskelbdamas būsimų išsilaisvinusios Lietuvos civilinių kodeksų klausimu du straipsnius, Č. Butkys išėivijoje jau 1952 m. tuo reikalu pradėjo viešą plačią diskusiją⁵⁸³.

Priminęs, jog nepriklausomoje Lietuvoje buvusi sudaryta Valstybės Tarybos komisija, įpareigota „greičiau tų įstatymų sistemas suvienodinti ir paruošti visam kraštui vieningą kodeksą“, pasirinkusi ilgiausią ir sukiausią kelią – rengti visai naują, lietuvišką kodeksą, Č. Butkys teigė, jog „galvodami grįžti į Lietuvą, negalim tai daryti tuščiomis rankomis“ ir siūlė parinkti Lietuvai tinkamiausią iš užsienio šalyse galiojančių kodeksų. Atsižvelgiant į

⁵⁷⁹ Kairys, J. Konstitucija ateities Lietuvai. *Teisinių žinių*. 1957, 21–22: 32.

⁵⁸⁰ Žumbakis, P. Galimi sunkumai, keičiant Lietuvos teisę. *Draugas*. 1990, 205 (38), II dalis.

⁵⁸¹ Gliaudys, J. Tarptautinis karo tribunolas. *Teisinių žinių*. 1955, 11: 4; Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisinių žinių*. 1954, 6: 4.

⁵⁸² Armonavičienė, E. Jaunuomenės nusikaltimai JAV-se. *Teisinių žinių*. 1954, 8: 6.

⁵⁸³ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2; Butkys, Č. Užmirštas lobynas. *Lietuvio teisininkas*. 1952, 5.

tai, kad „Lietuvoje dabar veikia skirtinga santvarka nuo tos, kuri civilizuoto pasaulio laikoma normalia“, padarius reikiamus pakeitimus ir suspendavus esamoms sąlygoms prieštaraujančias normas, esą būtų galima jį, Lietuvai išsilaisvinus, tuoj pat paskelbti veikiančiu⁵⁸⁴. Tinkamiausiu tam reikalui jis pats laikė Šveicarijos 1912 metų civilinį kodeksą – kai kuriuos straipsnius laikinai paskelbus negaliojančiais, esą reikėtų tik pereinamųjų nuostatų⁵⁸⁵. Be to, Č. Butkys manė esant galima prisiminti Lietuvos Statutą ir, išvertus jį į lietuvių kalbą, mėginti pritaikyti kai kuriuos jo nuostatus išsilaisvinusios Lietuvos poreikiams⁵⁸⁶.

Į diskusiją įsitraukęs J. Liūdžius nurodė vokiečių okupacijos metais Teisingumo žinybos išverstą į lietuvių kalbą Napoleono kodeksą ir pradėtą to vertimo redagavimą, apgailestaudamas, jog vertimas ten ir likęs⁵⁸⁷. S. Gečas, teisininko kvalifikaciją įgijęs jau Vakaruose, aptaręs žymiausių užsienio valstybių civilinių kodeksų bruožus, pirmiausia siūlė išsiaiškinti, ar nesama į Vakarus atvežto Valstybės Tarybos nebaigto rengti civilinio kodekso projekto ir jį radus tęsti darbą; projekto rasti nepavykus, jis manė esant reikalinga rengti naują kodeksą remiantis Vokietijos 1900 metų kodeksu, kuris Lietuvai esąs artimesnis už šveicariškąjį, be to, galėsiąs atverti galimybes panaudoti tai teisei tobulinti iki to laiko sukauptus gausius vokiečių civilinės teisės mokslo ir praktikos šaltinius⁵⁸⁸.

Spręsti civilinio kodekso problemą kurios nors svetimos šalies galiojančio kodekso pagrindu siūlė taip pat P. Stravinskas. Tam tikslui jis rekomendavo iš anksto specialiai išsiaiškinti, kuris jų Lietuvai būtų tinkamiausias⁵⁸⁹. Šio autoriaus nuomonė ypač vertinta dėl to, kad nepriklausomybės metais prie civilinio kodekso projekto, kaip Valstybės Tarybos komisijos narys, jis jau buvo dirbęs, todėl geriausiai išmanė šio darbo subtilybes ir rengėjų laukiančius sunkumus⁵⁹⁰.

⁵⁸⁴ Butkys, Č. Užmirštas lobynas. *Lietuvis teisininkas*. 1952, 5: 49.

⁵⁸⁵ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 115.

⁵⁸⁶ Butkys, Č. Užmirštas lobynas. *Lietuvis teisininkas*. 1952, 5: 50.

⁵⁸⁷ Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisinių žinios*. 1957, 21–22: 20.

⁵⁸⁸ Gečas, S. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1953, 4: 144–146.

⁵⁸⁹ Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisinių žinios*. 1958, 17–18: 11.

⁵⁹⁰ Gura, Z. Kodifikacijos perspektyvos. *Teisinių žinios*. 1957, 21–22: 32.

Plačiausiai remiant idėją pasinaudoti esamais užsienio valstybių civilinių kodeksų pavyzdžiais, atkreiptas dėmesys ir į neleistinumą pasiduoti vieno kurio nors kodekso įtakai, o imtis keletu naujaušiu kodeksų vertimo ir rengti naują, lyginant esamųjų nuostatus.

Vadovavimosi svetimais civiliniais kodeksais idėja susilaukė ir priešininkų. Griežčiausiai jai oponavo J. Kairys⁵⁹¹, motyvuodamas, kad atsikūrusi Lietuva jau nebebūsimanti toji pati kaip nepriklausomybės laikais: sovietinė okupacija gyventojų santykius ir privačioje, ir viešojoje srityse iš pagrindų pakeitusi, ir, net preliminariai juos pakoregavus „didesnio teisingumo ir gyvenimiškumo prasme“, kai kas tuose santykiuose neišvengiamai liksią iš sovietinės praeities, o Vakaruose galiojantys kodeksai tokių dalykų nenumatantys ir nekreipti į tai dėmesio esą negalima. Tad, J. Kairio manymu, neišvengiamai teks kurti savą civilinį kodeksą, tam teksią panaudoti pavienius tinkamus tam reikalui svetimų kodeksų nuostatus, o jo pagrindas turėsiąs būti romėnų civilinė teisė.

Pasigirdo siūlymų, galvojant apie būsimąjį Lietuvos civilinį kodeksą, nepamiršti 1837 m. carinėje Rusijoje parengto Vakarų gubernijų vietos įstatymų sąvado projekto medžiagos⁵⁹², suteikiančios galimybę „patirti, kaip senoji Lietuvos teisė atrodė palyginti naujais laikais“⁵⁹³, taip pat atsižvelgti į Černigovo ir Poltavos gubernijose iki pat 1917 m. galiojusius Antrojo Lietuvos Statuto nuostatus, specialiai buvusius įtrauktus į Rusijos imperijos įstatymų sąvado X tomo tekstą⁵⁹⁴, t. y. panaudoti normas, kuriomis buvo virtusi istorinė Lietuvos, jau jai patekus į Rusijos imperijos gniaužtus, teisė. Šios normos laikytos naujųjų laikų teisinės minties sutvarkytu ir suprantamu Lietuvos Statuto ekstraktu, kurį, rengiant medžiagą ateities Lietuvos civilinės teisės kodeksui, tektų atidžiai ir kritiškai išnagrinėti. Taip pat kviesta pasinaudoti lietuvių teisiniais papročiais⁵⁹⁵, nes teisė „turinti būti išauginta iš apačios, kaip augalas iš sėklų, o ne nukristi iš viršaus žemyn, kaip žaibas iš dangaus“⁵⁹⁶.

Taip pat pažymėtini J. Liūdžiaus samprotavimai, atskleidę skeptišką jo požiūrį į esamas išėivijos teisininkų galimybes. Pasak jo, idėja išėivijoje

⁵⁹¹ Kairys, J. Svetimi civiliniai kodeksai ar savi? *Teisininkų žinios*. 1957, 19–20: 22–23.

⁵⁹² Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 8.

⁵⁹³ Al. M. Lietuvos įstatymų sąvadas (1837 metų projektas). *Teisininkų žinios*. 1954, 8: 8.

⁵⁹⁴ Al. M. Lietuvos teisė Ukrainoje. *Teisininkų žinios*. 1954, 9: 5.

⁵⁹⁵ Al. M. Teisiniai papročiai. *Teisininkų žinios*. 1953, 5: 3–4.

⁵⁹⁶ Stravinskas, P. Paprotinė teisė. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 6.

kurti savo, lietuvišką civilinį kodeksą esanti nereali – net nepriklausomybės metais Lietuvos valstybė nesugebėjusi organizuoti bent galiojančios teisės šaltinių oficialaus vertimo į lietuvių kalbą (minėta, tai mėginta tik privačių asmenų iniciatyva), todėl tremties sąlygomis, be to, dar ir daugumai potencialių rengėjų tenkant verstis nieko bendra su teise neturinčiais kasdieniais darbais, kodeksą rengti apskritai esą neįmanoma, tikrovė „negailestingai blaško geros valios teisininkų svajones“, palikdama jiems tik galimybę „ilgai ir įtemptai galvoti, o retkarčiais dar ir pasvarstyti apie teisinę tvarką bei teisinę kūrybą, atgavus Tėvynei laisvę“⁵⁹⁷.

Atsižvelgiant į ekonominio ir politinio federalizmo idėjų plitimą, teisiniuose išėivijos sluoksniuose kreiptas dėmesys į būtinumą ypač sekti, kad būsimasis civilinis kodeksas kiek galima labiau atitiktų atitinkamus Estijos ir Latvijos kodeksus, nes vėliau, esą, turime ruoštis priimti bendrą Europos civilinį kodeksą⁵⁹⁸.

Kartu retkarčiais buvo užsimenama ir apie būsimąjį procesinės teisės (teisenos) teisinį reglamentavimą, apie tarpukaryje galiojusios procesinius Rusijos įstatymus atsiliepiant kaip apie „nemažus griozdus“⁵⁹⁹. Nors Č. Butkys tam reikalui ir ateityje laikė priimtiniu 1938 m. Lietuvoje išleistą jo paties kitados atliktą nors neoficialų rusų Civilinės teisenos įstatymo lietuvišką vertimą, papildytą vėlesnėmis novelomis bei Lietuvos Vyriausiojo tribunolo ir rusų Senato aiškinimais⁶⁰⁰, kiti siūlė rusų buvusių įstatymų atsisakyti ir rengti savą civilinio proceso kodeksą, pavyzdžiu imant atitinkamus įstatymus tos šalies, kurios tam pačiam reikalui būsiantis pasirinktas ir materialiosios civilinės teisės kodeksas⁶⁰¹.

Išėivijos teisininkų išsakytos mintys apie ateities Lietuvos teisinę raidą turėjo kilniausius tikslus prisidėti prie po žiaurios nelaisvės dešimtmečių atgimusios Tėvynės suklestėjimo. Tiesa, aktyviai beveik visą sovietinės okupacijos laikotarpį diskutuotos atitinkamos rekomendacijos menkai sutapo su realia teisinių santykių raida pakartotinai atkurtoje Lietuvos valstybėje. Šios valstybės programą, kaip ir buvo tikėtasi, iš tikrųjų parengė ir įgyvendino išsilaisvinusios mūsų valstybės piliečiai per demokratiškai savo išrinktus Seimo atstovus.

⁵⁹⁷ Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22: 19.

⁵⁹⁸ V. V. Teisinės kūrybos klausimu. *Teisininkų žinios*. 1953, 4: 4.

⁵⁹⁹ Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6: 4–5.

⁶⁰⁰ Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2: 117.

⁶⁰¹ Gečas, S. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1953, 4: 146.

I Š V A D O S

1. Išskirtinis išeivijos publikacijų valstybės ir teisės problematika bruožas – žymioji jų dauguma skirta praeičiai arba ateičiai, buvusiai arba būsimai Lietuvos valstybei ir teisei ir tik palyginti menka dalis parašyta esamuoju laiku. Marga išeivijos teisininkų mokslinių ir mokslo populiarinimo darbų problematika gausiausiai atspindėjo buvusiąsias valstybę ir teisę, jų istoriją, nes didelė publikacijų dalis buvo skiriama Lietuvos 1918–1940 m. valstybiniam teisiniam gyvenimui, kurio aktyviais dalyviais teko būti daugumai jų autorių, kuris jiems buvo geriausiai pažįstamas, likęs nedylančiu prisiminimu ir skausmingai asocijavosi su prarastąja Tėvyne. Kita vertus, tarpukario Lietuvos valstybės ir teisės problematika, gvildinama išeivijos teisininkų darbuose, nuolat pynėsi su viltimis, kad juose išmąstytos idėjos būsiančios naudingos kada nors ateityje, tvirtu jų įsitikinimu, būtinai išsilaisvinsiančiam jų kraštui.
2. Išeivijos indėlis į nepriklausomos Lietuvos valstybės ir teisės problematikos mokslinius tyrimus reikšmingas ne vien savo tuo metu originaliomis mintimis, bet ir tuo, kad šia problematika domėtasi ir gausioje jos spaudoje apie ją rašyta tuomet, kai tėvynainiams, likusiems šiapus geležinės uždangos, galimybės užsiimti objektyvia moksline kūryba buvo ribojamos sovietinės ideologijos ir politikos. Tuomet, kai, pavyzdžiui, Lietuvos sovietmečio literatūroje reikšmingiausi Lietuvos valstybingumo istorijai Lietuvos Tarybos ar Steigiamojo Seimo aktai buvo pabrėžtinai ignoruojami, nuolat pažymint šį valstybingumą buvus atkurtą tariamai ant sovietų valdžios Lietuvoje, nuslopintos „užsienio interventų durtuvais“, griuvusių, išeivijos atstovai turėjo galimybių nesislapstydami imtis ir iš esmės pirmieji ėmėsi moksliskai analizuoti šių ir kitų reikšmingiausių teisės dokumentų turinį, atskleisti kiekvieno jų tikrąją prasmę ir reikšmę.
3. Reikšmingas, kaip pirmasis lietuviškoje mokslinėje literatūroje, yra išeivijoje atliktas kritiškas sovietinės valstybinės ir teisinės tikrovės Lietuvoje vertinimas. Nubrėžti bendrieji Vakarų demokratijų aprobuotų teisės nuostatų bei principų ir sovietinės teisės skirtumai tapo vertingu tolesnių, tiesa, iki šiol negausių, Lietuvos sovietinės teisės tyrinėjimų išeities tašku

4. Beveik visą sovietinės okupacijos laikotarpį išeivijoje aktyviai diskutuotos būsimosios nepriklausomos Lietuvos valstybės problemos. Aiškiai vyravo įsitikinimas, kad tiesiogiai pasinaudoti, sprendžiant iškiliančias problemas, Lietuvoje okupacijos išvakarėse galiojusia teisine baze busią netikslinga ir net neįmanoma, nes jau ir per palyginti trumpą buvusį nepriklausomo gyvenimo laikotarpį ne tik konstitucijos, bet ir kitas visuomeninio gyvenimo sritis reglamentavusioji teisė ne visuomet evoliucionavusi vien tik pažangos linkme. Juolab per praėjusius sovietinės okupacijos dešimtmečius Lietuvoje buvo įvykę ženklūs negrįžtami ekonominiai, socialiniai, kultūriniai ir kitokie pokyčiai, kardinaliai paveikę būsimą teisinio reguliavimo erdvę.
5. Rengiantis būsimoms teisinės sistemos reformoms, viltasi pasinaudoti visomis prieinamomis galimybėmis – teorinėmis žiniomis, įgytomis studijuojant užsienio šalyse, stebint tų demokratiškesnių užsienio valstybių, kuriose jie pastaruoju metu gyveno, galiojančią teisę, jos modernėjimą bei pažangą, atsikuriančių pokario valstybių patirtį, atrenkant tai, kas galėtų būti naudinga Lietuvai. Bet labiausia tam tikslui vertinta buvusios nepriklausomos Lietuvos valstybės patirtis. Nepriklausomos Lietuvos valstybės ir teisės problematika išeivijoje paprastai buvo nagrinėjama mėginant numatyti jų tobulinimo ir pritaikymo būsimai išsilaisvinsiančiai Lietuvai būdus ir galimybes, šį darbą siejant su būsimos valstybės ir teisinės tvarkos modeliavimu. Dauguma išeivijoje publikuotų pasiūlymų gimė aptariant tarpukaryje kilusias problemas.
6. Diskusijose dėl išsilaisvinsiančios Lietuvos valstybės ir teisės ateities dalyvavo daug žmonių, tiesa, daugiausia vyresniosios kartos. Tikėta, jog, rengdami ateities Lietuvos politinės-socialinės santvarkos bei darnesnių visuomenės santykių planus, išeivijos teisininkai galėję geriausiai atsiskleisti kaip specialistai, o išeivijoje veikiančios politinės partijos – įprasinti savo pačių buvimą. Dirbta, nors ir suvokiant, kad politinę, socialinę ir ūkinę ateities santvarką, valstybei atsikuriant, pasirinkis ir galutinai nustatys pati tauta, gyvenanti ir dirbanti Lietuvoje.

ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

1. A. Didžioji Steigiamojo seimo reikšmė. *Draugas*, 1955, 125.
2. Aistis, J. Kelios pastabos dėl Lietuvos atstatymo. *Aidai*. 1955, 1.
3. Alantas, V. Pabaltijo valstybių federacija. *Naujoji viltis*. 1985, 18.
4. Al. M. Lietuvos įstatymų kodifikacija XIX a. pirmoje pusėje. *Teisė*. 1940, 52.
5. Al. M. Lietuvos įstatymų sąvadas (1837 metų projektas). *Teisininkų žinios*. 1954, 8.
6. Al. M. Lietuvos teisė Ukrainoje. *Teisininkų žinios*. 1954, 9.
7. Al. M. Teisiniai papročiai. *Teisininkų žinios*. 1953, 5.
8. Anysas, M. *Kova dėl Klaipėdos. Atsiminimai 1927–1939*. Chicago: Kultūrai remti draugija. 1978.
9. Anysas, M. *Senprūsių (Pruthenorum gentes) kovos dėl laisvės su Vokiečių Riterių Ordinu nuo 1230 iki 1283 metų*. Chicago: Mažosios Lietuvos Lietuvių Draugija. 1968.
10. Antanaitis, A. Ateities Lietuvos sienų vizija išeivių tekstuose XX a. 6–9 dešimtmėčiuose. *Lietuvių diplomatija išeivijoje 1940–1991*. Kaunas, 2007.
11. Antanaitis, A. Lietuvos ateities vizijos išeivių tekstuose XX a. antroje pusėje. *Į laisvę*. 2006, 155 (192).
12. Armonavičienė, E. Jaunuomenės nusikaltimai JAV-se. *Teisininkų žinios*. 1954, 8.
13. Atgarsiai. *Teisininkų žinios*. 1954, 6.
14. Audėnas, J. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 3 (65).
15. Audėnas, J. *Paskutinis posėdis*. New York, 1966.
16. Audėnas, J. Vietos savivaldybė. *Lietuva*. 1954, 5.
17. Balašaitis, A. Pratarinė. *Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai*. Biografijų žinynas. T. 1. Vilnius, 1998.
18. Balys, J. Lietuva diplomatijos pinklėse. *Tėvynės sargas*. 1982, 2 (52).
19. *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 2008.
20. Baltūsis, S. Lietuvos teismai. *Naujienos*. 1975, 263–267.
21. Baltūsis, S. Lietuvos teismai. *Sėja*. 1974, 1–2.
22. Baranauskas, K. Koks turėtų būti Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11).
23. Bartkus, K. Politinio paveldėjimo galimumai. *Tėvynės sargas*. 1982, 1 (51).
24. Biržiška, V. Laikinosios „vyriausybės“. *Lietuva*. 1953, 3.
25. Blažys, A. Apie Lietuvos ateitį. *Akiračiai*, 1974, 2.
26. Brakas, M. Rytprūsių ateities problema. *Aidai*. 1974, 3.
27. Brazaitis, J. *Raštai*. T. 5. Chicago, 1984.
28. Brazinskas, J. Baudžiamoji materialinė teisė. *Naujienos*. 1975, 277.
29. Butkys, Č. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1952, 2.

30. Butkys, Č. Okupacija ir nuosavybė. *Lietuva*. 1953, 4.
31. Butkys, Č. Užmirštas lobynas. *Lietuvis teisininkas*. 1952, 5.
32. Butkus, Z. Įvadas. *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais*. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 2008.
33. Čepėnas, P. Lietuvos Steigiamasis seimas. *Keleivis*. 1970, 20–23.
34. Čepėnas, P. Pastabos dėl Lietuvos Steigiamojo seimo. *Sėja*. 1977, 2 (135).
35. Čižiūnas, V. K. Juozas Bronius Laučka 1910–1993. *Draugas*, 1993 09 18.
36. Dainauskas J. Lietuvos Statutas. *Mūsų Vytis*. 1961, 3.
37. Dainauskas, J. 1812 metai Vilniuje. *Karys*. 1962, 5.
38. Dainauskas, J. *Lietuvos bei lietuvių krikštas ir 1387-ji metai*. Chicago: Vydūno fondas, 1991.
39. Dainauskas, J. Lietuvos DK įstatymai ir statutai iš 1457–1567 metų. *Tautos praeitis*. T. II, kn. 2 (6). Chicago-Roma, 1965.
40. Dainauskas, J. Tilžės aktas. *Draugas*. 1993, 228.
41. Dambra, V. A. *Kelyje į laisvę*. Straipsniai esė, interviu. Vilnius: Du Ka, 1995.
42. Dambra, V.A. Kriminalinės psichiatrijos naudojimas Sovietų Sąjungoje. *Lietuvos katalikų mokslo akademija. Suvažiavimo darbai*. 1991, 13.
43. Dambriūnas, L. Dabartinė Lietuvos būklė ir kelias į ateitį. *Į laisvę*. 1976, 68.
44. Darbą pradėdant. *Teisininkų žinios*. 1952, 1.
45. Daugirdaitė-Sruogienė, V. *Lietuvos Steigiamasis seimas*. New York, 1975.
46. Deveikytė-Navakienė, J. Lietuvos Statutas. *Lietuvos aidas*. 1940, 120.
47. Deveikytė-Navakienė, J. Svetimšaliai ir jų padėtis Lietuvoje pagal III Lietuvos Statutą. *Teisė*. 1940, 52.
48. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Vertė J. Deveikė. Chicago, 1971.
49. Diržys, A. Teisingumas Lietuvos nepriklausomybės 1918–1940 metais. *Naujoji viltis*. 1978, 11.
50. Galva, G. Okupanto konstitucija Lietuvai. *Draugas*. 1978, 124.
51. Gečas, S. Būsimieji civiliniai įstatymai. *Lietuva*. 1953, 4.
52. Gelžinis, M. Mažosios Lietuvos politinė ir etninė genezė po Antrojo pasaulinio karo. *Tėvynės sargas*. 1982, 1 (51).
53. Gerutis, A. Rusiškas ir sovietinis imperializmas. *Naujoji viltis*. 1975, 8.
54. Gerutis, A. Sovietinis federalizmas. *Aidai*. 1974, 2.
55. Girnius, S. A. Dokumentai Lietuvos bylai. *Aidai*. 1974, 2.
56. Gliauda, J. Lietuvos Statutas tarybiniame vadovylyje. *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26.
57. Gliudys, J. Dešimtmetis svetur. Lietuvos Teisininkų Draugijos dešimties metų sukakties proga. *Teisininkų žinios*. 1956, 15-16.
58. Gliudys, J. Tarptautinis karo tribunolas. *Teisininkų žinios*. 1955, 11.

59. Goštautas, S. *Roizijaus juridinė veikla Lietuvoje*. Roma, 1987.
60. Gravrogkas, J. Mūsų būsimosios valstybės santvarkos klausimu. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11).
61. Grinius, J. Lietuva federacinėje Europoje. *Į laisvę*. 1955, 5 (42).
62. Grinius, K. Steigiamojo seimo metai. *Aidai*. 1970, 5.
63. Gura, Z. Kodifikacijos perspektyvos. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22.
64. Gureckas, A. Maksimalistai, minimalistai ir tylioji dauguma. *Akiračiai*. 1979, 3.
65. Gureckas, A. P. Dėl Rytprūsių ateities. *Aidai*. 1974, 8.
66. Gureckas, A. P. Laisvės kovos metodiką peržiūrint. *Metmenys*. 1965, 10.
67. Gureckas, A. P. Pekino-Maskvos santykių įtaka Lietuvos klausimui. *Aidai*. 1972, 3.
68. Gureckas, A. Tautų apsisprendimas ir Rytų Europos taikos pagrindai. *Metmenys*. 1979, 38.
69. Hellmann, M. *Baltische Länder. Staatslexicon. Recht, Wirtschaft, Gesellschaft*. Freiburg, 1957, Bd. 1.
70. Hiden, J. Made, V. Smith, D. J. *The Baltic question during the Cold War*. Routledge. 2008.
71. Ilgiausių metų Antanui Rudžiui! *Pensininkas*. 2010 m. kovas-balandis: 10.
72. Ilmjärv, M. The Soviet Union, Lithuania and the Establishment of the Baltic Entente. *Lithuanian Foreign Policy Review*. 1998, 2.
73. Įvado vietoje. X. Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949.
74. Ivanauskas, B. Mielas tautiet! *Teisininkų žinios*. 1956, 15–16.
75. Ivinskis, Z. Baltų valstybių istorija vokiečių kalba. *Aidai*. 1971, 5.
76. Ivinskis, Z. Dr. Jonė Deveikė ir jos veikla Lietuvos istorijos srityje. *Aidai*. 1971, 8.
77. Ivinskis, Z. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos santykių dvidešimtmetis (1919–1939). *Aidai*. 1969, 7.
78. Ivinskis, Z. Lietuvos Steigiamasis seimas. Jo kilmė ir reikšmė. *Į laisvę*. 1970, 50 (87).
79. Ivinskis, Z. Vasario 16-tosios Aktas keturių dešimtmečių perspektyvoje. *Europos lietuviai*. 1958, 5, 6.
80. J. F. D. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 1 (63).
81. Jakštas, J. Lietuvos Statutas – Gediminaičių palikimas. *Tėviškės žiburiai*. 1972, 6.
82. Jakštas, J. Nepriklausomybės laikai. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991.
83. Jakštas, J. Steigiamasis seimas istorinio įvykio prasme. *Naujienos*. 1970, 236–239.
84. Janulaitis A. Kaip buvo panaikintas Lietuvos Statutas. *Teisė*. 1940, 52.
85. Jonaitis, B. Paskutinės nepriklausomos Lietuvos dienos. Ką pasakoja 1939–1940 metų dokumentai. *Naujoji viltis*. 1970, 1.

86. Jungtinių Tautų chartija, 1 str. [interaktyvus]. [žiūrėta 2011-07-26] http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=160266&p_query=&p_tr2=
87. Juodeika, V. Žemės valdymo klausimu. *Lietuva*. 1953, 3.
88. Jurgėnas, A. Nepriklausomos Lietuvos valstybės santvarka. *Naujoji viltis*. 1974, 7.
89. K. O. Svarbiu reikalu. *Teisininkų žinios*. 1954, 8.
90. Kairys, J. 425 metai Lietuvos Statutui. *Teisininkų žinios*. 1954, 8.
91. Kairys, J. *Ius liberorum*. *Teisininkų žinios*. 1957, 19–20.
92. Kairys, J. Kai kurių teisinių problemų išvakarėse. *Teisininkų žinios*. 1954, 6.
93. Kairys, J. Konstitucija ateities Lietuvai. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22.
94. Kairys, J. Svetimi civiliniai kodeksai ar savi? *Teisininkų žinios*. 1957, 19–20.
95. Kairys, J. Svetimšaliai pagal Lietuvos 1447-1588 teisę. *Tėvynės sargas*. 1982, 3.
96. Kairys, J. Teisininkų paruošimo reikalu. *Teisininkų žinios*. 1954, 10.
97. Kajeckas, J. Steigiamojo seimo auksinė sukaktis. *Tėvynės sargas*. 1970, 1 (31).
98. Kardelis, J. Mūsų išeivijos periodinės spaudos pokario nueitas kelias. *Aidai*. 1963, 2.
99. Kasekamp A. A *History of the Baltic States*. Basingstoke, Hampshire, 2010.
100. Kaslas, B. J. *The Baltic Nations – the Quest for Regional Integration and Political Liberty: Estonia, Latvia, Lithuania, Finland, Poland*. Pittston, Pennsylvania, 1976.
101. Kaslas, B. J. *The Lithuanian strip in Soviet-German Secret diplomacy 1939–1941*. *Journal of Baltic studies*. 1973, 3.
102. Kaslas, B. J. *Three Secret Protocols– The Lithuanian Strip in Soviet-German Secret Diplomacy 1939–1941*. Euramerica Press, 1980.
103. Kaslauskas, B. *L'Entente Baltique*. Paris, 1939.
104. Kasulaitis, A.J. Steigiamojo seimo reikšmė. *Tėvynės sargas*. 1970, 1.
105. Kasulaitis, A. J. Valstybingumas politinės emigracijos fone. *Aidai*. 1968, 2.
106. Kavolis, V. Išeivijos lietuviai ir socialiniai mokslai. II. *Metmenys*. 1982, 44.
107. Kavolis, V. *Nepriklausomųjų kelias*. Vilnius, 2006.
108. Krivickas, D. Analogija Lietuvos-Austrijos bylose. Sovietų ir nacių agresijos lygiagretumas. *Lietuva*. 1954, 5.
109. Krivickas, D. Genocidas ir genocido konvencija. *Lietuva*. 1952, 2.
110. Krivickas, D. Įstatymų ir teismų sprendimų vykdymas okup. Lietuvoje. *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26.
111. Krivickas, D. Memorandum on The Restoration of Lithuania's Independence. The Lithuanian National Foundation 1988.
112. Krivickas, D. *Soviet-German pact of 1939 and Lithuania*. Hamilton: Federation of Lithuanian-Canadian Hamilton Branch in connection with Sixth Lithuanian Day, 1959.
113. Krivickas, D. Teisės reformos kažikurie bruožai. *Naujoji Viltis*. 1989, 22.

114. Laikinosios Vyriausybės deklaracija. *Laikinosios vyriausybės žinios*. 1918, 1/2.
115. Laučka, B. J. Keletas žvilgsnių į Lietuvos 1922 metų konstituciją: jos kilmė ir pagrindiniai principai. *Aidai*. 1985, 3.
116. Laučka, J. B. Lietuvos parlamentinė santvarka. *Tėvynės sargas*. 1970, 1 (31).
117. Laučka, J. B. *Lietuvos 1922 metų konstitucijos kilmė ir pagrindiniai bruožai*. Roma: Lietuvos katalikų mokslo akademija, 1987.
118. „Lietuvai“ pasirodant. *Lietuva*. 1952, 1.
119. *Lietuva sovietinės agresijos dokumentuose*. Memmingen, 1948.
120. Lietuvis teisininkas. *Lietuvių enciklopedija*. 16 t. Boston, 1958.
121. *Lietuvių enciklopedija*. T. VIII. Boston, 1956.
122. [Lietuvos konstitucijų tekstai]. *Tėvynės sargas*. 1970, 1 (31).
123. Lietuvos nepriklausomybės programos reikalai. *Sėja*. 1977, 1.
124. Lietuvos keliu. Pasikalbėjimas su K. Oleka. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28.
125. Lietuvos nepriklausomybės programos reikalai. *Sėja*. 1977, 2.
126. *Lietuvos Valstybės Konstitucija*. Spauda „Darbininko“. Boston 27, Mass. (be m.).
127. *Lietuvos Valstybės konstitucijos* (išrašai iš „Vyriausybės žinių“ 1922, 1928 ir 1938 metų). Toronto, Kanada: sp. b-vė „Žiburiai“, 1952.
128. Lietuvos valstybės nepriklausomybės paskelbimo aktas. *Lietuvos novelos*. Sudarė K. Šalkauskis. Kaunas, 1935.
129. Lietuvos valstybės nepriklausomybės proklamavimas. *Lietuvos novelos*. Sudarė K. Šalkauskis. Kaunas, 1935.
130. *Lietuvos Valstybės 1922 m. konstitucija*. „Tėvynės sargo“ biblioteka. Stuttgart, 1949.
131. Liūdžius, J. Demokratija ir vadizmas. *Naujienos*. 1955, 150.
132. Liūdžius, A. Didžioji Steigiamojo seimo reikšmė. *Draugas*. 1955, 125.
133. Liūdžius, J. Nuo svajonių į tikrovę. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22.
134. Liūdžius, J. *Raštai*. Chicago, 1961.
135. Liūdžius, J. Šeima ir paveldėjimo teisė. *Teisininkų žinios*. 1954, 10.
136. Liūdžius J. Teisininkai gali pasimokyti JA Valstijose. *Teisininkų žinios*. 1954, 9.
137. Liulevičius, V. Lietuvių tautos valstybinio gyvenimo beiėškant. *Aidai*. 1970, 7.
138. Lozoraitis, S. Lietuvos nepriklausomybė – realus tikslas. *Aidai*. 1966, 2.
139. Lušys, S. Lietuvos laisvės kova ir vyriausioji vadovybė. *Tėvynės sargas*. 1978, 2.
140. Lušys, S. Taikos klausimas būsimoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1952, 2 (9).
141. Macartney, C. A., Palmer, A. W. *Independent Eastern Europe*. London, 1962.
142. Mackevičius, M. Valstybės santvarka. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991.
143. Mačiulis, P. *Trys ultimatumai*. New York, 1962.
144. Maksimaitis, M. Apie Steigiamojo seimo konstitucinės kūrybos pritaikymą išsivaduosiančiai Lietuvai: izeivijos požiūris (1945-1990). *Jurisprudencija*. 2010, 4 (122).

145. Maksimaitis, M. Dramatiška M. Römerio studijos, skirtos Lietuvos sovietizacijai, istorija. *Römeris, M. Lietuvos sovietizacija 1940 metais*. Vilnius, 2011.
146. Maksimaitis, M. Išeivija – išsilaisvinsiančiai Lietuvai: nuosavybės santykių modeliavimas. *Jurisprudencija*. 2011, 18 (2).
147. Maksimaitis, M. Kai kurie teisiniai Lietuvos sovietinės okupacijos aspektai lietuvių išeivijos darbuose. *Teisė*. 2000, 34.
148. Maksimaitis, M. M. Römerio konstitucinis Lietuvos sovietizacijos vertinimas ir jo iškraipymai. *Prof. Mykolas Römeris ir šiandiena*. Teminis straipsnių rinkinys. Vilnius: LTU, 2000.
149. Maksimaitis, M. Nepriklausomos Lietuvos konstitucinės santvarkos modeliavimas išeivijos teisininkų darbuose. *Teisė*. 1997, 31.
150. Maksimaitis, M. Senųjų teisės šaltinių problematika išeivijos teisininkų darbuose. *Teisė*. 1998, 32.
151. Maksimaitis, M. Teisininkų tremtinių rūpesčių ir vilčių kronika. *Teisė*. 1996, 30.
152. Maldeikis, P. Išeivijos visuomenė ir jos ateitis. *Tėvynės sargas*. 1979, 2.
153. Manelis, V. Žemės valdymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Lietuva*. 1952, 1.
154. Masiulis, B. Atstatytosios Lietuvos valstybės teisė. *Lietuva. Lietuvių enciklopedija*. Penkioliktas tomas. Antrasis leidimas. Vilnius, 1991.
155. Masiulis, B. Valstybės taryba. *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26.
156. Matulionis, J. Demokratija, partijos ir asmuo. *Tėvynės sargas*. 1956, 1.
157. Matulionis, J. Lietuvos kaimas. *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10).
158. Meškauskas, J. VLIK'o ir St. Lozoraičio patriotinė moralė. *Draugas*. 1955, 112.
159. Mikonis, V. Kremliaus sudarytų tarpt. sutarčių likimas. *Teisininkų žinios*. 1958, 23–24.
160. Milčinskas, Al. Lietuvos teisė Ukrainoje. *Teisininkų žinios*. 1954, 9.
161. Mulokas, J. Žemės ūkio atstatymas išlaisvintoje Lietuvoje. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12).
162. Mūsų uždaviniai tremtyje. P. Stravinsko paskaita, skaityta 1956 04 14 Čikagoje LTD. *Teisininkų žinios*. 1958, 17–18.
163. Nausėdas, K. [Atgarsiai]. *Teisininkų žinios*. 1955, 11.
164. Navasaitis, K. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 2 (64).
165. Nemickas, B. Kelias į Lietuvos nepriklausomybę. *Į laisvę*. 1978, 72.
166. Nemickas, B. Pavergtos Lietuvos valdymo sąranga. *Naujoji viltis*. 1975, 8.
167. Nemickas, B. Ribbentropo-Molotovo sandėrių apžvalga ir teisinė prigimtis. *Naujoji viltis*. 1989, 22.
168. Nemickas, B. Rusijos – Kinijos kivrčas. *Naujoji viltis*. 1972, 4.
169. Nemickas, B. Slaptiesiems protokolams analogijos ieškant. *Naujoji viltis*. 1981, 14.
170. Nemickas, B. Vokietijos-Sovietų Sąjungos sąmokslas. *Aidai*. 1979, 10.

171. Nepriklausomoji Lietuva šiandieniniu įvertinimu: II. *Metmenys*. 1960, 3.
172. Novickis, A. Keliai į Lietuvos nepriklausomybę. *Sėja*. 1960, 6 (68).
173. Pajaujis, J. Politinės grupės ir išeivija. *Sėja*. 1955, 8.
174. Pakštas, K. Keletas samprotavimų apie Lietuvos ribas. *Aidai*. 1950, 4.
175. Pakštas, K. Kurie plotai turėtų priklausyti atstatomai Lietuvai. *Aidai*. 1952, 1.
176. Paltus, S. J. Teisininkų veiklai paremti. *Teisininkų žinios*. 1957, 21–22.
177. Palubinskas, F. Ateities Lietuvos ekonomija. *Į laisvę*. 1974, 61.
178. Paplėnas, J. Darbo atlyginimas ateities Lietuvoje. *Lietuva*. 1953, 4.
179. Paplėnas, J. Lietuvos socialinės politikos bruožai. *Lietuva*. 1952, 1.
180. Pauliukonis, P. Lietuvos valstybės pagrindus tiesiant. *Aidai*. 1970, 5.
181. Plateris, A. Lietuvos Statuto panaikinimo 100 metų sukaktis. *Teisė*. 1940, 52.
182. Plateris, A. Lietuvos Statuto sukaktis. *Aidai*. 1980, 4.
183. Plateris, A. Pirmasis Lietuvos Statutas. *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos 1529 metų Statutas*. Chicago, 1971.
184. Plateris, A. Senosios Lietuvos teisės raida. *Naujoji viltis*. 1977, 10.
185. Plateris, A. Turto paveldėjimas pagal Pirmąjį Lietuvos Statutą. *Lituanistikos darbai*. IV, 10. 1979.
186. Puzinas, J. *Pabaltijo universitetas*. Chicago, 1976.
187. Račkauskas, K. Konstitucijos: Lietuvos nuolatinių konstitucijų laikotarpis. *Šaltinis*. 1973, 2.
188. Račkauskas, K. Laisvė 1922 metų Lietuvos konstitucijoje. *Šaltinis*. 1971, 4.
189. Račkauskas, K. Lietuvių tautos sąvoka. *Šaltinis*. 1972, 5.
190. Račkauskas, K. *Lietuvos konstitucinės teisės klausimais*. New York, 1967.
191. Račkauskas, K. Nepriklausomos Lietuvos atstatymas. *Šaltinis*. 1971, 2.
192. Račkauskas, K. Steigiamasis seimas ir jo dvi konstitucijos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1.
193. Raistas, V. „Liaudies vyriausybės“ sudarymo kai kurios aplinkybės. *Lietuva*. 1953, 4.
194. Ramūnas, A. Baltoskandijos federacijos klausimais. *Lietuva*. 1955, 7.
195. Rastenis, V. Atstatymas ir faktinė padėtis. *Lietuva*. 1953, 4.
196. Rastenis, V. Kaltinamasis – kaip nykštukas prieš milžiną. *Dirva*. 1961, 106.
197. Rastenis, V. „Kupranugarių kaustymas“ nepanaikintas. *Dirva*. 1961, 108.
198. Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. 1. Didžiuojasi „savais“ įstatymais, nors ir „didžiųjų brolių“ padiktuotais. *Dirva*. 1961, 97.
199. Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. Degtindarių ir girtuoklių baudimas. *Dirva*. 1961, 117.
200. Rastenis, V. Naujų įstatymų kruša ant Lietuvos. Maskva taikosi prie viešosios nuomonės. *Dirva*. 1961, 99.
201. Rastenis, V. Nuosavybės teisių atstatymas. *Lietuva*. 1952, 2.
202. Rastenis, V. Pasimetimai tarp kairės ir dešinės, Lietuvos ir Amerikos. *Metmenys*. 1996, 10.

203. Rastenis, V. *Tarp kairės ir dešinės, tarp Lietuvos ir Amerikos*. Straipsnių rinkinys. Vilnius, 2004.
204. Rauch, G. *Geschichte der baltischen Staaten*. Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer, 1970.
205. Rauch, G. *The Baltic States: The Years of Independence; Estonia, Latvia, Lithuania, 1917–1940*. Berkeley, 1974.
206. Raulinaitis, P.V. Lietuvos valstybės konstitucija. *Tėvynės sargas*. 1953, 1.
207. Raulinaitis, P. V. Lietuvos valstybės konstitucija (Piliečių teisės ir valstybės valdžios galios). *Tėvynės sargas*. 1953, 1 (10).
208. Raulinaitis, P. V. Nuosavybės atstatymas. *Lietuva*. 1953, 4.
209. Raulinaitis, P. V. Okupanto įsakymų teisinė vertė. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11).
210. Raulinaitis, P. V. Tautos ištikimybė laisvės troškimui. *Į laisvę*. 1967, 40 (77).
211. Raulinaitis, P. V. Tautos suverenumas. *Lietuva*. 1954, 5.
212. Redakatoriaus žodis. *Teisinių žinių*. 1965, 27–28.
213. Riauba, J. Lietuva ir Jungtinės Europos valstybės. *Akiračiai*. 1980, 5.
214. Römeris, M. 1936 metų Seimo rinkimų įstatymas. *Teisė*. 1936, 35.
215. Römeris, M. *Lietuvos sovietizacija 1940 metais*. Vilnius, 2011.
216. Römeris, M. Seimo rinkimų įstatymo problema. *Teisė*. 1939, 47.
217. Römeris, M. Valstybė ir jos konstitucinė teisė. II dalis. Konstitucinės institucijos, I tomas. *Suverenitetas*. Vilnius, 1995.
218. [Römeris, M.] X.Y. *Lietuvos sovietizacija 1940–1941 m.* Augsburgas, 1949.
219. Rudis, A. *Žmogaus teisės Lietuvos konstitucijose*. Roma, 1987.
220. Ruželytė, O. Teismų sistemos problematika lietuvių išeivijos teisininkų darbuose. *Lietuvos mokslas*. 1997, V tomas, 15 knyga.
221. Sidzikauskas, V. Steigiamasis seimas ir Lietuvos tarptautinės problemos. *Tėvynės sargas*. 1970, 1 (31).
222. Sidzikauskas, V. Ties lietuviškoms problemomis. *Lietuva*. 1952, 1.
223. Skipitis, R. *Nepriklausoma Lietuva*. Atsiminimai. Chicago, 1967.
224. Skrupskelis, K. Kas veidu į Lietuvą buvo atsisukęs. *Į laisvę*. 2006, 153 (190).
225. Sodaitis, A. Kaip vyksta metraščio ruošimas. *Teisinių žinių*. 1965, 27–28.
226. Steigiamojo seimo narių atsisaukimas. *Sėja*. 1960, 2.
227. Stiklorius, J. A. Būsimoji Lietuva. *Aidai*. 1983, 2.
228. Stiklorius, J. A. Prūsijos ir Mažosios Lietuvos suverenumas. *Lietuva*. 1955, 7.
229. Stravinskas, P. Mūsų neužmirštamieji. *Teisinių žinių*. 1965, 27–28.
230. Stravinskas, P. Napoleono kodeksui 150 metų. *Teisinių žinių*. 1954, 10.
231. Stravinskas, P. Nepasiduoti pagundai. *Tėvynės sargas*. 1978, 3 (41).
232. Stravinskas, P. Paprotinė teisė. *Teisinių žinių*. 1957, 21–22.
233. Stravinskas, P. *Raštai ir credo*. Antra knyga: Atsiminimai ir pasaulėžvalga. Chicago, 1982.
234. Stravinskas, P. *Raštai ir credo*. Pirmą knyga: Ir šviesa, ir tiesa. Chicago, 1978.

235. Stravinskas, P. Teisininkai, nepalūžkime. *Teisininkų žinios*. 1955, 11.
236. Sužiedėlis, S. Pabaltijo ateities klausimu. *Aidai*. 1954, 10.
237. Sužiedėlis, S. Vasario 16-sios istorinės atramos. *Lietuva*. 1953, 3.
238. Šapoka, G. Nepriklausomos Lietuvos diplomatas ir teisininkas Vytautas Antanas Dambra. *Teisės problemos*. 2001, 2.
239. Šapoka, G. Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išėivių darbuose. *Jurisprudencija*. 2011, 18 (2).
240. Šidlauskas, K. Administracinio teismo problemos. *Aidai*. 1954, 3.
241. Šidlauskas, K. Apie JAV administracinių teismų procesą. *Teisininkų žinios*. 1957, 19–20.
242. Šidlauskas, K. Apie Lietuvos konstitucijos galiojimą. *Draugas*. 1954, 151.
243. Šidlauskas, K. Lietuvos prezidentų konstitucinės galios. *Aidai*. 1956, 4.
244. Šidlauskas, K. Lietuvos Steigiamasis seimas ir lietuvių tautos suverenumas. *Draugas*. 1955, 112.
245. Šidlauskas, K. Netolimos praeities patyrimas. Lietuvos konstitucijų ydos ir jų pašalinimas. *Mūsų kelias*. 1948, 34.
246. Šidlauskas, K. Okupacijos nepripažinimas ir tarptautinė teisė. *Tėvynės sargas*. 1977, 2 (38).
247. Šidlauskas, K. Piliečių saugojimas nuo valdžios saivalio (Trumpas Europos ir JAV teisės sistemų palyginimas). *Teisininkų žinios*. 1958, 25–26.
248. Šidlauskas, K. Ribbentropo–Molotovo paktas. *Tėvynės sargas*. 1989, 2 (72).
249. Šidlauskas, K. *Svarstybos visuomeniniais ir teisiniais klausimais*. St. Petersburg, 1987.
250. Šidlauskas, K. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Lietuva. *Tėvynės sargas*. 1968, 1.
251. Škirpa, K. *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*. Dokumentinė apžvalga. Vašingtonas, 1975.
252. Šmulskštys, L. Nesudarytas testamentas. *Sėja*. 1954, 5, 7.
253. [Šmulskštys, L.] Šalna, J. Nepriklausomos Lietuvos valstybės valdžia. *Sėja*. 1962, 4 (78).
254. [Šmulskštys, L.] Šalna, J. Nepriklausomos Lietuvos valstybės valdžia. *Sėja*. 1963, 1 (79).
255. Šmulskštys, L. Žvilgsnis į Steigiamojo seimo istoriją. *Sėja*. 1960, 2 (64).
256. Štromas, A. *Laisvės horizontai*. Sudarė L. Mockūnas. Vilnius, 2001.
257. [Štromas, A.] Ženklys, T. Ko mes tikimės iš išeivijos. *Akiračiai*. 1975, 2 (66).
258. Štuopsis, P. Baltijos tautų vienybė ir laisvė. Prof. Br. Kaslo veikalas apie Baltijos valstybes ir jų likimą. *Tėviškės žiburiai*. 1977, 4, 5.
259. Švoba J. *Seiminė ir prezidentinė Lietuva*. Cleveland, 1985.
260. Švoba, J. Gruodžio 17 perversmo priežasčių apžvalga. *Naujoji viltis*. 1973/74, 6.
261. Talalas, J. Teisininkai veiksniuose. *Teisininkų žinios*. 1965, 27–28.

262. Tauta tarp tautų. *Į laisvę*. 1955, 5 (42).
263. Tautkuviėnė, L. Lietuva pristatoma pasauliui. *XXI amžius*. 2002, 16 (1023).
264. Tupčiauskas, A. Pabaltijo šalių universitetas Hamburge – Pinneberge. *Aidai*. 1991, 3.
265. V. L. Seniau ir dabar. *Draugas*. 1967, 119.
266. V. V. Teisinės kūrybos klausimu. *Teisininkų žinios*. 1953, 4.
267. Vaitiekūnas, V. Genocido nusikaltimas. *Aidai*. 1951, 8.
268. Vaitiekūnas, V. Kas nauja naujoj Sovietų konstitucijoje. *Į laisvę*, 1977, 70 (107).
269. Vaitiekūnas, V. Lietuvos suverenumas Steigiamajame seime. *Aidai*. 1970, 10.
270. Vaitiekūnas, V. *Sovietinis teisingumas. Postalininių sovietinių pagrindinių būdžiamųjų įstatymų apžvalga*. New York, 1958.
271. Vaitiekūnas, V. *Vidurnakčio sargyboje*. Rinkiniai raštai. I tomas. Chicago, 1993.
272. Vaitiekūnas, V. Žmogaus teisės Jungtinėse Tautose. *Aidai*. 1969, 3.
273. Valstybė ir šeima. *Į laisvę*. 1955, 6,7.
274. Vardys, V. Netikiu Sovietų sąjungos demokratėjimu. *Akiračiai*. 1973, 9.
275. Vardys, V. Sovietinio kolonializmo 25 metai. *Aidai*. 1965, 6 (181).
276. Varnas, J. Dėl demokratijos esmės. *Tėvynės sargas*. 1978, 2 (40).
277. Varnas, J. Kad nenuėitų į šunkelius. *Tėvynės sargas*. 1980, 1.
278. Varnas, J. Lietuvos sienų klausimas. *Tėvynės sargas*. 1978, 3 (41).
279. Varnas, J. Steigiamasis seimas iš šešiasdešimt metų perspektyvos. *Tėvynės sargas*. 1980, 2 (46).
280. Viliamas, V. Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija. I. Steigiamasis seimas. *Tėvynės sargas*. 1955, 1 (11).
281. Viliamas, V. Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija. II. Pirmasis Lietuvos seimas. *Tėvynės sargas*. 1955, 2 (12).
282. Viliamas, V. Lietuvos seimai ir jų grupinė diferenciacija. IV. Tretysis Lietuvos seimas. *Tėvynės sargas*. 1957, 1 (14).
283. Viliamas, V. Valstybinių sienų problematika ir Lietuvos sienų klausimai. *Aidai*. 1952, 3 (47).
284. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija. *Žmogaus teisės*. Tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1991.
285. Zumeris, B. Mažosios Lietuvos likimas paskutiniojo dešimtmečio įvykiuose. *Tėvynės sargas*. 1954, 1 (11).
286. Zundė, P. Ar mūsų kelias veda į laisvę? *Metmenys*. 1965, 10.
287. Žemis, K. Lietuvos sienų klausimas. *Akiračiai*. 1979, 1 (105).
288. Žinios apie esančius tremty Lietuvos teisininkus (1951 m. rugpjūčio 20 diėnai). *Lietuvis teisininkas*. 1951, 4.
289. Žymantas, S. Lietuvos nepriklausomybė nėra išnykusi. *Dirva*. 1967, 125.
290. Žodis Lietuvos teisininkams. *Teisininkų žinios*. 1956, 17–18.
291. Žumbakis, P. Galimi sunkumai, keičiant Lietuvos teisę. *Draugas*. 1990, 205 (38), II dalis.

ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ

Pajuodintu šriftu pažymėti puslapiai, kuriuose apie atitinkamą asmenį pateikta papildoma informacija

- Aistis, J. – 142, 154.
Alantas, V. – 125, 154.
Al. M. – 21, 25, 26, 27, 28, 29, 150, 154.
Anysas, M. – 16, 17, **30**, 31, 124, 154.
Antanaitis, A. – 6, 117, 120, 154.
Armonavičienė, E. – 14, 148, 154.
Audėnas, J. – 16, 17, 74, 113, 133, 134, 154.
Balašaitis, A. – 15, 154.
Balys, J. – 122, 154.
Baltūsis, S. – 14, 48, 154.
Banelis, V. K. – 14.
Baranauskas, K. – 140, 141, 154.
Bartkus, K. – 117, 120, 154.
Baublys, L. – 7.
Beleniūnas, B. – 10.
Beloff, M. – 76.
Bermanas, H. J. – 101.
Biržiška, Vaclovas – 22, 154.
Blažys, A. – 113, 154.
Brakas, M. – 14, 114, 123, 154.
Brazaitis, J. – 16, 116, 120, 154.
Brazinskas, J. – 13, 14, 101, 154.
Brianas, A. – 79.
Butkys, Č. – 10, 14, **137**, 138, 139, 141, 145, 146, 148, 149, 151, 154, 155.
Butkus, Z. – 69, 155.
Cielinis, F. – 124.
Čepėnas, P. – 37, 39, 155.
Čiabis, P. – 125.
Čižiūnas, V. K. – 34, 155.
Dainauskas J. – 16, 17, **21**, 22, 23, 24, 26, 27, 30, 155.
Dambrava, V. A. – 16, 86, 105, 155.

- Dambriūnas, L. – 114, 124, 155.
 Danilavičius, I. – 28, 29.
 Daudžvardis, P. – 15.
 Daugirdaitė-Sruogienė, V. – 38, 39, 155.
 Deveikytė-Navakienė (Deveikė), J. – **19**, 20, 21, 155.
 Diržys, A. – 14, 48, 155.
 Eidintas, A. – 5.
 Galva, G. – **99**, 155.
 Galvanauskas, E. – 99.
 Gečas, S. – 149, 151.
 Gelžinis, M. – 123, 155
 Gerutis, A. – 89, 93, 155.
 Girnius, S. A. – 74, 155.
 Gliuda (Gliudys), J. – 5, 9, **10**, 12, 13, 14, 25, 72, 73, 148, 155.
 Gorbačiovas, M. – 104.
 Goštautas, S. – 16, 17, **22**, 156.
 Gravrogkas, J. – 143, 156.
 Greimas, A. J. – 20.
 Grinius, J. – 125, 156.
 Grinius, K. – 40, 156.
 Gura, Z. – 149, 156.
 Gureckas, A. P. – 114, **121**, 122, 123, 124, 126, 127, 156.
 Hamurapis – 22.
 Hellmann, M. – 65, 156.
 Henrikas III Valua – 25.
 Hiden, J. – 90, 156.
 Hitleris, A. – 66.
 Ilmjärv, M. – 69, 156.
 Ivanauskas, B. – 17, 156.
 Ivinskis, Z. – 19, 21, 22, 36, 39, 64, 66, 156.
 J. F. D. – 113, 156.
 Jablonskis, K. – 24.
 Jakštas, J. – 20, 22, 39, 51, 156.
 Janulaitis A. – 19, 27, 29, 156.
 Jogaila – 19, 21, 23.
 Jokubka, P. – 12.
 Jonaitis, B. – 74, 156.
 Jonas Žiaurasis – 69.

- Juodeika, V. – 139, 157.
 Jurgėnas, A. – 45, 46, 50, 131, 157.
 K. O. – 141, 157.
 Kairys, J. – 12, **22**, 23, 24, 25, 50, 117, 118, 119, 129, 130, 132, 133, 135, 144, 147, 148, 150, 151, 157.
 Kairys, S. – 38.
 Kajeckas, J. – 40, 157.
 Kardelis, J. – 15, 157.
 Kasekamp A. A. – 63, 157.
 Kazimieras (karalius) – 23.
 Kaslas (Kaslauskas, Kazlauskas), B. J. – 16, 17, 63, **64**, 65, 67, 68, 69, 70, 74, 76, 86, 157.
 Kasulaitis, A. J. – 17, 18, 38, 128, 157.
 Kavolis, V. – 16, 18, 71, 157.
 Kelogas, F. B. – 79.
 Kerstenas, D. – 80.
 Korovickis, A. – 28.
 Kosciuška, T. – 22.
 Krėvė, V. – 85.
 Krivickas, D. – 14, 15, 17, **76**, 77, 78, 79, 85, 88, 89, 100, 103, 104, 105, 106, 157.
 Krupavičius, M. – 38.
 Kukevičius, T. – 28.
 Lappo, I. – 19.
 Laučka, B. J. – **34**, 36, 39, 40, 44, 47, 54, 131, 158.
 Leonas, P. – 13.
 Liūdžius, J. – 10, 12, 16, 30, 43, 49, 52, 119, 120, 139, 140, 145, 149, 150, 151, 158.
 Liulevičius, V. – 22, 158.
 Lozoraitis, S. – 50, 66, 90, 91, 158.
 Lušys, S. – 46, 115, 121, 128, 130, 131, 134, 135, 137, 140, 142, 143, 158.
 Macartney, C. A. – 64, 65, 158.
 Mackevičius, M. – 10, 35, 43, 51, 158.
 Mackus, F. – 72.
 Mačiuka, B. V. – 16.
 Mačiulis, P. – 79, 158.
 Made, V. – 90, 156.
 Maksimaitis, M. – 6, 13, 72, 74, 129, 158, 159.

- Maldeikis, P. – 18, 159.
 Manelis, V. – 138, 139, 140, 142, 159.
 Marija Teresė – 27.
 Masiulis, B. – 12, 13, 14, 35, 37, 39, 47, 51, 52, **145**, 146, 147, 159.
 Mašalaitis, V. – 12.
 Matulionis, J. – 127, 131, **138**, 140, 141, 159.
 Meierovicas, Z. – 65.
 Meisner, B. – 76.
 Merkelis, A. – 73.
 Merkys, A. – 81, 82, 84.
 Meškauskas, J. – 50, 159.
 Miglinas, S. – 74.
 Mikonis, V. – 79, 159.
 Mikšys, Ž. – 20.
 Milčinskas, Al. – 21, 159.
 Mindaugas (karalius) – 21.
 Mockūnas, L. – 16, 118, 124, 127, 162.
 Molotovas, V. – 74, 75, 76, 77.
 Mulokas, J. – 138, 139, 140, 141, 159.
 Munteras, V. – 66.
 Napoleonas Bonapartas – 22, 26, 27, 140, 149.
 Nausėdas, K. – 146, 147, 159.
 Navasaitis, K. – 113, 114, 159.
 Nemickas, B. – **75**, 76, 78, 79, 80, 85, 87, 88, 94, 95, 107, 113, 114, 159.
 Novickis, A. – 113, 160.
 Oleka, K. – 119, 141, 158.
 Pajaujįs, J. – 117, 160.
 Pakštas, K. **121**, 175.
 Paleckis, J. – 82, 84, 85, 87.
 Palmer, A. – 64, 65.
 Paltus, S. J. – 12, 14, 119, 160.
 Palubinskas, F. – 137, 138, 143, 160.
 Paplėnas (Paplauskas), J. – 14, 48, **143**, 144, 160.
 Pauliukonis, P. – 39, 41, 43, 160.
 Plateris, A. – 10, 14, **20**, 23, 24, 25, 26, 28, 160.
 Pusta, K. – 65.
 Puzinas, J. – 10, 160.

- Račkauskas, K. – 14, 17, **32**, 33, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 82, 83, 115, 116, 128, 160.
- Raistas, V. – 83, 160.
- Ramūnas, A. – 114, 125, 160.
- Rastenis, V. – 16, 102, 103, 104, 107, 115, 118, **135**, 136, 138, 139, 141, 142, 160, 161.
- Rauch, G. – 64, 69, 161.
- Raulinaitis, P.V. – **33**, 34, 37, 49, 50, 55, 56, 57, 84, 87, 88, 89, 90, 119, 128, 136, 137, 141, 142, 146, 161.
- Remeikis, T. – 16.
- Riauba, J. – 123, 125, 161.
- Ribentropas, J. – 74, 75, 76, 77.
- Roizijus, P. – 17, 22.
- Römeris, M. (X.Y.) - 6, 7, 13, 32, **72**, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 132, 156, 161.
- Rudis, A. – 17, 53, **55**, 59, 62, 96, 156, 161.
- Ruželytė-Domaševičienė, O. – 5, 6, 132, 161.
- Sacharovas, A. D. – 115.
- Seljamaa, J. – 66.
- Sėja, L. – 68.
- Sidzikauskas, V. – 36, 41, 116, 161.
- Skipitis, R. – 10, 12, 13, 14, 47, 48, 161.
- Skrupskelis, K. – 6, 90, 115, 117, 161.
- Smetona, A. – 81, 83, 84.
- Smetona, J. – 14.
- Smith, D. J. – 90, 156.
- Sodaitis, A. – **13**, 14, 161.
- Solženycinas, A. I. – 115.
- Stalinas, J. – 110.
- Stanka (Stankevičius), V. – 10.
- Stiklorius, J. A. – 10, 12, 14, 116, 123, 125, 161.
- Stravinskis, P. – 12, 13, 14, 16, 17, **22**, 27, 72, 84, 117, 119, 120, 127, 128, 135, 146, 147, 149, 150, 159, 161, 162.
- Sugintas, A. – 13.
- Sužiedėlis, S. – 36, 65, 68, 69, 90, 162.
- Šalkauskis, K. – 40, 41, 65, 158.
- Šapoka, G. – 6, 162.

- Šidlauskas, K. – 12, 14, 16, **34**, 35, 38, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 76, 80, 108, 110, 111, 112, 119, 126, 129, 130, 131, 132, 133, 162.
- Šinkūnas, H. – 7.
- Škirpa, K. – 89, 162.
- Šlepetys, J. – 14.
- Šliūpas, J. – 65.
- Šmulktys, L. [Šalna, J.] – **11**, 42, 43, 52, 129, 130, 162.
- Šmulktys, V. – 38.
- Štomas, A. [Ženklys, T.] – 16, 91, 115, 116, 118, 123, 124, 125, 126, 127, 162.
- Štuopis, P. – 64, 162.
- Štulenburgas, F. – 74.
- Švoba J. – 17, 45, 73, 83, 162.
- Talalas, J. – 9, 12, 162.
- Tamošaitis, A. – 13, 22.
- Tarulis, A. – 16.
- Tautkuvienė, L. – 55, 163.
- Tumėnas, A. – 13.
- Tupčiauskas, A. – 10, 163.
- V. L. – 114, 163.
- V. V. – 125, 127, 146, 151, 163.
- Vailokaitis, J. – 39.
- Vaitiekūnas, V. (Katilius, J.) – 16, 17, 40, 41, 43, **97**, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 163.
- Valdemaras, K. – 65.
- Vardys, V. S. – 16, **71**, 80, 115, 163.
- Varnas, J. – 44, 54, 116, 121, 126, 128, 163.
- Veryha-Darevskis, A. – 25.
- Viliamas, V. – 43, 46, 49, 122, 163.
- Vitolas, H. – 65.
- Vydūnas – 21.
- Vytautas Didysis – 9, 10, 19, 20, 22, 64, 72, 75, 76, 135, 137.
- Zumeris, B. – 123, 163.
- Zundė, P. – 113, 116, 163.
- Žeimis, K. – 122, 123, 163.
- Žygimantas Augustas – 26.
- Žymantas, S. – 117, 163.
- Žumbakis, P. – 126, 134, 148, 163.

Maksimaitis M., Miliauskaitė K., Šapoka G.

Ma244 VALSTYBĖS IR TEISĖS PROBLEMAS LIETUVIŲ IŠEIVIJOS PUBLIKACIJOSE (1944–1990). Monografija. – Vilnius: Mykolo Romerio universiteto leidyba, 2011. 170 p.

Bibliogr. 154–163 p.

ISBN 978-9955-19-385-2

Monografijoje, parengtoje vykdant nacionalinės mokslo programos „Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas“ mokslinių tyrimų projektą „Valstybės ir teisės problemos lietuvių išeivijos darbuose“, siekiama inventorizuoti lietuvių išeivijos plunksnai priklausančių mokslinę ir publicistinę produkciją valstybės ir teisės klausimais, per visą Lietuvos sovietinės okupacijos laikotarpį gausiai skelbtą laisvajame pasaulyje. Apžvelgus emigracijoje dirbusių lietuvių teisininkų veiklos sąlygas, jų pastangas ir toliau bent dvasia išlikti teisininkais bei tų pastangų rezultatus, aptariamos daugybėje jų publikacijų dėstyto mintys, išsakytos istorinės Lietuvos valstybės ir teisės problematika, moderniais pagrindais 1918 m. atkurtos šios valstybės ir teisės vertinimai, jų likimai sovietinės okupacijos laikotarpiu. Pabrėžiamos ateities įžvalgos, modeliuojančios būsimą Lietuvos valstybę ir teisę, niekada nepalijaujant tikėti pakartotinu jų atgimimu.

UDK 34(474.5)(091)

Mindaugas Maksimaitis

Kristina Miliauskaitė

Gintaras Šapoka

VALSTYBĖS IR TEISĖS PROBLEMAS
LIETUVIŲ IŠEIVIJOS PUBLIKACIJOSE
(1944–1990)

Monografija

Redagavo Jūratė Balčiūnienė
Viršelio dailininkė Dovilė Petrauskienė
Maketavo Daiva Šepetauskaitė

SL 585. 2011 12 15. 10,21 leidyb. apsk. l.

Tiražas 200 egz. Užsakymas 14 791

Išleido Mykolo Romerio universitetas

Ateities g. 20, Vilnius

Puslapis internete www.mruni.eu

El. paštas leidyba@mruni.eu

Parengė spaudai ir atspausdino UAB „Baltijos kopija“

Kareivių g. 13B, Vilnius

Puslapis internete www.kopija.lt

El. paštas info@kopija.lt